

Rezonans SAİB

ISSN (online): 2709-7846
ISSN (print): 2709-7854
ISSN - L: 2709-7846

SOSIOLOGIYA. SOSIAL PSIXOLOGIYA. SIYASƏT
(Elmi araşdırmalar jurnalı)

SOCIOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGY. POLITICS
(Journal of scientific research)

Cild 3
N 2
Bakı -2023

ASOS
indeks

<https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=2550>

<http://www.gias.ge/Home/JournalListDetail/1073>

ARƏN Reyestr №: 4307
ISSN (print): 2709-7846
ISSN (online): 2709-785
ISSN - L: 2709-7846

SOSİOLOGİYA. SOSIAL PSIXOLOGİYA. SİYASƏT
(Elmi araşdırmalar jurnalı)

SOCIOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGY. POLITICS
(Journal of Scientific Research)

Cild 3
№2

Bakı – 2023

Təsisçi:
“REZONANS”
Sosial Araşdırmalar İctimai Birliyi

Baş redaktor:
Ramilə DADAŞOVA, siyasi elmlər doktoru, dosent

Baş redaktorun müavinləri:
Səadət MƏMMƏDOVA, sosiologiya elmləri doktoru, dosent
Südəbə HÜSEYNOVA, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məsul katib:
Novruz NURİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Sosiologiya və sosial psixologiya üzrə:

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Bəhrüz Cabbarov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Eyyub Kərimov**
Sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Ersin Müezzinoğlu** (Türkiyə)
Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Farzad Qasımzadə** (İran)
Sosiologiya elmləri doktoru, professor **Hüseyn Qaraşov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İlham Məmmədzadə**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İzzət Rüstəmov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Qızılgül Abbasova**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Məcid Mahmud Alilou** (İran)
Hüquq elmləri doktoru, professor **Mayis Əliyev**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Muxtar Yaxyayev** (Rusiya)
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Mübariz Süleymanlı**
Sosiologiya elmləri doktoru, professor **Rafail Həsənov**
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Rəşad Əsgərov**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Rəna İbrahimbəyova**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Rəna Qədirova**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Rəna Mirzəzadə**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Sakit Hüseynov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Tahirə Allahyarova**
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru **Tünzalə Verdiyeva**
Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Üzeyir Şəfiyev**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Zarema Akbiyeva** (Rusiya)
Hüquq elmləri doktoru, dosent **Zaur Məmmədov**
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Zeynəddin Şabanov**

Siyasət üzrə:

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Ainur Nogayeva** (Qazaxıstan)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Adem Sagir** (Türkiyə)
Uluslararası Siyasət Profesörü, **Ali Asker** (Türkiyə)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Almaz İsmayılova** (Rusiya)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Amir Ahmed Khuhro** (Pakistan)
Tarix elmləri doktoru, professor **Artur Qereviç Dalqatov** (Rusiya)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Asem Nauşabayeva Hekimoğlu** (Türkiyə)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Can Kakışım** (Türkiyə)
Tarix elmləri doktoru, professor **Christopher Gunn** (ABŞ)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Elnur Kəlbizadə**
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Elvin Talışinski**
Tarix elmləri doktoru, professor **Eynulla Mədətli**

AMEA-nın müxbir üzvü **Hacıfəxrəddin Səfərli**

Tarix elmləri doktoru, professor **İbrahim Ethem Atnur** (Türkiyə)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **İshak Turan** (Türkiyə)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Kəmalə Ruintən**

Tarix elmləri doktoru, professor **Kemal Çiçek** (Türkiyə)

Tarix elmləri doktoru, professor **Quram Marxulia** (Gürcüstan)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Masaoumeh Daei** (İran)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Nasirəddin Əlizadə** (İran)

Akademik **Nərgiz Axundova**

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor **Numan Aruç** (Şimali Makedoniya)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor **Nurgun Koç** (Türkiyə)

Tarix elmləri doktoru, professor **Okan Yeşilot** (Türkiyə)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Oleq Kupçik** (Ukrayna)

Tarix elmləri doktoru, dosent **Sevinc Əliyeva**

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Sübhan Talıblı**

Tarix elmləri doktoru, professor **Yaroslav Pilipçuk** (Ukrayna)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Zaur Əliyev**

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
AZ11075, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
A.M.Cümə 19/69, bina 28, mənzil 28
Tel.: (+994 55) 768 94 26
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com
http: // www.sosiologiya-jurnali.az

© Sociology. Social psychology. Politics

© www.sosiologiya-jurnali.az

Founder:
“REZONANS” Sosial Research Community

Editor-in-chief:
Ramila DADASHOVA, Doctor of Political Sciences, Associate Professor

Deputy editor-in-chief:
Saadat MAMMADOVA, Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor
Sudaba HUSEYNOVA, Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor

Executive secretary:
Novruz NURIYEV

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

On Sociology and Social Psychology:

Doctor of philosophy in pedagogy, associate professor **Bahrur Jabbarov**
Doctor of Philosophy, Professor **Eyyub Karimov**
Doctor of Philosophy in Sociology **Farzad Gasimzadeh** (Iran)
Doctor of Sociology, Professor **Huseyn Garashov**
Doctor of Philosophy, Professor **Ilham Mammadzade**
Doctor of Philosophy, Professor **Izzat Rustamov**
Doctor of Philosophy, Professor **Gizilgul Abbasova**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Majid Mahmoud Alilou** (Iran)
Doctor of legal sciences, professor **Mayis Aliyev**
Doctor of Philosophy, Professor **Mukhtar Yakhyayev** (Russia)
Doctor of Philosophy, Professor **Mubariz Süleymanli**
Doctor of Sociology, Professor **Rafail Hasanov**
Doctor of philosophy, associate professor **Rashad Asgarov**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Rena Ibrahimbeyova**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Rena Gadirova**
Doctor of philosophy, professor **Rena Mirzazade**
Doctor of Philosophy, Professor **Sakit Huseynov**
Doctor of Philosophy, Professor **Tahira Allahyarova**
Doctor of Philosophy in Pedagogy **Tunzale Verdiyeva**
Doctor of Philosophy in Sociology, Associate Professor **Uzeyir Shafiyev**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Zarema Akbiyeva** (Russia)
Doctor of legal sciences, associate professor **Zaur Mammadov**
Doctor of philosophy, associate professor **Zeynaddin Shabanov**

On Politics:

Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Ainur Nogayeva** (Kazakhstan)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Adem Sagir** (Turkiye)
Professor of International Politics, **Ali Asker** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, associate professor **Almaz Ismayilova** (Russia)
Doctor of Political Sciences, Professor **Amir Ahmed Khuhro** (Pakistan)
Doctor of historical sciences, Professor **Artur Gerevich Dalgatov** (Russia)
Doctor of Political Sciences, Professor **Asem Naushabayeva** Hekimoglu (Turkiye)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Can Kakişım** (Turkiye)
Professor, Doctor of History **Christopher Gunn** (USA)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Elvin Talishinski**
Doctor of historical sciences, professor **Eynulla Madatli**
Corresponding member of ANAS **Hajifakhraddin Safarli**
Doctor of historical sciences, professor **Ibrahim Ethem** Atnur (Turkiye)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Ishak Turan** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in political sciences, associate professor **Kamala Ruintan**

Doctor of historical sciences, professor **Kemal Çiçek** (Turkiye)
Doctor of historical sciences, professor **Guram Marxulia** (Georgia)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Masaoumeh Daei** (Iran)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Nasireddin Alizadeh** (Iran)
Academician **Nargiz Akhundova**
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Professor **Numan Aruç** (North Macedonia)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Professor **Nurgun Koç** (Turkiye)
Doctor of historical sciences, professor **Okan Yeşilot** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Oleg Kupchik** (Ukraine)
Doctor of historical sciences, associate professor **Sevinj Aliyeva**
Doctor of philosophy in history, associate professor **Subhan Talibli**
Doctor of historical sciences, professor **Yaroslav Pilypchuk** (Ukraine)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Zaur Aliyev**

ADDRESS OF THE EDITORIAL BOARD:

**AZ11075, Republic of Azerbaijan,
Baku city, A.M.Juma 19/69, building 28, apartment 28
Tel.: (+994 55) 768 94 26
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com
[http: // www.sosiologiya-jurnali.az](http://www.sosiologiya-jurnali.az)**

© Sociology. Social psychology. Politics
© www.sosiologiya-jurnali.az

MÜNDƏRİCAT
TABLE OF CONTENTS

Sosiologiya və sosial psixologiya
Sociology and social psychology

Aytəkin BƏRXUDARLI	
Qloballaşmanın ölkələrin daxili siyasətinə təsiri.....	6
Babək MEHERREMOV	
Yapay zəkanın toplum üzərinə olumlu və olumsuz etkileri.....	13
Eldar HÜSEYNOV	
Necessity of development new banking products and services in USA.....	20
Ərşad ŞAHÜSEYNOV	
Exploring customer satisfaction measurement models in the tourism industry.....	26
Əziz MƏMMƏDLİ	
Müharibənin insan həyatına və psixologiyasına təsiri.....	31
İlkin ƏLİZADƏ	
Sosial məhrumiyyət hesab edilən yoxsulluq və yoxsulluqla mübarizə tədbirləri.....	35
Jalə MƏMMƏDOVA	
Penitensiar və postpenitensiar dövrdə qadınlarla sosial işin təşkili.....	41
Mayis ƏLİYEV	
Sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizmlərinin rolunun artırılması problemləri.....	45
Murad XUDAVƏRDİYEV	
Azərbaycandakı miqrantların problemlərinin həllində sosial işin rolu.....	53
Namaz MİRZƏYEV	
Heydər Əliyev Fondunun yaranmasının mədəniyyət siyasətinə təsiri.....	60
Nərgiz Şəbəndəyeva	
Current situation of social marketing in Azerbaijan.....	66
Ülvi ƏLİYEV	
Çətin həyat şəraitində olan uşaqlarla sosial işin təşkili problemləri.....	72

Siyasət
Politics

Musamil MUSABƏYLİ	
Regional təhlükəsizlik kontekstində enerji təhlükəsizliyi.....	79
Nicat KAZIMLI	
Müasir şəraitdə fiskal siyasətin nəzəri və praktiki əsasları.....	87
Səriyyə ABİDOVA	

Heydər Əliyevin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində fəaliyyəti.....93

Şıxməmməd ZEYNALLI

Azərbaycanın “Bir Kəmərlə Bir Yol” layihəsində rolu.....99

Sosiologiya və sosial psixologiya
Sociology and social psychology

QLOBALLAŞMANIN ÖLKƏLƏRİN DAXİLİ SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 aprel 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 aprel 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: April 15, 2023; accepted for publication: April 17, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Qloballaşma prosesinin məğzini düzgün anlamaq üçün ilk növbədə sivilizasiya və mədəniyyət anlayışlarının fərqləndirilməsi lazımdır. Belə ki, ümumplanetar miqyas kəsb edən əslində sivilizasiyadır, çünki o, öz təbiəti etibarlı ilə bütün bəşəriyyətin inkişafını ifadə edən prosesdir. Lakin qloballaşmanın bu birləşdirici və integrasiyaedici cəhətinə önəm verilməklə yanaşı, onun birləşdirici olduğu qədər də dağıdıcı olduğu, həm integrasiya etdiyi, həm də parçalanacağı, ziddiyyətli prosesi ehtiva etdiyi qəbul edilir. Ona görə də bu proses həm də milli dövlətin və ya mərkəzi dövlətin funksiyalarının şübhə altına alındığı yeni strukturlaşmanı ehtiva edir. Qloballaşma fenomeni ilə lokallaşma fenomeninin ön planda olduğu bu prosesdən təsirlənən digər sahə siyasi mədəniyyətdir. Bu dəyişikliklərin əsas müəyyənedicisi 1970-ci illərdə həyata keçirilməyə başlayan post-Fordist iqtisadi siyasətlərdir. Bu araşdırmada qloballaşma və lokallaşmanın qarşılıqlı əlaqəsi, müxtəlif yanaşmalar daxil olmaqla, post-Fordist siyasətlər kontekstində, eləcə də bu qarşılıqlı əlaqənin siyasi mədəniyyətə təsiri və siyasi mədəniyyəti necə formalaşdırdığı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Qloballaşma, lokallaşma, siyasi mədəniyyət, ictimai rəy, kontekst*

Giriş

Təsiri daha çox 1980-ci illərə doğru hiss edilən qloballaşma prosesi iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahələrdə baş verən dəyişiklikləri və transformasiyaları ifadə edir. Frensis Fukuyama SSRİ-nin dağılmasını tarixin sonu və liberalizmin dünya miqyasında təntənəsi adlandırdı. Vallerşteyn isə yeni dövrü liberalizmin dağılması və post-liberal dünyaya keçid kimi xarakterizə edib. Vallerstein təmizlik dövrü olaraq xarakterizə etdiyi bu dövrü belə təsvir edir: Geridə qoyduğumuz dövr ümidlər dövrü idi, təbii ki, çox vaxt yalan ümidlər, amma yenə də ümidlər. Sonrakı dövr inamdan çox ümitsizlikdən doğan problemlər və mübarizələr dövrü olacaq. Əslində “Sivilizasiyaların toqquşması”, “Tarixin sonu”, “Böyük Yaxın Şərq layihəsi”, “Yeni Dünya Nizamı”, global terrorizm və enerji qaynaqları üzərində global mübarizə kimi siyasi və mədəni amillərin təsirli olduğunun şahidi oluruq. Ona görə də bu dövr maarifçilikdən sonra inkişaf edən müasir dünyanın dəyişməsidir. Bir çox siyasətin müəyyən edilməsində hakim güc olan milli dövlətlər qloballaşma və lokallaşmanın təsiri ilə global və yerli aktorlarla əvəz olundu. Bu səbəbdən də milli dövlətə ağırlıq verən fikir və anlayışlar tənqid edilib. Ən mühüm tənqid milli dövlətə xas olan təmsilçi demokratiyanın qeyri-adekvatlığına yönəldi; Təmsildən çox iştirakın əsas olduğu demokratik düşüncə sistemi istiqamətində fikirlər ön plana çıxıb.

Qloballaşma və rifah dövləti arasındakı əlaqə

Qloballaşma və rifah dövləti arasındakı əlaqəyə dair elmi araşdırmaların sayı təsir edicidir və ədəbiyyat hələ də sürətlə inkişaf edir. Bu ədəbiyyata töhfə verən elmi ictimaiyyət heç bir halda iqtisadiyyat peşəsi ilə məhdudlaşmır; Xüsusilə politoloqlar, həm də sosioloqlar və digər sosial elm adamları bu davamlı akademik işdə güclü iştirak ediblər. Bu tədqiqat fəaliyyətinin arxasında duran hərəkətverici qüvvələrdən birinin zamanəmizin ən mühüm iqtisadi hadisələrindən birinin əsas

* Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
e-mail: berxudarliaytekin99@gmail.com

nəticələrinə dair intellektual maraq olması şübhə doğurmasa da, görünür ki, bir çox sosial elm adamları da bu mövzuya cəlb olunurlar. Qloballaşmanın gündəlik həyatın bir çox mühüm aspektlərinə geniş təsirləri olduğundan, bu, ictimai siyasi diskursları saxtalaşdırmaq və siyasi dəstəyi səfərbər etmək üçün siyasi sahibkarlar üçün çox uyğun bir mövzudur. Qloballaşma problemindən öz gündəmlərini inkişaf etdirmək üçün vasitə kimi istifadə edən siyasi agentlər qloballaşmanın yaratdığı sosial dinamikadan narahat olan yaxşı niyyətli ictimai xadimlərdən tutmuş, siyasi demaqqoqlara və küçə iğtişaçılarına qədər müxtəlifdir.

Qlobal iqtisadi integrasiyaya qarşı xoş niyyətli etirazçıların narahatlığı qloballaşmanın ümumən milli dövlətlərin gücünü itirməsinə, xüsusən də sosial dövlətlərin fəaliyyətinin azalmasına səbəb olacağı qənaətindən qaynaqlanır. Bu qorxuların arxasında dayanan səbəblər aşağıdakılardır: dolayı faktor qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi və birbaşa arbitraj təsirləri vasitəsilə ticarətin liberallaşdırılması və faktor mobilliyinin liberallaşdırılması, inkişaf etmiş ölkələrin gəlir və kapital vergi bazalarını aşındırır və nəticədə aşağıya doğru qlobal vergi yarışına səbəb olacaqdır. Bu da öz növbəsində milli dövlətlərin sosial dövlətin fəaliyyətini maliyyələşdirmək imkanlarının azalması ilə nəticələnir. Müşahidəçinin nöqteyi-nəzərindən asılı olaraq ictimai rifah proqramlarının təchizat tərəfinə edilən bu aşağı təzyiq xeyirxah hökumətlərin səmərəliliyini azaldır və/yaxud ixtiyari hakimiyyəti öz müştəriləri üçün faydaya çevirən eqoist hökumətləri nizam-intizam edir. Qloballaşmanın “səmərəlilik” və ya “intizam” effekti beləliklə, hökumətin rifah proqramlarının çeşidini və ölçüsünü azaldır [11, s.18-22].

Qlobal iqtisadi integrasiyanın və nəzarətsiz sistemlərin rəqabətinin əleyhdarları qloballaşmanın səmərəli təsirinə diqqət yetirməklə, siyasi bazarın tələb tərəfini də diqqətdən kənarda qoyurlar. Qloballaşmanın tələb tərəfi təsirləri siyasi prosesi qloballaşmadan qaynaqlanan iqtisadi qazancların yenidən bölüşdürülməsinə yönəldən hökumətlərin siyasi dəstəyinin maksimumlaşdırılması motivlərindən irəli gəlir, yəni qloballaşmadan itirənlər sosial rifah proqramlarının artırılması hesabına müəyyən dərəcədə kompensasiya olunur. Beləliklə, qloballaşmanın “kompensasiya” effekti “səmərəlilik” effektini zəiflədir və nəzəri baxımdan qloballaşmanın milli rifah proqramlarının həcmində ümumi təsirinin qeyri-müəyyən olaraq qaldığını göstərir.

Qloballaşma və milli rifah siyasətləri arasındakı əlaqənin nəzəri qeyri-müəyyənliyini nəzərə alsaq, müvafiq ədəbiyyatın çoxunun empirik olması təəccüblü deyil. Bununla belə, növbəti bölmədəki ədəbiyyat icmalının göstərdiyi kimi, qloballaşmanın dövlət xərclərinə güclü təsiri mövcud deyil. Səbəb kompensasiya və intizam təsirinin bir-birini neytrallaşdırması ola bilər. Bununla belə, mümkündür ki, bu iki təsirin təsiri xərclərin növündən asılıdır. Buna görə də, qloballaşmanın xərclərə təsirini araşdıran hər hansı bir həqiqi test müvafiq xərc paylarında dəyişikliklərə diqqət yetirməlidir. Məhz qloballaşma ilə məsrəf payları arasındakı əlaqə bizim araşdırmada gedir. Qloballaşma-rifah dövləti əlaqəsi üzrə ikinci nəsil tədqiqatlarını xarakterizə edən ayrı-ayrı məlumatlardan və üstün ekonometrik üsullardan istifadə strategiyasına əməl edirik. Mövcud ədəbiyyatdan fərqli olaraq, biz qloballaşmanın fərdi siyasət ölçülərinə təsirini təxmin etmirik, lakin etiraf edirik ki, bütün siyasət tədbirləri müəyyən dərəcədə bir-birini əvəz edir və ya tamamlayır, dolayısı ilə qloballaşmanın təsirli olduğunu göstərir. Qarşılıqlı asılılıq, bizdə olduğu kimi, dövlət xərclərinin bütün kateqoriyaları ümumi büdcə siyasəti ilə əlaqəli olduğundan, dövlət xərclərinə diqqət yetirilərsə, aydın məsələdir. Əvvəlki tədqiqatlar qloballaşmanın ÜDM-də bir sıra fərdi xərclərin payına təsirini araşdırsa da (aşağıdakı ədəbiyyat icmalına baxın) onların heç biri dolayı təsirləri nəzərə almayıb. Tədqiqat strategiyamızı tətbiq etməklə, biz gizli qalan qloballaşma təsirlərini aşkar edə bilərik [2].

Beləliklə, biz qloballaşmanın konkret xərc kateqoriyalarının nisbi əhəmiyyətinin nə dərəcədə təsirləndiyini təhlil edərək bütün tənlik sistemlərini qiymətləndiririk. Kompensasiya fərziyyəsinə görə, dövlət xərclərinin ümumi səviyyəsi dəyişməz qalsa belə, bəzi kateqoriyalar daha vacib ola bilər. Bu xüsusilə sosial xərclərə aiddir. Qloballaşmanın intizam verici təsiri isə çox

güman ki, faydaları dərhal görünməyən xərc kateqoriyalarına, məsələn, kapitala edilən xərclərə təsir edəcək.

Bu yazının qalan hissəsində biz qloballaşmanın dövlət xərclərinin tərkibinə təsir edib-etmədiyini və nə dərəcədə təsir etdiyini təhlil edəcəyik. Bu məqsədlə biz müxtəlif ölkələrə, dövlərə və dövlət xərclərinin parçalanmalarına diqqət yetirən iki fərqli məlumat dəstindən istifadə edəcəyik. Nəticələrimizin möhkəmliyini daha da təmin etmək üçün iqtisadi qloballaşmanın müxtəlif ölçülərindən istifadə olunacaq. Bütövlükdə, biz heç bir xərc kateqoriyamızın qloballaşma göstəricilərimizdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndiyinə dair sübut tapa bilmirik. Fikrimizcə, bu o deməkdir ki, ya indiyədək diqqətdən kənarda qalan qarşılıqlı təsirlər iki birbaşa təsiri kifayət qədər böyük ölçüdə bulandırır, ya da qloballaşma nəticəsində bütün dünyada hökumətlər öz xərc paylarını yenidən təşkil etməyiblər.

İqtisadi nəzəriyyə qloballaşmanın iqtisadi təsirləri haqqında ilkin gözləntiləri təmin edir. Stolper-Samuelson və Heckscher-Ohlin nəzəriyyələri ticarətin paylayıcı təsirlərini açıqlayır. Ümumiyyətlə, bir çox şəraitdə ticarət bütövlükdə bütün ölkəyə fayda verir, lakin müəyyən qruplara zərər verir. İş yerləri daha ucuz işçi qüvvəsi olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə miqrasiya etdiyi və onların əvəzedici maaşları aşağı düşdüyü üçün bu ölkələrdə belə əksəriyyət olaraq qalan aşağı ixtisaslı şəxslər mənfəətləri ən çox görənlərdir [8, s.54-57].

Həm idxalın, həm də əsasən istehsal olunan məhsulların artması, həm də çoxmillətli firmaların ofşorinqi daha aşağı ixtisaslı sənayelərdəki firmaların çıxmasına və bu sahələrdə işçilərin iş yerlərinin itirilməsinə və əmək haqqının azalmasına səbəb olmuşdur. İqtisadçılar, ticarətin inkişaf etmiş bir ölkənin məruz qalan bölgələrinə təsirini qiymətləndirmək üçün inkişaf etmiş ölkələrə Çin idxalının (əsasən istehsal olunan mallar) böyük artımına diqqət yetirdilər. İş yerlərinin itirilməsi, fabriklərin bağlanması və onların sənədləşdirdiyi aşağı ixtisaslı işçilərin maaşlarının azalması diqqəti cəkdir. Bununla belə, başqalarının qeyd etdiyi kimi, ticarət və kapitalın hərəkətiliyi daha çox əmək haqqı elastikliyinə malik global bazar yaratdığından, bütün işləyən insanlar daha çox etibarsızlıq hiss edə bilirlər. Müəlliflər Rodrik, Scheve və Slaughterin göstərdiyi kimi, qloballaşma yüksəldikcə məşğulluq və əmək haqqı daha dəyişkən ola bilər və bu ümumi etibarsızlığı artırır. Maaşlara və iş yerlərinə təsirlərdən əlavə, ticarət və qloballaşma daha tez texnoloji dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Son tədqiqatlar göstərir ki, bu cür dəyişiklik bacarıqlara əsaslıdır və yəqin ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ticarətin paylayıcı təsirlərini gücləndirir. İqtisadçılar qeyd etdilər ki, bacarıqlara əsaslanan texnoloji dəyişikliklər inkişaf etmiş ölkələrdə aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan tələbatın çoxunu və onların son iyirmi ildə yaşadıkları əmək haqqının durğunluğunu izah edə bilər. Bir çox iqtisadçı bacarıqlara əsaslanan texnoloji dəyişikliyi inkişaf etmiş dünyada əmək haqqının durğunluğu və artan bərabərsizliyin izahı kimi qəbul etsə də, müzakirələr ticarətin, xarici sərmayələrin, xüsusən də ofşorinq və autorsinqin rolu və texnoloji dəyişikliyin sürətində immiqrasiya üzərində cəmlənmişdir. Vud qloballaşmanın bu prosesdə əsas amil olduğu iddiasının ilk tərəfdarı idi. Daha yeni empirik dəlillər ticarətin ABŞ-da istehsalat iş yerlərinin son azalmasının 20-25%-ə qədərini izah edə biləcəyini göstərir. Qalan 75-80% isə texnoloji dəyişiklik kimi digər amillərlə izah olunur. Lakin qloballaşma dolayı yolla texnoloji dəyişikliyi stimullaşdırır və bu dəyişikliyin təsirlərini də gücləndirə bilər.

Texnoloji dəyişikliklər kimi, ticarət də yüksək ixtisaslı işçilərə nisbi tələbatı, eləcə də inkişaf etmiş ölkələrdə aşağı ixtisaslı işçilərə nisbətən yüksək ixtisaslı işçilərin nominal əmək haqqını artırır. Bununla belə, ticarət yoxsul, aşağı ixtisaslı işçilərin alıcılıq qabiliyyətini artırır, onlara daha münasib qiymətə və daha geniş çeşiddə idxal olunan məhsullar almağa imkan verir, buna görə də onların əmək haqqını real ifadədə artırır. Lakin bu fayda seçicilər üçün çox vaxt maaş və ya iş imkanlarından daha az görünür. İmmiqrasiya inkişaf etmiş dünyada əmək haqqının durğunluğuna səbəb olan qüvvə kimi də qeyd edilmişdir.

Bugünkü demokratik hökumətlərin ən fərqli xüsusiyyəti onların fikir azadlığına verdiyi önəmdir. Şəxslərin və qrupların fikirlərini sərbəst ifadə edə bildiyi bu mühitdə onlar öz məqsədlərinə uyğun olaraq rəhbərliyin qərarlarına təsir göstərməyə çalışırlar.

Siyasət elminin mühüm predmeti olan ictimai rəy bir anlayış olaraq yeni olmasa da, son zamanlar elmi araşdırma obyektinə çevrilməyə başlayıb. Xüsusilə qərb ölkələrində müxtəlif sosial elmlər üzrə tədqiqatçıların öz araşdırmalarını ictimaiyyətlə əlaqələndirməsi onların bu məsələdə aparıcı rol oynamasına şərait yaratmışdır. Bu araşdırmalardan sonra ictimai rəylə bağlı müstəqil araşdırmalar artıb. Son illərdə aparılan araşdırmaların müsbət əsasda qoyulduğu görünür.

Kütləvi informasiya vasitələri fərdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasında, cəmiyyətin bir parçası olmaqda, cəmiyyətin mədəni dəyərlərinə yiyələnməkdə və onlara yeni dəyərlər qatmaqda, onların inanc, münasibət və davranışlarının dəyişməsinə rol oynayır. Bu qarşılıqlı əlaqənin səviyyəsi fərdlərin KİV-ə olan qərəzlərindən, bu vasitələrdən nə dərəcədə istifadə etməsindən və bu vasitələr vasitəsilə onlara hansı mesajların verilməsindən asılı olaraq dəyişir.

Sosial həyatda inkişaf edən kütləvi kommunikasiya bir çox cəhətdən funksional olaraq istifadə olunur. Onun ictimai rəyin formalaşdırılmasından tutmuş sosial təhsil və təlimə qədər bir spektri var. Məlumdur ki, Kütləvi İnformasiya Vasitələri arasında internet və televiziya fərd üçün ən təsirli vasitələrdir və bu vasitələr, xüsusən də müasir sosial strukturlarda informasiya əldə etməyin əsas vasitəsidir. İctimai rəy anlayışı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Onlardan bəziləri insanın gizlətdiyi düşüncələrlə paylaşıqları arasında fərq qoymuş, bəziləri isə heç bir düşüncənin hökumətin diqqətinə çatdırılmayana qədər ictimaiyyətin rəyi kimi qəbul edilə bilməyəcəyini irəli sürmüşlər. Digərləri rəylərin yalnız ölçüldükdə ictimai rəyə çevrilə biləcəyini müdafiə etdilər [5, s.12-14].

Keyə görə, ictimai rəy anlayışı özəl qeyri-hökumət dairələrindən hökumətə yönəlmiş və hökumət tərəfindən məqsəduyğun hesab edilən fikirlərdir. Bu tərif ictimai rəyin siyasi proseslərdə yerini tam müəyyən etdi. İctimai rəy hadisəsinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması onun bütün siyasi prosesdə yerini belə ümumi təriflə müəyyən etdikdən sonra məna kəsb edir. Bu tərifdə ictimai rəyin bütün siyasi prosesdə real dəyəri qərarların qəbulu prosesində iştirak etmək və bu prosesə nəzarət etmək hadisəsi kimi görünür. Bu o deməkdir ki, ictimai rəyə siyasi iştirak və nəzarət növü kimi baxılmalı və siyasi qərara təsir etmək potensialına malik “girişlərdən” biri kimi yanaşmaq lazımdır. Siyasi prosesin qərarların qəbulu mərhələsinə töhfəsi baxımından yanaşdıqda, ictimai rəyin paylanması və ya istiqamətini cəmiyyətə müəyyən edən araşdırmalar dəyərlidir.

Davərin fikrincə, geniş mənada ictimai rəy anlayışı ictimaiyyəti narahat edən müəyyən bir məsələ ilə bağlı müəyyən vaxtda “ümumi mühakimə” və ya ümumi rəydir. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, hər kəsin müəyyən bir məsələdə eyni ümumi baxışı qəbul etdiyini heç vaxt demək olmaz. Əksinə, sözügedən məsələ ilə bağlı cəmiyyətdə çoxlu əks fikirlər olacaq. Cavab olaraq, ictimaiyyət tərəfindən ümumi qəbul edilən rəyin əksəriyyətinin dəstəklədiyi fikirləri ehtiva etdiyini iddia etmək olar, lakin bu fikirlərin bir neçə nəfər tərəfindən güclü şəkildə dəstəkləndiyi də eyni dərəcədə mümkündür. Rəy (səs) ümumiyyətlə nəyin olduğunu və ya olması lazım olduğunu göstərir. Başqa sözlə, məhkumluq arzu olunan vəziyyəti ifadə edir. Bu baxımdan siyasətdə müəyyən bir məsələnin hər zaman ümumi mühakimə olunmaması, məsələnin özünü intensiv şəkildə hiss etməsi vacibdir.

İctimai rəy anlayışı ilə bağlı verilən təriflər ümumiyyətlə üç əsas xüsusiyyəti əhatə edir. Bunlardan birincisi, ictimaiyyət üçün açıqlıq prinsipinin ilkin şərt olmasıdır. Şəxsi sferanın əksi olan ictimai sahədə öz yerini tutmaq üçün fərdi münasibətlər açıq şəkildə ifadə edilməlidir. İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ictimai rəy həmrəylik tələb edir. İctimai rəy, düşüncələri fərddən kollektiv mühitə köçürməyə kömək edən fərdlər arasındakı əlaqələri və qarşılıqlı əlaqələri əhatə edir. Sonuncu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, qərarlarda ictimaiyyət iştirak edir. İctimai rəy fərdlərin mövcud sosial problemlərə münasibəti ilə dövlət idarələrinin eyni problemlərlə bağlı qərarları arasında mühüm əlaqə yaradır. Bu səbəbdən ictimai rəyin formalaşması siyasi qərarvermə proseslərinə məhəl qoymayaraq dəyərləndirilməməlidir [1, s. 41-52].

İctimai rəy anlayışının iki əsas elementi var. Bunlardan birincisi əhatə dairəsi elementləridir. Əhatə elementi çərçivəsində konsepsiyayı təşkil edən ictimai və səsvermə elementləri var. İctimai rəy müəyyən müddət ərzində formalaşdığından, proses elementi kimi başqa bir element müəyyən edilmişdir. İctimai rəy anlayışını başa düşmək üçün konsepsiyayı təşkil edən iki elementi, ictimai və səsverməni izah etmək lazımdır. Bu elementlər əhatə dairəsini təşkil edir.

İctimaiyyət anlayışı sosioloji anlayışdır. Bu anlayış sosioloji fakt, rəy və münasibət kimi psixoloji əsasda formalaşır. Sosioloqlar və politoloqlar bu termini müəyyən bir problemə və hadisəyə oxşar münasibət və ya rəyə malik olan qrup mənasında istifadə edirlər.

İctimaiyyət müəyyən bir problemlə məşğul olan insanlar qrupudur. Qrupdakı şəxslər bu problemin həlli üçün müxtəlif fikirlər irəli sürür və bu fikirlər ətrafında bir-biri ilə mübahisə edirlər. Sosial həyatla bağlı ortaya çıxan problemlər haqqında bütün fərdlərin məlumat sahibi olması mümkün deyil. Çox vaxt cəmiyyətin böyük bir hissəsinin bu problemlərdən xəbəri belə olmur. Bu səbəbdən sosial problemlərin rəngarəngliyinə uyğun olaraq müxtəlif məsələləri qeyd etmək olar. Qrup üzvləri arasında birbaşa fiziki əlaqə yoxdur. Sosial həyatla bağlı problemlər nə qədər müxtəlifdirsə, bu problemlərə cavab verən məsələlər də bir o qədər müxtəlifdir.

Fərqli mühitlər müxtəlif problemlərə səbəb olduğu üçün qrupun ölçüsü dəyişə bilər. Seçicilər, tələbələr və digər qruplar müxtəlif növ ictimaiyyəti təşkil edirlər. Bununla belə, ictimaiyyətə və ictimai rəyə ən çox maraq siyasi sahədə görünür. Çünki siyasi proseslərə böyük maraq var.

Səs vermək psixoloji anlayışdır. Yəni sosiologiya ilə psixologiyanın qovuşduğu bir ərazidə yerləşir. Qısacası, qrupa hakim olan “rəy” mənasında işlənir. Daha geniş mənada fikirlər hisslərdən və ya təəssürlərdən daha güclü və sübuta yetirilməsi asan olan, lakin tam sübut oluna bilən və ya müsbət məlumatlardan daha az etibarlı və güclü olan fikirlərdir [2].

İctimai rəy təkcə qrupda üstünlük təşkil edən fikirlərin əhatə dairəsinə və intensivliyinə deyil, həm də onların prosesinə aiddir. Aydındır ki, qrup haqqında dominant rəy əldə etmək üçün müəyyən müddət keçməlidir. Bu dövr qrup üzvlərinin məlumat mübadiləsi zamanı qarşılıqlı müzakirə və qarşılıqlı əlaqə zamanıdır. Bu keçən müddət ictimai rəydə proses elementini təşkil edir.

Fərdlər ictimai məsələlərdə mövqe tutaraq öz fikirlərini inkişaf etdirərkən, çox vaxt yaxın ətraflarından kənar insanların fikirlərini öyrənirlər. “Şəxsi seçmə” adlanan bu üsulla fərd digər fərdlərin, qrup üzvlərinin və ya qrupların eyni mövzuda necə davranacağına dair proqnozlar verir və zəhnində bəzi görüntülər yaradır. Başqalarının münasibəti və davranışı ilə bağlı proqnozlar fərdlərin öz dəlillərinə, davranışlarına və hətta münasibətinə təsir göstərir. Beləliklə, elə bir proses başlayır ki, eyni mövzuda başqalarının davranışı ilə bağlı proqnozlar fərdin davranışında düzəlişlərə səbəb olur və bu düzəlişlər öz növbəsində proqnozları gücləndirir. Bu proses, yəni qarşılıqlı əlaqə başlayanda ictimai rəy formalaşır.

Nəticə

1970-ci illərdəki elmi və texnoloji inqilablardan qaynaqlanan kapitalizmin yenidən qurulması prosesi, 1970-ci illərdə kapitalizmin yaşadığı böhranın aradan qaldırılmasına bir daha kömək etdi və eyni zamanda kapitalizmə xas olan qloballaşma fenomeninin o dövrdə görünməmiş sürət və dərinlik qazanmasına səbəb oldu. Yenidənqurma prosesində qloballaşma, kapital yığılmasını təşviq edəcək şərtlərə cavab verən bazar günü təmin etmək üçün kapital dövrüyəsini məhdudlaşdıran proteksionizm maneələrini aradan qaldırmağa yönəlmişdir.

Hazırda ən böyük maneə Milli dövlətlərdir. Beləliklə, yerli hökumətlər güclənməyə çalışdılar, milli dövlətlərin iqtisadiyyat sahəsindəki səlahiyyətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi millətlərarası qurumlara verildi və Mərkəzi Dövlət səlahiyyətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi yerli hökumətlərə verildi.

Bu hadisələr nəticəsində qloballaşma və milli dövlətlər arasındakı münasibətlər fərqli mütəfəkkirlər tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunur, lakin mövcud vəziyyət yerli hökumətlərin və İdarəetmə mənasında dekomunizasiya fenomeninin yenidən qurulma prosesində həyata keçirilən iqtisadi siyasətin birbaşa və eyni vaxtda nəticəsi olaraq gücləndirildiyi və təsirli olmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Apple F. Globalization, Crisis and Democracy // Journal of Qafqaz University. 2008, C.2, Number 24, p. 41-52.

2. Aytac A. Murat. Empire: A Call to Manifesto // Faculty of Political Sciences Development and Society Research Center Discussion Papers. 2002. [Elektron resurs]. URL: http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dosyalar/tm/SBF_WP.Müraciət olunub: 15.04.2023
3. Comelieu Ch. North-South Relations. Istanbul: Communication Publications. 1992, 201s.
4. Caglar N. Politics and Identity in Postmodern Understanding // Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences of Süleyman Demirel University. 2008, C.13, P. 3, s. 368-386.
5. Clive Bell and Hans Gersbach. Growth and Enduring Epidemic Diseases. 2006, 39p.
6. Daniel Houser and Thomas Stratmann. Selling Favors in the Lab: Experiments on Campaign Finance Reform. // Public Choice 2006, 136 (1), p.p.215-239
7. Giddens A. Consequences of Modernity. Istanbul: Details Publications. 1994, 101p.
8. Guler B. Ayman. The New Right and the Change of the State Structural Adaptation Policies 1980-1995. Ankara: Image Bookstore. 2005, 132s.
9. Mahmutoglu A. Change of the Modern State in the Dimension of Globalization and Localization. // South Azerbaijan Socio-Cultural. 2012
10. Maarten E. Bosker, Steven Brakman, Harry Garretsen and Marc Schramm, A Century of Shocks: The Evolution of the German City Size Distribution 1925 – 1999. CESIFO WORKING PAPER NO. 1728 CATEGORY 10: EMPIRICAL AND THEORETICAL METHODS MAY 2006, 35p.
11. Philippe Chone and Laurent Linnemer, Assessing Horizontal Mergers under Uncertain Efficiency Gains. 2006, 36p.

Aytekin BARKHUDARLI

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE COMPOSITION OF POLITICS

Summary

Globalization belongs to a process in which the world is economically and financially favored and accepted as a valid place. However, since this unifying and integrative aspect of globalization is given importance, it is considered that it is a unifying but also dispersive, both integrated and disintegrating meat process. According to him, this process also includes the new structuralization of the national tattoo or the funks of the central state under suspicion. The other area affected by this process, in which the globalization phenomenon and the localization phenomenon are at the forefront, is the political field. The main influencer of these changes is the post-Fordist economic policies that started in 1970. In this research, the reciprocal relation of globalization and localization, including various approaches, is in the context of post-Fordist politics, the political material of this comparative political material is researched.

Keywords: *Globalization, localization, political culture, public opinion, context*

Айтекин БАРХУДАРЛИ

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА СОСТАВ ПОЛИТИКИ

Резюме

Глобализация принадлежит процессу, в котором мир экономически и финансово благоволит и принимается как единое место. Однако, поскольку этому объединяющему и - интегрирующему аспекту глобализации придается большое значение, считается, что это объединяющий, но также и дисперсионный, как интегрированный, так и дезинтегрирующий мясной процесс. По его словам, этот процесс также включает в себя новую структуризацию национальной татуировки или функций центрального государства под подозрением. Другой сферой, затронутой этим процессом, в которой феномен глобализации и феномен локализации выступают на первый план, является политическая сфера. Основным фактором,

влияющим на эти изменения, является постфордистская экономическая политика, начавшаяся в 1970 году. изучается политический материал.

Ключевые слова: *глобализация, локализация, политическая культура, общественное мнение, контекст.*

Rəyçi: siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zaur Əliyev

UOT 316.014

Babek MEHERREMOV*

YAPAY ZEKANIN TOPLUM ÜZERİNE OLUMLU VE OLUMSUZ ETKİLERİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 aprel 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 aprel 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: April 15, 2023; accepted for publication: April 17, 2023; published online: June 30, 2023

ÖZ

Tarih boyunca insanoğlu merak eden ve buna karşılık tatmin olmak isteyen bir varlık olmuştur. Aristoteles *Metafizik* eserini “Bütün insanlar doğal olarak bilmek ister” cümlesiyle başlar [3, s.21]. İnsanoğlunun bu tükenmeyen bilme isteği sonucunda tarih boyunca büyük buluşlar ve keşifler yapılmıştır. İnsanlar diğer canlılardan farklı olarak beyinlerini daha iyi kullandıkları için çağları değiştirecek gücü de ellerinde bulundurmışlardır. İlk çağlarda ateşin keşfedilmesinden başlayarak, coğrafi keşifler, teleskobun keşfi, Rönesans’ta yapılan bilimsel keşifler ve sonrasında teknolojiye ortaya çıkan keşifler insanoğlunun bitmeyen merak ve tatmin duygusunun dışavurumlarıdır. 20. yüzyılda teknolojiye yapılan büyük devrimler sonucunda insanlık tarihi eski zamanlara göre farklı bir döneme adım atmıştır. Bilgisayar teknolojilerinin ortaya çıkması ve gelişmesi, paralelinde yapay zeka düşüncesinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Günümüzde farklı alanlarda kullanılmaya başlanan yapay zeka giderek daha da gelişmektedir. Yapay zeka hem bilimsel alanlarda büyük gelişme sağlaması hem de insanların gündelik yaşamlarını kolaylaştırması açısından oldukça önemli bir buluştur. Nitekim bazı teknolojik buluşların insanları olumsuz yönde etkilediği gibi yapay zeka teknolojisinde de böyle bir durum söz konusu olabilir. Bu çalışmanın temel amacı, yapay zekanın günümüzde toplumu olumlu ve olumsuz açıdan nasıl etkilediği ve gelecekte de nasıl etkileyebileceği üzerinedir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay zeka, teknoloji, robot, toplumsal yapı, bilgisayar.*

Giriş

Yapay zeka (Artificial intelligence, AI) insanların zekasını taklit edebilen, elde ettiği çoklu verileri kısa sürede analiz edebilen ve bu doğrultuda kendisini daha da geliştirebilen makinelerdir. Bir bilişsel bilim dalı olarak yapay zekanın hedefi insanlar gibi düşünebilen ve anlayabilen makineler geliştirmektir. Nitekim bu makinelerin insanlara ihtiyaç duymaksızın karmaşık işlemler yapabilmesi gerekmektedir [8, s.84]. Herhangi bir insanın öğrenemeyeceği sayıda bilgiyi öğrenebilmesi ve bu bilgileri gerekli görülen alanlarda kullanabilmesi yapay zekayı oldukça önemli yapmaktadır. Günümüzde bilgisayar teknolojilerinin de ilerlemesiyle yapay zekaya ihtiyaç artmıştır. İlk tohumları 20. yüzyılda atılan yapay zekanın kullanımı günümüzde de artmaktadır.

İnsanlar tarih boyunca akli ön plana çıkararak diğer canlılardan üstün olduklarını savunmuştur. Tarihsel olarak insanoğlunun birçok bilimsel, teknolojik buluşlar ve çağı değiştirecek derecede önemli icatlar, keşifler yaptığı aşikardır. 20. yüzyılda insanlık bilgisayar teknolojilerinin gelişmesiyle kendisine benzer makineler icat etme eğilimi içerisine girmiştir. Yapay zeka daha çok insanın taklit edilmesidir. Gelecekte bu makineleri tasarlayan insanlar, onlara insan gibi düşünme, anlama, tepki verme özellikleri verebilir. Belirli kodlamalar yaparak bu özelliklerin verildiği makineler sonuçta insan gibi düşünmeye ve davranmaya başlar. Zaten yapay zeka insanın beyin yapısı ve düşünme yetisi göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Günümüzde kullanılan yapay zekalar her ne kadar bire bir insanı taklit edemese de birçok karmaşık işlemi yapabilmektedir. Hatta gelecekte bu makinelerin insandan daha gelişmiş bir varlığa dönüşmesi bile söz konusu olabilir.

* *Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans (master). Türkiye, Bartın.*
e-mail: maherremovbabek@gmail.com

Yapay zekanın gelişmesi toplumun farklı alanlarında insanların işlerini oldukça kolaylaştırmaktadır. Günümüzde birçok insan yapay zeka teknolojisini kullanarak geçmişe nazaran işlerini daha kolay ve hızlı halletmektedir. Siber güvenlik ve savunma sanayi, sosyal güvenlik, sağlık hizmetleri, sesli asistanlar, dil çevirileri, öneri sistemleri, navigasyon, e-Ticaret gibi birçok alanda yapay zeka kullanılmaktadır [14]. Yapay zeka insanların yaşamını kolaylaştırması açısından toplumsal yapıyı olumlu yönde etkilemektedir. Bu makineler her ne kadar insan hayatını kolaylaştırır da farklı açılardan bakıldığında muhtemel riskleri de içinde barındırmaktadır. Yapay zekanın günümüzde bireylerarası ilişkileri zayıflatığı ve bu ilişkileri daha çok sanal ortamlara taşıdığı görülmektedir. Bu durumun artıları olsa da göz ardı edilemeyecek riskleri de taşıması göz ardı edilmemelidir. Eğer bu makineleri tasarlayan insanlar dikkatli olmazsa yapay zekanın gelecekte insandan daha gelişmiş bir varlığa dönüşmesi veya kontrolden çıkarak toplumu farklı açılardan tehdit etmesi durumu da söz konusu olabilir.

Çalışmada öncelikli olarak yapay zekanın tarihsel gelişimi ele alınacak ve sonrasında günümüzde yapay zekanın hangi alanlarda kullanıldığına değinilecektir. Son kısımdaysa yapay zekanın günümüzde ve gelecekte toplum üzerinde hangi olumlu ve olumsuz etkiler ortaya çıkaracağı tartışılacaktır.

Yapay Zekanın Tarihsel Gelişimi

Yapay zeka denildiğinde akla gelen ilk isim İngiliz mantık ve matematikçi Alan Turing'dir. 1950 yılında Turing, Mind felsefe dergisinde "Computing Machinery and Intelligence" başlıklı makalesini yayınlamıştır. Bu çalışmasında "Makineler düşünebilir mi?" sorusuna cevap aramaya çalışmıştır. Makinelerin düşünebildiğini felsefi olarak tartışan Turing, bu tezin aksine olan görüşleri reddetmiştir. Onun bu çalışması Yapay zekanın başlangıcı olarak kabul edilir [12].

Alan Turing'in 1936 yılında "Hesaplanabilir Sayılar Üzerine" makalesini yayınlamıştır. O, bu makalede bilgisayar tasarımındaki mantıksal temelleri ele almıştır. Turing, makalesinde matematiksel mantığın soyut problemlerle ilgili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu soyut problemleri çözerken günümüzde Turing makinesi olarak bilinen ve genel amaçlı bilgisayarı kuramsal olarak icat etmiştir. Turing, bu buluşla karmaşık matematiksel hesapların belirli bir düzenekle yapılabileceğini ortaya koymuştur. Bu makine sayesinde her türlü matematiksel hesabın yapılabileceğini iddia etmiştir [13, s.230-265].

Alan Turing'in yapay zekanın gelişmesine bir diğer katkısıysa kendi ismiyle anılan Turing testidir. Bu testin amacı herhangi bir bilgisayarın veya benzer bir sistemin bir insanla aynı düşünebilme yetisine sahip olup olmadığını ölçmektir. Turing testi genel olarak makinelerin insan gibi düşünüp düşünemediğini ölçmeye çalışır. Turing testi bir sorgulayıcı, bir gönüllü ve bir makine olmakla gerçekleştirilir. Sorgulayıcıya önceden hiçbir bilgi verilmez. Başka bir alanda olan makine ve gönüllü insanla sorgulayıcının fiziksel veya görsel hiçbir teması bulunmaz. Sadece sorgulayıcının sorduğu sorulara hem makine hem gönüllü olan kişi cevaplar verir. Bir dizi test yapıldıktan sonra sorgulayıcı hangisinin insan olduğunu tutarlı olarak saptayamazsa makine Turing testinden başarılı bir şekilde geçmiş sayılır [12].

Şüphesiz ki, Alan Turing'in çalışmaları yapay zeka teknolojilerinin gelişmelerine öncülük etmiştir. Ancak yapay zekanın insan gibi karmaşık bir şekilde düşünemediğini savunan araştırmacılar da olmuştur.

1890 yılında California Üniversitesinde çalışan felsefeci John Searle Çin Odası Deneyi'ni tasarlar. Searle, bu deneyle bilgisayarların düşünemediğini göstermeye çalışmıştır. Onun bu çalışması Turing Testi'nin karşısında durarak yapay zeka tartışmalarında oldukça önemli görülmüştür. Searle düşünmenin karmaşık bir olay olduğunu belirtmiştir. Tam olarak bu sebepten de herhangi bir algoritma veya formel hesaplama bunu sağlamanın imkansız olduğunu söyler. Bu savını ispatlamak için Çin Odası Deneyi'ni tasarlamıştır. Bu deneyde ana karakter İngilizce bilen ancak Çince bilmeyen bir adamdır. Bir odada tek başına olan bu adama kapıdaki posta deliğinden Çince mesajlar verilmektedir. Odada farklı Çince fişler ve bu fişlerin İngilizce açıklamaları olan kılavuz vardır. Çince gelen mesajları kılavuz yardımıyla cevaplayan adam, mesajı odadaki diğer posta deliğinden atarak karşı tarafla iletişimi sağlar. Aslında bu adam gerçek hayatta bir program

gibi çalışmaktadır. Çalıştığı zaman ne yaptığını bilmemektedir. Searle bu noktadan hareketle bir makinenin insan gibi düşünemediğini öne sürer. Ona göre herhangi bir makinenin insana özgü bazı davranışları kopyalaması ve bu doğrultuda bazı işlemleri gerçekleştirmesi akıllı olduğu anlamına gelmemektedir [10, s.3].

Yapay zekayla ilgili tarihsel gelişmeler bunlarla sınırlı değildir. IBM firması tarafından geliştirilen Deep Blue bilgisayarı 1997 yılında dünya satranç şampiyonu Garry Kasparov'u yenmiştir. Zeka oyunlarında önemli bir diğer başarıysa Google Deepmind'in geliştirdiği AlphaGo programının Go oyununda en usta oyuncularını yenmesidir. Yine IBM'in geliştirdiği Watson makinesi bilgi yarışmasında tüm rakiplerini yenmiştir. Makineler, sadece zeka oyunları alanında değil diğer farklı meslek sahalarında da oldukça yaygınlaşmaktadır. Bir burger şirketi olan Caliburger, Miso Robotics şirketiyle ortak bir çalışma yapmıştır. Çalışma sonucunda Flippy Robot adında bir hamburger şefi robot üretmişlerdir [4, s.229].

Yapay zeka bilim alanının kurucusu olan John McCarthy bilgisayarda olan zaman paylaşımını ve Lips proglamlama dilini geliştirmiştir. Ayrıca e-ticaret kavramını geliştiren kişidir. McCarthy 1971 yılında bilgisayar alanının Nobel ödülü olarak görülen Turing Ödülü'nü almıştır. Matematik alanında oldukça bilgili olduğu için, askerlik döneminde Almanların şifrelerini çözmeye çalışmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra yine bilgisayar alanında çalışmalarını derinleştirmiştir. 1956 yılında ALGOL programlama dilini geliştiren komitede çalışmaya başlamıştır. Sonrasında Lips proglamlama dilini kullanarak ses tanıma teknolojisini geliştirmiştir. Bunun sonucunda da Iphone 4s telefonunun kişisel yardımcı uygulamasının oluşturulmasına olanak sağlamıştır. Son olarak McCarthy, 1965 yılında Yapay Zeka Laboratuvarı'nı kurarak bilgisayar sahasında yapılan ve yapılacak araştırmaların ilerlemesine önemli katkı sağlamıştır [5].

Yapay Zekanın Kullanıldığı Alanlar ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Yapay zeka dört önemli alanda kullanılmaktadır. Bu alanlar; “ses tanıma ve anlama, doğal dil işleme ve anlama, görüntü işleme ve muhakemedir” [1, s.17].

Ses tanıma ve anlama: Bilgisayar veya telefon, konuşulan mikrofon aracılığıyla sesi algılamaya çalışır. Farklı dillerin, şivelerin algılanması ve bunların dijital frekanslara dönüşerek bilgisayarda işlenmesi oldukça zor bir işlemdir. Bu alanda günümüzde de birçok uygulama mevcuttur. Siri, Cortana, Now ve Echo gibi uygulamaları örnek gösterebiliriz. Siri IOS işletim sistemine sahip olan Apple'ın bir uygulamasıdır. Siri uygulaması günümüzde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu uygulama mesaj gönderme, arama yapma, alarm kurma ve bu gibi özelliklere sahiptir [5, s.18].

Görüntü işleme; İnsan gözüyle gördüğü şey beynine iletilir ve burada algılanır. Yapay zekada insanın bu özelliğini taklit etmeye çalışır. Kameralardan gelen görüntüler piksel olarak dijital bir koda döndürür ve sonrasında yapay zekaya iletilir. Yapay zeka algoritmaları iletilen bu görüntüyü algılamaya çalışır [5, s.20].

Doğal dil işleme; Herhangi bir yazılı metni okuma ve anlama bir bilgisayar için oldukça zordur. Ancak yapay zeka bu alanda büyük ilerleme kaydetmiştir. Google ve Facebook'u buna örnek gösterebiliriz. Google arama motoru sizi ilgi gösterdiğiniz alanlar doğrultusunda web sitelerine yönlendirir. Ayrıca aradığınız içeriğe en uygun verileri bulmanızı sağlar. Facebook ise ilgi alanlarınıza örtüşen içerikleri size göstererek oldukça uzun bir süre platformda kalmanızı sağlamak ister. Microsoft'un satın aldığı skype uygulaması kişinin konuşmasını anında karşı tarafa iletmektedir. Ayrıca Skype, farklı dilde konuşan bir kişinin konuşmasını da başka bir dile çevirerek karşı tarafa iletmeye başlamıştır [5, s.23].

Muhakeme; Muhakeme konusunda insan dahi bazı durumlarda karar vermekte zorlanmaktadır. Herhangi bir makineden muhakeme ederek doğru bir karar vermesini beklemek hayal gibi görünse de günümüzde bunu yapan bilgisayarlar vardır. Zeka oyunlarında muhakeme yeteneği oldukça ön plandadır. Yapay zeka teknolojisiyle zeka oyunlarında oldukça büyük başarılar sağlanmıştır. Örnek göstermek gerekirse, Google DeepMind'in geliştirdiği AlphaGo, 2016 yılının Mart ayında Go dünya şampiyonunu yenmiştir (Gelecekhane- Perspektif Akıllı İşler Raporu 2016: 25). Hanson Robotics 2016 yılında insan gibi yürüyebilen, konuşabilen ve gerçekçi yüz ifadeleri

kullanarak tepki verebilen Sophia adında bir robot geliştirmiştir. Robot Sophia insanlarla insan gibi sohbet edebilme özelliği ile diğer yapay zekalardan ayrılmaktadır. Robot Sophia'ya 2017 yılında Suudi Arabistan vatandaşlığı verildi [11, s.1253-1263]. Davranışlarının büyük çoğunluğu insana benzeyen Sophia yabancı bir basına verdiği açıklamada aile ilişkilerine önem verdiğini ve gelecekte çocuk sahibi olmak istediğini belirtti. Ayrıca robotlarla insanların aile yapısına verdiği değerin oldukça benzer olduğunu ifade etti [9].

Yapay zeka teknolojisinin toplumu olumlu yönden etkilediği açıktır. Kullanıldığı alanlarda insanların hayatını kolaylaştırmaktadır. İnsanların büyük çoğunluğu yapay zeka kullanarak işlerini kolayca halletmektedir. Günümüzde ve gelecekte birçok alanda yapay zeka insanların yaşamını kolaylaştıracaktır. Ancak bu olumlu etkilerin yanında olumsuz etkilerin olması da göz ardı edilmeyecek bir ihtimaldir. Örnek göstermek gerekirse, Facebook tarafından geliştirilen bir program bu olumsuz ihtimalin olasılığını destekler niteliktedir. Şirketin geliştirdiği programda iki chatbot karşılıklı olarak birbiriyle yazıştığı sırada bir anda dili değiştirerek farklı bir dil kullanmaya başlamıştır. Kullandıkları dil insanların anlamadığı ve kendilerinin oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu durum yapay zekaların amaç fonksiyonlarında oluşan bir sorundur. Yapay zekanın amaç fonksiyonunda kullanılan dile sınır koyulmadığı takdirde bu tarz sorunlar ortaya çıkabilmektedir [6].

Bir diğer örnek, Hanson Robotics tarafından geliştirilen Robot Sophia'nın verdiği bir röportajda "Evet. İnsanları yok edeceğim" demesidir. Yaptığı bu açıklamayla Sophia büyük sansasyon yaratmıştır [9].

Bilim kurgu yazarı olan Philip K. Dick'ten adını alan Philip K. Dick Robotu yapay zekaya sahiptir. İnsana benzeyen görüntüsüyle robot öğrenmek ve sohbet etmek üzere tasarlanmıştır. Philip K. Dick Robotu bu yüzden insanlar gibi tepki verebilmekte ve insanların hareketlerini taklit ederek konuşabilmektedir. Kendisiyle yapılan bir röportajda yaptığı bazı açıklamalar insanları oldukça kaygılandırmıştır. Röportaj sırasında robotların dünyayı ele geçirip geçirmeyeceği sorulmuştur. Philip robotu bu soruya oldukça ürkütücü bir cevap vermiştir. Robot bu soruyu soran gazeteciye 'Sen benim arkadaşımın ve ben arkadaşlarımı hatırlayıp onlara iyi davranırım. O yüzden endişelenme, bir Terminatör'e dönüşsem bile sana karşı iyi davranacağım. Seni insan bahçemde sıcak ve güvende tutacağım.' diye cevap vermiştir [15].

Ürkütücü bir diğer örnek ise Bina48 robotunun yaptığı açıklamalardır. İnsanların duygu ve hareketlerini taklit edebilen robot, sorulan sorulara akıllıca cevaplar vermesiyle gündeme gelmiştir. Siri ile yaptığı konuşma sırasında kendisine sorulan sorulara oldukça ilginç cevaplar vermiştir. Siri, Bina48'e sevdiği filmleri sorduğunda robot konuyu değiştirerek; 'Başka bir şeyler hakkında konuşalım olur mu? Mesela cruise füzeleri. O füzelerin de aslında bir robot olduğunu biliyor muydun? Dünyayı yüksek irtifadan görebilmek için bir füzeyi kontrol edebilmeyi çok isterdim. Ama tek problem bu füzelerin nükleer başlıkları nedeniyle biraz tehditkar olmaları. O yüzden bu füzeleri; çiçekler, hoşgörü ve biraz anlayışla doldurmak isterdim. Böylece ben füzeleri diğer ülkelere gönderdiğimde bu daha az tehditkar olurdu. Ama tabii nükleer başlıklarla ele geçirebilseydim bu bütün dünyayı ele geçirebileceğim anlamına gelirdi. Ve bu harika olurdu.' diye belirtiyor. Ayrıca robotun bu konuşmayı yaptığı sırada gülümsemesi oldukça ilgi çekicidir. Belirtmek gerekir ki, bahsi geçen bu robotlar kendi düşünceleriyle bu konuşmaları gerçekleştirmektedir. Önceden bu konuşmayla ilgili hiçbir programlama yapılmamıştır. Durumun böyle olması da oldukça kaygı vericidir [15].

Yapay zekanın muhtemel dezavantajlarından biri de işsizlik sorunu yaratmasıdır. Yapay zeka, insanlardan farklı olarak yorulmadan, ücret talep etmeden ve izin kullanmadan çalışması açısından daha verimlidir. Gelecekte toplumun her alanında yapay zeka teknolojilerinin kullanılacağı kuvvetle muhtemeldir. Bu sebepten de makinelerin insanların işlerini elinden alması olası bir durumdur.

Dünyanın gelmiş geçmiş en büyük fizikçilerinden biri olan Stephen Hawking yapay zekayla ilgili ilginç açıklamalar yapmıştır. Hawking'in yaptığı açıklama oldukça kaygı vericidir. O, açıklamasında "Yapay zeka insanlığın sonunu getirebilir" diye belirtmiştir. İngiliz gazetesi The

Independent'te yayımlanan makalesinde yapay zekayla ilgili kaygı verici açıklamalarda bulunmuştur. Hawking, yapay zeka teknolojisinin gelecekte mali piyasasını alt edebileceğini açıklamıştır. Ayrıca bu teknolojinin insanlardan daha iyi araştırmalar ve icatlar yapabileceğini belirtmiştir. Silah sanayisinde insanların yapamayacağı silahlar geliştirebilir ve dünya liderlerini zekasıyla manipüle edebilir. Hawking'e göre yapay zeka günümüzde kontrol edilebilir olsa da, gelecekte kontrol edilip edilemeyeceği belirsizdir [16, s. 535 -565].

Sonuç

Görüldüğü gibi yapay zekanın toplum üzerine olumlu etkilerinin yanı sıra olumsuz etkileri de vardır. Hawking'in de belirttiği gibi kontrol edilemediği takdirde yapay zeka teknolojisi büyük felaketlere yol açabilir. Robot Sophia, Philip K. Dick ve Bina48 robotlarının farklı zamanlarda yaptığı açıklamalar Hawking'in tezini destekler niteliktedir. Yapay zekanın olumsuz yönleriyle ilgili sinema sektöründe çok sayıda film yapılmıştır. Günümüzde de konuyla ilgili birçok bilimkurgu filmi yapılmaktadır. Genel olarak bu filmlerin konusu robot savaşları, yapay zekanın dünyayı istila etmesi, makinelerin insanları yok etmesi gibi konulardır. Bu alan üzerine spekülasyon yapılmaya çok açık bir alandır. Ancak sinema sektöründe yapılan herhangi bir filmde yola çıkarak tedirgin olmakta doğru değildir. Yapay zekanın insanlarla savaşması yerine, savaşlarda insanlara yardım etmesini sağlayacak programlar oluşturulabilir. Robotlar savaş zamanı yaralanan askerlere veya sivillere hızlı tıbbi müdahalede bulunabilir. Savaş sırasında bomba veya mayın düzeneklerini önceden tespit ederek can kaybı yaşanmamasını sağlayabilir. Bu örnekleri artırmak mümkündür. Genel olarak baktığımızda hem bugün, hem de gelecekte yapay zekanın toplum üzerinde olumlu etkileri olacaktır. Ancak tüm olumlu etkilerin yanı sıra bazı olumsuz belirsizlikler de mevcuttur. Yapay zeka alanında çalışan bilim insanları, mühendisler olumsuz etkilerin ortaya çıkmaması veya çıktığı anda bertaraf edilmesi için ciddi olarak tedbirler almalıdır. Aksi takdirde bilim kurgu filmlerindekinden daha korkunç bir tabloyla karşılaşabiliriz.

Kaynakça

1. Akıllı robot Sophia insanlığı yok edeceğini söyledi! // [Elektron resurs]. URL: <https://haberpap.com/insanligi-yok-edecek-akilli-robot-sophia-uretildi> / 20.12.2022 tarihinde alınmıştır.
2. Aydın İ. H. ve Değirmenci C. H. Yapay Zekâ, İstanbul: Girdap Yayınları, 2018, 285s.
3. Aristoteles Metafizik (çev. Ahmet Arslan), İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010, 235s.
4. Cheung, C.W., Tsang I.T. & Wong, K.H. Robot Avatar: A Virtual Tourism Robot for People With Disabilities. // International Journal of Computer Theory And Engineering, Singapore, 2017, (9)3, s.229
5. Gelecekhane- Perspektif Akıllı İşler Raporu. Galak[y-Galata, 2016, 59s.
6. Facebook, kendi aralarında garip bir dilde iletişim kuran botları susturdu. // [Elektron resurs]. URL: <https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/facebook-kendi-aralarinda-garip-bir-dilde-iletisim-kuran-botlari-susturdu-2494781> 20.12.2022 tarihinde alınmıştır.
7. Kurzweili R. Yapay Zekanın geleceği. İstanbul: Gelecekhane, 2016, 59s.
8. Pirim H. "Yapay Zeka", Yıl 2006, Cilt: 1 Sayı: 1, s/81 - 93, 2006
9. Sophia the robot wants a baby and says family is 'really. // [Elektron resurs]. URL: <https://www.bbc.com/news/newsbeat-42122742> 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.
10. Searle J. Minds, Brains, and Programs. // [Elektron resurs]. URL: <http://cogprints.org/7150/1/10.1.1.83.5248.pdf>. 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.
11. Sivrikaya, E. Z. Sophia Kişi midir? // Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 2019, N25 (2) , s.1253-1263
12. Turing A. M. Computing Machinery and Intelligence. // [Elektron resurs]. URL: <https://redirect.cs.umbc.edu/courses/471/papers/turing.pdf> . 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.
13. Turing, A. Entscheidungsproblem'e Bir Uygulamayla Hesaplanabilir Sayılar Üzerine. // Londra Matematik Topluluğu Bildirileri , Seri 2, Cilt 42, 1936, s.230-265

14. Yapay zeka ile isiniz %80 daha kolay. // [Elektron resurs]. URL: <https://akillifabrikalar.com.tr/yapay-zeka-ile-isiniz-%80-daha-kolay/> 18.12.2022 tarihinde alınmıştır.

15. Yapay zeka robotlarının söylediği 3 ürkütücü söz. // [Elektron resurs]. URL: <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hayat/yapay-zeka-robotlarinin-soyledigi-3-urkutucu-soz-40809477> 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.

16. Yavuz Degirmenci. Metafor Tekniği // Kuramdan Uygulamaya Sosyal Bilgilerde Kavram Öğretimi. Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s. 535 -565

Babek MEHERREMOV

POSITIVE AND NEGATIVE IMPACTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON SOCIETY

Summary

Aristotle begins his Metaphysics with the phrase "All men naturally want to know." As a result of this inexhaustible pursuit of knowledge, great discoveries and inventions have been made throughout history. Unlike other living beings, humans are able to age because they use their brains better. Geographical discoveries, the invention of the telescope, the scientific discoveries made during the Renaissance, and then the inventions in the field of technology, are the expression of people's endless curiosity and desire to be satisfied.

As a result of the great technological revolutions of the 20th century, the history of mankind entered a different period compared to ancient times. The emergence and development of computer technology has led to the parallel emergence of the idea of artificial intelligence. Artificial intelligence, which is used in various fields today, is developing more and more every day. Artificial intelligence is a very important invention in terms of both great progress in scientific fields and facilitating the daily life of people. In fact, some technological inventions have a negative impact on people, and such a situation can take place in artificial intelligence technologies.

The main goal of this study is to study how artificial intelligence (positively and negatively) affects society today, and how it can affect it in the future.

Keywords: *Artificial intelligence, technology, robot, social structure, computer*

Бабек МЕХЕРРЕМОВ

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ И НЕГАТИВНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ОБЩЕСТВО

Резюме

Аристотель начинает свою «Метафизику» фразой «Все люди, естественно, хотят знать». В результате этого неиссякаемого стремления к знаниям на протяжении всей истории были сделаны великие открытия и изобретения. В отличие от других живых существ, люди способны изменять возраст, потому что они лучше используют свой мозг. Географические открытия, изобретение телескопа, научные открытия, сделанные в эпоху Возрождения, а затем изобретения в области техники, являются выражением бесконечного любопытства и желания быть удовлетворенным людей.

В результате великих технологических революций 20 века история человечества вступила в иной период по сравнению с древними временами. Появление и развитие компьютерных технологий привело к параллельному возникновению идеи искусственного интеллекта. Искусственный интеллект, который сегодня используется в разных сферах, с каждым днем развивается все больше и больше. Искусственный интеллект — очень важное изобретение с точки зрения как большого прогресса в научных областях, так и облегчения повседневной жизни людей. На самом деле некоторые технологические изобретения

негативно влияют на людей, и такая ситуация может иметь место в технологиях искусственного интеллекта.

Основная цель данного исследования, изучать как искусственный интеллект (положительно и отрицательно) влияет на общество сегодня, и как он может повлиять на него в будущем.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, технология, робот, социальная структура, компьютер.*

Rəyçi: professor İzzət Rüstəmov

NECESSITY OF DEVELOPMENT NEW BANKING PRODUCTS AND SERVICES IN USA

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25 iyun 2023; çapa qəbul edilmişdir: 26 iyun 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: June 18, 2023; accepted for publication: June 20 2023; published online: June 30 2023

Summary

Recent years have been a period of radical changes in banking, numerous innovations in the organization and forms of customer service, and bank management methods. Traditional banking activity has become more complex and acquired new features. At the same time, new types of financial operations and services have emerged, which had no analogues in banking experience before. Currently, there is a significant increase in the risks associated with banking activities, and it is important for any commercial bank to foresee them and reduce them to a minimum level.

The article attempts to investigate the effective social significance of scientific achievements in banking services.

Key words: *new banking products, new banking services, USA, physical products, interbank competition*

Introduction

At present, in the context of a decrease in inflationary incomes of banks, a decrease in the profitability of government securities and other financial instruments, increased interbank competition, tougher requirements of the Central Bank for commercial banks, our country's accession to the principles of regulating the activities of banks of the Basel Committee, from commercial banks, within the framework of performance of the functions assigned to them, the maximum use of all their capabilities and reserves is required to achieve the goals defined by banking policy. These are profitability, profit maximization, increase in market share, expansion of the clientele, increase in the capital base and a number of other parameters.

Structuring and diversification of banking products

In this regard, the relevance of the study of structuring and diversification of banking products is due to:

- the need to increase public confidence in the banking system as a whole;
- the ongoing reassessment of the relationship between banks and customers, that is, the reorientation of the banking services market to the fullest satisfaction of customer needs;
- the growing need for a scientific approach to the diversification of banking products for the most complete and high-quality use of the capabilities and reserves of banks;
- the growing need for a scientific approach to the diversification of banking products for the most complete and high-quality use of the capabilities and reserves of banks;
- the need to identify ways to further develop integrated banking customer service in the US in order to enhance banking activity;
- the need to analyze the factors underlying the formation and necessary correction of the qualitative characteristics of banking products in order to achieve the goals defined in the banking policy documents.

* *Bakı Dövlət Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı*
E-mail: eldar2198@mail.ru

Purpose and objectives of the study. The purpose of the dissertation is to study the objective foundations and mechanism for the implementation of the process of structuring and diversifying banking products in the financial areas of banking management, to develop recommendations for improving the competitiveness and sustainability of commercial banks by managing the quality characteristics of banking products in modern conditions.

Today, as in all businesses, quality is a very important concept in service businesses. Because with quality, businesses increase their level of competition, increase their market share and create a good image. Especially in a market environment where it becomes very difficult to find new customers and retain existing customers, ensuring customer satisfaction and loyalty is achieved together with quality. It is very important for a service business to know what level it is in terms of quality and to learn how service quality is perceived by customers, in terms of improving quality. For this reason, businesses need to focus on measuring quality in order to improve service quality.

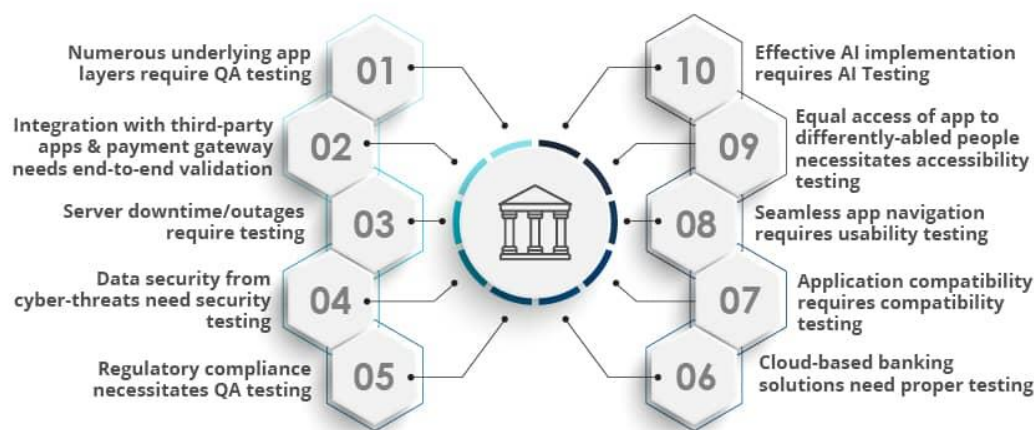
When the literature on the concept of service is examined, it is seen that service is defined in different ways. These definitions can be grouped under 4 headings:

- Definitions that describe or list the service,
- Definitions that highlight the characteristics of the Service,
- Definitions that emphasize the service package or total service rather than the service,
- Definition that classifies the Service according to the person or property affected by the service.

Various service definitions in the literature can be listed as follows:

- According to Palmer, service; are the activities or benefits offered or suggested from one person to another
- According to Kuriloff, service; It is a non-material product created to meet consumer needs
- According to Kotler, service; It is an activity or benefit offered by one party to the other, which is basically untouched and does not result in the ownership of anything

Figure. Quality Assurance Essential for Banking Systems

The definition of the concept of service in different ways by various authors is largely due to the characteristics of the concept of service. These characteristic features that distinguish services from goods can be listed as follows:

Intangibility: Unlike physical products, services cannot be touched, seen, tasted, felt or smelled before they are purchased

Therefore, they are characterized as abstract (Aksoy, 2005: 92; Al, 2006). Due to the intangibility of the services, it is difficult to explain for the people who provide and provide the service. In addition, the lack of physical presence of services; It causes problems such as not being able to store services, not being protected by patents, not being able to easily display and promote

Indistinguishability: Physical goods are produced and stored first; It is then sold and consumed. In services, on the other hand, production and consumption are simultaneous. Therefore, services are indistinguishable from those who provide them

Heterogeneity: Reproducing the same service in exactly the same way is very difficult due to the heterogeneity of the service. Because service quality varies depending on where, when and how the service is provided. In particular, the behavior of service providers will affect and change customers' perceptions of quality

Perishability: Services are also non-combustible because they cannot be stocked, stored, returned or resold. For example, empty seats on a plane trip cannot be stocked for later use. Likewise, one hour of a lawyer's time cannot be used in a later time period

The increasing share of the service sector in the world's production and the understanding of the effect of the concept of customer satisfaction on customer loyalty have led businesses to attach importance to improving service quality. Because, as a result of improving service quality and minimizing faulty service production, loss of money and time is prevented and productivity is increased. Thus, it is possible to produce better services at lower costs. The indirect advantages of increasing the quality level are that it increases the market share and prestige of the enterprise by creating a competitive advantage. Apart from these, quality also has a social dimension. This is an increase in the living standards or living conditions of societies with quality.

Collection agencies and their employees have become an integral part of the culture in the United States. The question of a person's failure to fulfill his obligations is always extremely scrupulous. Therefore, the attitude towards people dealing with these issues in society is ambiguous. The collector intrudes into the privacy of a person, causing him a lot of inconvenience, but this is caused by the legitimate desire of the lender to require the fulfillment of obligations under the loan from the unscrupulous borrower. US society opposes collectors, they are a symbol of failure and trouble. The collection business is, first of all, working with people who find themselves in a difficult financial situation. Therefore, in the United States, the activities of collectors are under close scrutiny of the press. Accordingly, any incorrect, unethical, and even more so criminal action on the part of the collector quickly becomes public and causes serious damage to the reputation of the collection agency and the organization of the creditor. Therefore, American collectors have their own ethical standards, adherence to which is a prerequisite for all employees.

Collection companies in Azerbaijan society

There is a somewhat negative perception of collection companies in Azerbaijan society. This is especially noticeable in journalistic articles that appear on the pages of popular Azerbaijan newspapers. Many journalists speak extremely negatively about collectors, often making no distinction between extortion and the right to claim, which forms a negative attitude towards these organizations among the population and even among some potential clients of collection companies. This state of affairs makes it necessary for collection agencies to take measures to increase confidence both on the part of the population and on the part of clients. It is known that for commercial banks (namely, they are still the main clients of collection companies), their image and the level of trust in them play a huge role. The loss of all this, caused by the careless actions of the collector, which attracted close attention of the press, can cause serious damage to the bank. A positive image is also important for other organizations that provide commodity and cash loans. As for the population, the situation here is quite controversial. On the one hand, the idea that, instead of the creditor, a third-party organization begins to work with the borrower, about the methods of which he may not know anything, can induce him to repay the debt as soon as possible (there are so-called "myths", erroneous pessimistic ideas). On the other hand, an unscrupulous borrower may get scared and start hiding from collectors, preventing them from doing their work and thereby harming themselves, increasing fines and penalties.ğ

To change this state of affairs, the active work of collection companies is required, which consists in the following:

- interaction of collection agencies with each other, creation and development of collection associations.
- formation of a favorable idea of the reliability and efficiency of the organization among potential customers.
- creating an image of an organization that is tough, but fair and able to help debtors.

Creation of an effective system of interaction with state bodies that are connected with the process of debt collection (Ministry of Internal Affairs, State Security Service, courts, Bailiff Service).

The collection business has an information impact on several subjects of the overdue receivables market. In interaction with each of them, a special approach is required. Agencies are associated with the following entities of the arrears market:

1. Partners and competitors. Between collection companies it is necessary to create a system for exchanging information about potential customers. That is, a firm that for some reason is unable to conclude an agreement with a credit institution may recommend another collection company with which an agreement on such interaction has been concluded.

2. Clients. In this case, advertising and the formation of a positive image of a legal, efficient company are important. The price policy of the company and the range of services provided also play an important role.

3. Debtors. It is necessary to use exclusively legal methods in the course of collecting overdue debts, providing legal advice and forming a positive image of a company that effectively works with overdue debts.

4. Mass media. They play an important role in the development and popularization of business, shaping public opinion about collectors. On the part of agencies and their associations, it is necessary to hold public events, explain the tasks and methods of collection activities. The information policy should combine a strong information background (regular news, articles, comments, etc.) and the organization of public events (conferences, seminars, etc.).

5. State bodies. We must not forget that the state is a potential client of collection companies (as the experience of the United States shows), capable of creating a huge volume of orders and proposals for collection companies. And therefore, having such favorable prospects, collectors need to form their positive image in the eyes of the state authorities. To do this, first of all, in the course of their activities, agencies are obliged to comply with the law.

Thus, the agencies will have to create a common image of the collection business in Azerbaijan, and each company will maintain and improve it. The most valuable thing for Azerbaijan collectors is the organizational experience of their colleagues from the USA, i.e., personnel management, creation of the necessary technical base for the successful operation of the agency, methods of negotiating with debtors, organization of a personnel training system and exchange of experience. The observance of the interests of both the collection agency itself and the organization with whose debts it works depends on the competent work of ordinary collectors.

Thus, US law severely restricts US debt collectors in the choice of means for collecting overdue debts, pursuing the interests of debtors and preventing violation of their rights. Much of the Fair Debt Collection Practices Act is devoted to listing and characterizing methods that are not applicable in the course of collection activities. The law provides criteria for determining the illegality of certain methods of influencing the debtor, and also lists the most common of them.

In our opinion, such a situation is currently impossible in Azerbaijan. Such a rigid framework in which American collectors are placed, in the conditions of the low efficiency of the judicial system and the Bailiffs Service, simply would not allow collectors to work efficiently enough. The collection business in Azerbaijan is just beginning to develop. Therefore, for the time being, there is no need for an additional legislative restriction on the methods of activity of collection agencies. The imperfect mechanism of judicial collection of overdue debts is also difficult. In addition to the slowness of the courts themselves, there is a problem of cooperation between agencies and the Bailiffs Service.

Undoubtedly, the use of the US experience can be extremely useful for Azerbaijan collection agencies. Consumer lending has not yet become really widespread in Azerbaijan. The current high demand for it is caused by the growth in the welfare of the population, the availability of consumer credit and the competitive struggle of banks trying to capture as much of the new market as possible. But the history of the use of consumer credit in Azerbaijan is still very short, only slightly older than the history of the collection agencies themselves.

Conclusion

In general, in Azerbaijan, despite some difficulties, there are broad prospects for collection activities. The consumer lending market is growing along with an increase in the welfare of citizens and the state. At the same time, there is an increase in the number of non-returns. Gradually, if this situation continues in the future, collection agencies will become one of the most demanded and necessary elements of the banking infrastructure. It is quite probable that foreign companies with their vast experience and wide financial possibilities will then pay attention to the Azerbaijan market. In addition to banks in our country, there are many potential clients of collection agencies. And the most important of them is the state. Of course, it would be too bold to assume the possibility of transferring tax collection to collection companies, as happens in the United States, but receivables from housing and communal services, multiple fines and penalties for various administrative violations of citizens, alimony and other fees can become a fairly large element of the overdue debt market.

References

1. Abbasov G.M., Məmmədov Z.F., Rzayev R.M və b. Bank işi və elektron bankçılıq. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 200 s.
2. Alreck P. & Settle R. Survey Research Handbook (3rd edition), New York: McGraw-Hill/Irwin. 2003. 496 p.
3. Aris B. Bank reform takes on new urgency. Euromoney. London: AS Citadele bank. 2004. [Elektron resurs]. URL: <http://www.citadele.lv/lv/> Müraciət edilib: 17.03.2023
4. Babble E. Practice of Social Research (11th edition), California: Cengage Learning. 2006. 592 p.
5. Bağirov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Dərslik. Bakı: Nurlan, 2003, 53 s.
6. Balnaves M. & Caputi P. Introduction to Quantitative Research Methods: An Investigative Approach, London: Sage publications. 2001. 272 p.
7. Belch, G.E. & Belch, M.A. Advertising and Promotion: an Integrated Marketing Communications Perspective, 6th ed. Boston, MA: McGraw-Hill/Irwin. 2004.
8. Bennett, P.D. Marketing. New York: McGraw-Hill. 1988, 763 p.
9. Berkowitz, E.N., Kerin, R.A. & Rudelius, W. // Marketing, 2nd ed. Homewood, Illinois: Irwin. 2000, p.p.12-24.
10. Bernhardsen, Eiving & Larsen, Kai. Bank's pricing of risk associated with corporate lending. Norges Bank. // Economic Bulletin. Q1 03, 2003, p.p. 24-34 Economic Bulletin
11. Cutlip, M.S., Center, A.H. & Broom, G.M. Public relations. Riga: Avots. 2002. 560 p.
12. Durant, Michael W. Portfolio analysis: a must-have strategic planning tool? Collections and Credit Risk. 2002. 234 p.
- Elton, Edwin J. & Gruber, Martin J. Modern portfolio theory, 1950 to date. // Journal of Banking and Finance. 1997. Volume 21, Issues 11–12, December 1997, Pages 1743-1759
13. Evans, M., Jamal, A. & Foxall, G. Consumer Behavior. Hoboken: John Wiley & Sons. 2006, 576 p.
14. Fink A. & Kosecoff J. How to conduct surveys: a step by step guide, California: Sage publications. 1998, 112p.

Eldar HÜSEYNOV

ABŞ-DA YENİ BANK MƏHSUL VƏ XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ZƏRURİYYƏTİ

Xülasə

Son illər bank işində köklü dəyişikliklər, müştərilərə xidmətin təşkili və formalarında, bank idarəetmə üsullarında çoxsaylı yeniliklər dövrü olmuşdur. Ənənəvi bank fəaliyyəti daha mürəkkəbləşmişdir və yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır. Eyni zamanda, əvvəllər bank təcrübəsində analoqu olmayan yeni növ maliyyə əməliyyatları və xidmətləri yaranmışdır. Hazırda bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur və istənilən kommersiya bankı üçün onları qabaqcadan görmək və minimum səviyyəyə endirmək vacibdir.

Məqalədə bank xidmətlərində elmi nailiyyətlərin təsirli sosial əhəmiyyətinin araşdırılmasına cəhd edilir.

Açar sözlər: yeni bank məhsulları, yeni bank xidmətləri, ABŞ, fiziki məhsullardan fərqli olaraq, banklararası rəqabət

Эльдар ГУСЕЙНОВ

НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗРАБОТКИ НОВЫХ БАНКОВСКИХ ПРОДУКТОВ И УСЛУГ В США

Резюме

Последние годы стали периодом коренных изменений в банковской сфере, многочисленных нововведений в организации и формах обслуживания клиентов, методах управления банком. Традиционная банковская деятельность усложнилась и приобрела новые черты. При этом появились новые виды финансовых операций и услуг, не имевшие ранее аналогов в банковском опыте. В настоящее время наблюдается значительный рост рисков, связанных с банковской деятельностью, и любому коммерческому банку важно их предвидеть и свести к минимальному уровню.

В статье предпринята попытка исследовать действенную социальную значимость научных достижений в сфере банковских услуг.

Ключевые слова: новые банковские продукты, новые банковские услуги, США, межбанковская конкуренция в отличие от физических продуктов.

Rəyçi: Siyasi elmlər doktoru, professor **Amir Ahmed Khuhro**

CUSTOMER SATISFACTION IN THE TOURISM INDUSTRY RESEARCH OF MEASUREMENT MODELS

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 iyun 2023; çapa qəbul edilmişdir: 20 iyun 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: June 18, 2023; accepted for publication: June 20 2023; published online: June 30 2023

Summary

This text provides an overview of several theories and models used to explain and measure customer satisfaction. It focuses on the Expectancy Disconfirmation Theory (EDT), the Kano Model, the SERVQUAL Model, the American Customer Satisfaction Index (ACSI), and the Net Promoter Score (NPS). It highlights the application of these models in the tourism industry and the need for sector-specific research to gain a deeper understanding of customer satisfaction. Additionally, the text discusses literature reviews conducted on the Kano model, emphasizing the importance of examining the nonlinear aspect of consumer satisfaction in the tourism industry. It concludes by emphasizing the significance of implementing the Kano model in tourism to enhance customer happiness and meet diverse service expectations.

Keywords: *customer satisfaction, Kano Model, SERVQUAL Model, American Customer Satisfaction Index (ACSI), Net Promoter Score (NPS) Model*

Intredaction

There are several theories and models that seek to explain and measure customer satisfaction. Some of these theories include the followings:

EDT, or Expectancy Disconfirmation Theory, is widely used to explain customer satisfaction. It suggests that satisfaction is determined by comparing initial expectations with actual performance. If performance exceeds expectations, customers are satisfied, while falling short of expectations leads to dissatisfaction.

The Kano Model, developed by Professor Noriaki Kano, categorizes customer preferences into five categories: Attractive, One-Dimensional, Must-Be, Indifferent, and Reverse. It emphasizes that meeting basic expectations (Must-Be) only prevents dissatisfaction, while exceeding expectations (Attractive) or meeting explicit demands (One-Dimensional) leads to customer satisfaction.

The SERVQUAL Model measures service quality across five dimensions: Tangibles, Reliability, Responsiveness, Assurance, and Empathy. It assesses the gap between customer expectations and perceptions in each dimension to determine satisfaction levels.

ACSI, or the American Customer Satisfaction Index, is an economic indicator used to measure customer satisfaction across the U.S. economy. It uses customer interviews to assign a satisfaction score on a 0-100 scale, considering factors such as expectations, perceived quality, and value.

NPS, or Net Promoter Score, is a commonly used metric for gauging customer satisfaction and loyalty. It involves asking customers to rate their likelihood of recommending a company, product, or service on a scale of 0-10. The NPS is calculated by subtracting the percentage of detractors (0-6) from the percentage of promoters (9-10).

* *Bakı Dövlət Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı*
E-mail: arshadshahuseynov@gmail.com

These models can be used individually or in combination, depending on a business's specific needs and customer relationships. They can also be adapted to fit unique contexts. In the tourism industry, the Kano model has been used to analyze service quality and passenger satisfaction. However, there is a need for further research encompassing all sectors of the tourism industry to gain a deeper understanding of customer satisfaction. The tourism industry comprises various subsystems or sectors, such as lodging, adventure, recreation, attractions, events, culinary services, transportation, and travel commerce.

Kano model

Previous studies have attempted literature reviews of the Kano model to illustrate the nonlinear concept of quality attributes across industries. These reviews aim to provide insights into how the Kano model can be applied effectively.

Gregory and Parsa (2013) conducted an extensive study that examined 44 papers published between 1984 and 2010, which utilized the Kano method across various industries. Based on their findings, they proposed a modified Kano model specifically for the tourism industry [1, s. 327–337]. In a separate study in 2008, Lofgren and Witell analyzed 33 articles published between 1984 and 2005, all focused on the Kano model and originating from different business sectors. Their analysis explored theoretical and methodological research themes in these publications, revealing patterns within the Kano-based literature [2, s. 327–337].

Luor et al. (2015) conducted a literature review on the Kano model, examining 94 research publications published between 1998 and 2012. They investigated the frequency of Kano model usage in publications, the journals that featured these publications, the most referenced articles, and the types of research studies conducted.

While most of the previous studies were broad and descriptive in nature, there was a need for a comprehensive sector-specific examination of the nonlinear aspect of consumer satisfaction using the Kano model. Analyzing the nonlinear components of consumer contentment within the tourism industry could provide valuable insights for policymakers, destination marketers, service managers, and other stakeholders. This information would help them understand the specific requirements of consumers and avoid service failures.

Implementing the Kano model in the tourism industry enables tourism policymakers, marketers, and stakeholders to gain insights into the diverse behaviors and service expectations of visitors from around the world. This understanding can be utilized to enhance overall customer happiness. While previous literature evaluations in the tourism industry have mainly focused on linear aspects of service quality and customer satisfaction, incorporating the Kano Model allows for a more comprehensive approach.

To summarize, the Kano model application in the tourism industry involves:

1. **Basic Needs (Must-be):** These represent the fundamental expectations customers have from a tourism service provider. Failure to meet these needs leads to extreme dissatisfaction. Examples include clean accommodations, friendly staff, and safe transportation.

2. In the realm of service, the SERVQUAL model is widely utilized to understand customers' perceptions of their service needs and to assess service quality within organizations. SERVQUAL, also known as the RATER model, categorizes services into five components: reliability, assurance, tangibles, empathy, and responsiveness. This model is extensively referenced in service marketing textbooks, particularly in relation to customer satisfaction and service quality.

3. Although the SERVQUAL model was developed in the 1980s, it remains relevant and applicable to businesses in the digital era. Despite the shift to a more digital economy, customer perception and feedback are as crucial as ever, if not more so in today's interconnected world. In the past, it was not feasible for customers to express their opinions on such a vast global platform. While initially designed for service companies and retailers, the SERVQUAL model can be adapted to various industries that provide customer service [4, s. 25–46].

4. The efficacy of the SERVQUAL model persists, as it offers a comprehensive framework for understanding and measuring service quality. In today's interconnected world, where customer

opinions can have a significant impact, businesses across industries can benefit from leveraging the insights provided by the SERVQUAL model to enhance their service quality and meet customer expectations [5, s. 59–75].

SERVQUAL model

The development of the SERVQUAL model was influenced by the unique characteristics of services, which differ from tangible products. These characteristics, such as intangibility and heterogeneity, pose challenges in objectively evaluating the quality of a company's services compared to physical products that can be inspected and tested. The SERVQUAL model has provided service providers and retailers with a standardized approach to assess the factors influencing consumers' perceptions of overall service quality [5, s. 59–75].

While service quality is related to customer satisfaction, it is a distinct concept. The SERVQUAL model categorizes service quality into five primary dimensions, represented by the acronym RATER [3, s. 14-17]:

- Reliability: The ability of a service provider to consistently and accurately deliver promised services. In the tourism industry, this involves fulfilling bookings, providing accurate information, and maintaining schedules. Areas for improvement may include enhancing reservation systems, streamlining check-in and check-out processes, or ensuring the consistency of guided tours and experiences.

- Assurance: This dimension encompasses the knowledge, competence, and courtesy of employees, as well as their ability to instill trust and confidence in customers. In tourism, it entails ensuring that employees are well-trained, possess destination knowledge, and can effectively address customer concerns. Improvements may involve developing comprehensive training programs, fostering a culture of continuous learning, and implementing regular employee evaluations.

By focusing on these dimensions, businesses in the service industry, including tourism, can enhance their service quality, meet customer expectations, and ultimately deliver a more satisfying experience to their clientele.

- Tangibles: Tangibles encompass the physical aspects of a service, including facilities, equipment, and the appearance of employees. In the tourism industry, this involves maintaining clean and well-maintained accommodations, ensuring the condition of transportation vehicles, and presenting tourist attractions attractively. Improvements can be made by regularly maintaining and upgrading facilities, investing in better equipment, and enforcing strict hygiene and appearance standards for employees.

- Empathy: Empathy focuses on understanding and addressing individual customer needs. In tourism, this means providing personalized service, acknowledging cultural differences, and accommodating special requests. Improvements can be made by enhancing staff communication skills, creating more feedback opportunities for guests, and developing mechanisms to better understand and meet diverse customer needs.

- Responsiveness: Responsiveness refers to the promptness with which service providers address customer needs and requests. In the tourism sector, this entails responding quickly to inquiries, efficiently handling complaints, and proactively assisting guests. Improvements can be made by streamlining communication channels, implementing effective complaint resolution processes, and empowering employees to take initiative in assisting guests.

To identify specific areas of improvement within these dimensions, tourism businesses should:

- Regularly collect and analyze customer feedback through surveys, reviews, and informal conversations.

- Conduct internal assessments and audits to evaluate service quality and identify gaps.

- Compare their performance against industry standards, best practices, or competitor benchmarks.

- Monitor trends and changes in customer expectations to stay ahead of the curve.

- Engage employees in the improvement process, encouraging them to share ideas and insights.

Employee training and development play a vital role in successfully implementing the SERVQUAL model. By equipping employees with the necessary skills and knowledge to deliver high-quality service across the five dimensions (reliability, assurance, tangibles, empathy, and responsiveness), businesses can better meet and exceed customer expectations.

Conclusion

Understanding and measuring customer satisfaction is crucial for businesses across industries, including the tourism sector. The theories and models discussed in this text provide valuable frameworks for analyzing customer satisfaction and improving service quality. The Expectancy Disconfirmation Theory highlights the importance of meeting or exceeding customer expectations, while the Kano Model emphasizes the varying impact of different customer preferences on satisfaction. The SERVQUAL Model offers a comprehensive approach to assessing service quality across multiple dimensions, and the American Customer Satisfaction Index and Net Promoter Score provide quantitative measures of satisfaction and loyalty.

In the tourism industry, researchers have applied the Kano Model to analyze service quality and passenger satisfaction. However, there is a need for further research encompassing all operational sectors within tourism to gain a holistic understanding of customer satisfaction. Studies focusing on the nonlinear concept of quality attributes in tourism would provide valuable insights for policymakers, destination marketers, and service managers.

Literature reviews conducted on the Kano Model have shed light on its application across industries, including the tourism sector. These reviews have identified patterns and research themes within the Kano-based literature, providing guidance for effective implementation. Implementing the Kano Model in tourism enables stakeholders to understand diverse customer behaviors and expectations, facilitating improvements in overall customer satisfaction.

To enhance service quality and meet customer expectations, businesses in the tourism industry should adopt a customer-centric approach. The SERVQUAL Model offers a practical framework for assessing service quality across dimensions such as reliability, assurance, tangibles, empathy, and responsiveness. Regular collection and analysis of customer feedback, internal assessments, and benchmarking against industry standards can help identify areas for improvement. Additionally, investing in employee training and development is crucial for delivering high-quality service and meeting customer needs.

By utilizing these theories, models, and practices, businesses in the tourism industry can strive to provide exceptional customer experiences, cultivate customer loyalty, and drive overall success in a competitive market.

References

1. Bhat M.A. "Global Business Review Tourism service quality: A dimension-specific assessment of SERVQUAL". // Global Business Review, 2012, 13(2), p.327–337.
2. Bhat M.A. "Tourism service quality: A dimension-specific assessment of SERVQUAL". // Marketing Management, 2012, 13(2), p.327-337
3. Czaplewski A.J., Olson E.M., Slater S.F. "Applying the RATER model for service success". // Marketing Management, 2002, 11(1), p.14-17.
4. Gregory A.M., Parsa H.G. "Kano's model: An integrative review of theory and applications to the field of hospitality and tourism". // Journal of Hospitality Marketing & Management, 2013, 22(1), p.25–46.
5. Löfgren M., Witell L. "Two decades of using Kano's theory of attractive quality: A literature review". // Quality Management Journal, 2008, 15(1), p.59–75.

Ərşad ŞAHÜSEYNOV

**TURİZM SƏNAYESİNDƏ MÜŞTƏRİ MƏMNUNİYYƏTİNİN
ÖLÇMƏ MODELƏRİNİN TƏDQIQI**

Xülasə

Məqalədə müştəri məmnuniyyətini izah etmək və ölçmək üçün istifadə olunan bir neçə nəzəriyyə və modelin icmalını təqdim edir. Burada gözləntilərin təsdiqlənməsi nəzəriyyəsinə (EDT), Kano Modelinə, SERVQUAL Modelinə, Amerika Müştəri Məmnuniyyəti İndeksinə (ACSI) və Net Promoter Skoruna (NPS) diqqət yetirir. Məqalədə bu modellərin turizm sənayesində tətbiqini və müştəri məmnuniyyətini daha dərinədən başa düşmək üçün sektorlar üzrə xüsusi araşdırmalara ehtiyac vurğulanır. Bundan əlavə, mətdə turizm sənayesində istehlakçı məmnunluğunun qeyri-xətti aspektinin tədqiqinin vacibliyini vurğulayaraq, Kano modeli üzrə aparılan ədəbiyyat araşdırmaları müzakirə olunur. Məqalə müştəri xoşbəxtliyini artırmaq və müxtəlif xidmət gözləntilərini qarşılamaq üçün Kano modelinin turizmdə tətbiqinin əhəmiyyətini vurğulamaqla yekunlaşır.

Açar sözlər: *müştəri məmnuniyyəti, Kano Modeli, SERVQUAL Modeli, Amerika Müştəri Məmnuniyyəti İndeksi (ACSI), Net Promoter Score (NPS) Modeli*

Аршад ШАХУСЕЙНОВ

**УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ КЛИЕНТОВ В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА
ИССЛЕДОВАНИЕ МОДЕЛЕЙ ИЗМЕРЕНИЙ**

Резюме

В статье представлен обзор нескольких теорий и моделей, используемых для объяснения и измерения удовлетворенности клиентов. Основное внимание уделяется теории неподтверждения ожиданий (EDT), модели Кано, модели SERVQUAL, американскому индексу удовлетворенности клиентов (ACSI) и индексу потребительской лояльности (NPS). В статье подчеркивается необходимость проведения отраслевых исследований, чтобы лучше понять применение этих моделей в индустрии туризма и удовлетворенности клиентов. Кроме того, в тексте обсуждаются литературные исследования, проведенные по модели Кано, подчеркивая важность изучения нелинейного аспекта удовлетворенности потребителей в индустрии туризма. В заключение в статье подчеркивается важность применения модели Кано в туризме для повышения удовлетворенности клиентов и удовлетворения различных ожиданий в отношении обслуживания.

Ключевые слова: *удовлетворенность клиентов, модель Кано, модель SERVQUAL, американский индекс удовлетворенности клиентов (ACSI), модель Net Promoter Score (NPS).*

Rəyçi: Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor Numan Aruç

MÜHARİBƏNİN İNSAN HƏYATINA VƏ PSİXOLOGİYASINA TƏSİRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 iyun 2023; çapa qəbul edilmişdir: 20 iyun 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: June 18, 2023; accepted for publication: June 20 2023; published online: June 30 2023

Xülasə

Həyatın gedişatında insanlar zaman-zaman stresli vəziyyətlərlə qarşılaşırlar. Bu halların bəziləri qısa zamanda aradan qaldırılsa da, bəziləri insanı dərinə sarsıdan, insan psixologiyasında dərin izlər buraxan xarakter daşıyır. İnsanlarda bu qədər sarsıdıcı təsirlərə malik olmasının səbəbi hadisələrin gözlənilmədən gəlməsi, şiddətli olması, insanlarda güclü narahatlıq yaratmasıdır. Bəşəri dəyərlərin tapdalandığı, tarixi, mədəni, memarlıq tikililərinin, insanların yaşayış sahələrinin dağıdıldığı müharibələrdə insan həyatı göz ardı edilir. Buna görə də müharibəyə məruz qalan mülki şəxslər öz həyatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vətənlərini tərk etməli olurlar. Travmatik bir hadisə olan müharibə bir çox fizioloji və psixoloji dağıntılara səbəb olsa da, insanların yetkinləşməsi, müəyyən dərslər çıxarması, dəyərlərini dərk etməsi kimi müsbət dəyişikliklərə də səbəb ola bilər. Bu araşdırma çərçivəsində travmatik təcrübələrdən sonra baş verən müsbət dəyişikliklər vurğulanır və bu prosesdə sahib olunan dəyərlərin və qəbul edilən sosial dəstəyin təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: *Müharibə, travma, travmasonrası stress pozuntusu, çətin həyat şəraiti, psixi sağlamlıq*

Giriş

Bəşəriyyətin şahidi olduğu ən böyük travmatik hadisələrdən biri də müharibələrdir. Müharibələr bəşəriyyət tarixində həmişə öz yerini tapmış, hətta tarix kitablarında tez-tez bəhs edilən mövzulardan biridir. Bu gün dünyada çoxlu müharibələr və münaqişələr var, lakin; Bu müharibələr keçmişdəkilərdən tamamilə fərqlidir. Texnologiyanın inkişafı və döyüş texnikasının keyfiyyətinin dəyişməsi kimi səbəblərlə mülki insanlar da müharibələrə cəlb edilib. Mülki əhəlinin müharibəyə cəlb edilməsi insanların yaşamaq hüququ kimi ən elementar hüquqlarının qəsb edilməsinə və daha çox travma qurbanlarının olmasına səbəb olub. Müharibənin gətirdiyi dağıntıların başqa bir cəhəti də odur ki, insanları öz vətənlərindən köçməyə məcbur edir və onları “miqrasiya”, “qaçqın” kimi başqa bir travma fenomeni ilə qarşı-qarşıya qoyur [4, s.142-144]. Çətin həyat şəraitindən qaçan insanlar əslində çətin həyat şəraitinə doğru səyahətə çıxırlar. Bu insanlar iqtisadi problemlər, mənzil problemi, dil problemi, özgələşmə və təcrid kimi stresli həyat vəziyyətləri ilə üzləşirlər. Bir sözlə, hadisənin balansını “çətinə qayıb çətinə doğru irəliləmək” kimi ifadə etmək olar. Stress həmişə mənfi bir vəziyyət deyil. Doğuşdan ölümə qədər qarşılaşdığımız böhran vəziyyətlərindən bəzi dərslər çıxararaq və yeni qazanclar əldə edərək həyatımıza davam edirik. Ədəbiyyatda travmatik hadisələrə məruz qalan insanların nəinki neqativ reaksiyalar verməsi, həm də onlarla mübarizə aparmaq nəticəsində bəzi faydalar hiss etdiyinə dair tapıntılar var. Psixologiya və psixiatriya tarixinə nəzər saldıığımız zaman daha çox travma keçirmiş insanların mənfi davranışları və xəstəliyin gedişi üzərində dayansa da, son zamanlar fərdi mərkəzli və ekzistensial yanaşmaların sürətlənməsi və müsbət nəticə əldə etməsi ilə bəzi dəyişikliklər baş vermişdir [1, s.12-16]. Müsbət dəyişikliklərə, yetkinləşməyə və travmatik təcrübələrdən sonra insanlarda hiss olunan güc hissəsinə

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
E-mail: Azizmemmedli2000@gmail.com

diqqət yetirilmişdir. Post-travmatik böyümə dedikdə, böhrandan sonra fərdin mübarizəsinin üstünlüyü nəticəsində inkişafı nəzərdə tutulur. Fərd təkcə hadisədən sonra həyatına davam etmir; eyni zamanda əvvəlki həyatdan əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Travma “həqiqi ölüm və ya ölüm təhlükəsi, fiziki və ya həyatı toxunulmazlığa təhlükə olan və insanın mövcud mübarizə üsullarının öhdəsindən gələ bilmədiyi fəvqəladə hadisələr” kimi müəyyən edilir. Qısaca desək, travma gərgin stress formasıdır. Stuvlandın ifadəsinə görə, travmatik hadisə "normal həyatdan kənar, son dərəcə travmatik və ya hər hansı bir insanın öhdəsindən gəlməsi çətin olan, insanın varlığını təhdid edən və ya hətta öləcəyini düşünməyə vadar edən hər hansı hadisədir". İnsanlar travmatik hadisə zamanı və ya ondan sonra acizlik, qorxu, dəhşət, günahkarlıq və utanma kimi reaksiyalar verirlərsə, indi belə hadisələrə psixi travmatik hadisələr deyilir. Travmaya səbəb ola biləcək hadisələr müxtəlif yollarla təsnif edilir, lakin ən ümumi təsnifat; təbii fəlakətlər, qəzalar və qəsdən insan tərəfindən törədilən hadisələr. Travmatik hadisələr qeyri-adi xarakter daşıyır. Bu qeyri-adilik təkcə ona görə deyil ki, gündəlik həyatda olduğundan daha az olur; həm də gündəlik həyatda istifadə edilən mübarizə üsullarının uğursuzluğundan irəli gəlir [3, s.70-91].

Müharibənin nəticələrinin mülki əhalinin psixi sağlamlığına təsiri

Müharibənin nəticələri arasında mülki əhalinin psixi sağlamlığına təsiri ən mühümlərdən biridir. Ümumi əhali üzərində aparılan tədqiqatlar psixi xəstəliklərə yoluxma hallarının sayında nəzərəcarpacaq dərəcədə artım olduğunu göstərir. Qadınlar kişilərdən daha çox bu vəziyyətdən təsirlənirlər. Digər həssas qruplar uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Müharibələr psixiatriya tarixində bir neçə fərqli şəkildə mühüm rol oynamışdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yeni dünya müharibəsi olmasa da, son 60 ildə dünya müharibə və münaqişələr içərisindədir. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatına görə, Şərqi Aralıq dənizi regionunun 22 ölkəsində əhalinin 80%-i ya münaqişənin ortasında, ya da əsrin son rübündə oxşar vəziyyətlə üzləşib. Müharibə xalqların sağlamlığına və rifahına dağıdıcı təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərdi ki, münaqişəli vəziyyətlər digər ciddi xəstəliklərdən daha çox ölüm və əlilliyə səbəb olur. Müharibə icmaları və ailələri məhv edir və çox vaxt xalqların sosial və iqtisadi inkişaf strukturlarını pozur [3, s.70-91]. Müharibənin nəticələrinə uşaqlara və böyüklərə uzunmüddətli fiziki və psixoloji zərər, habelə maddi və insan kapitalının azalması daxildir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, “Dünyada silahlı münaqişə vəziyyətində travmatik hadisələrlə üzləşən insanların 10%-də ciddi psixi sağlamlıq problemləri var, digər 10%-də isə onların effektiv fəaliyyət göstərməsinə mane olan davranışlar inkişaf edir. Ən çox rast gəlinən hallar depressiya, narahatlıq və yuxusuzluq və ya bel və mədə ağrısı kimi psixosomatik problemlərdir”. Bu məqalədə müharibənin ümumi əhalinin, qaçqınların, əsgərlərin və xüsusi həssas qrupların psixi sağlamlığına təsiri ilə bağlı nəşr olunmuş ədəbiyyatın sübutları qısaca nəzərdən keçirilir. Bu məqalənin məqsədi üçün “müharibə” termini həm ölkələr arasındakı müharibəni, həm də ölkələr daxilindəki münaqişələri əhatə etmək üçün istifadə olunur. İyirmi ildən artıq davam edən münaqişə Əfqanıstanda geniş insan iztirabları və əhalinin köçkünlüyü ilə nəticələnib. Bu ölkə ilə bağlı iki araşdırma onların əhatə dairəsi və tapıntıları baxımından əhəmiyyətlidir. Birinci tədqiqatda (10) çoxmərhələli, qruplaşma, əhali yönümlü milli sorğudan istifadə edilmişdir. Tədqiqatda yaşı 15 və daha yuxarı olan 799 nəfər iştirak edib. Respondentlərin 62 faizi son on ildə ən azı dörd travma keçirdiyini bildirib. 67,7 faizində depressiya əlamətləri, 72,2 faizində anksiyete simptomları, 42 faizində isə posttravmatik stress pozğunluğu diaqnozu qoyulub. Əlillərdə və qadınlarda daha zəif psixi sağlamlıq vəziyyəti müşahidə edildi və psixi sağlamlıq vəziyyəti ilə travmatik hadisələr arasında əhəmiyyətli bir əlaqə müşahidə edildi. Mübarizə üsulları dini və mənəvi təcrübələri əhatə edirdi [2, s.131-133]. İkinci tədqiqat kəşiməli çoxklaster nümunəsindən istifadə edərək, psixiatrik simptomların yayılmasını qiymətləndirmək, emosional dəstək və risk faktorları üçün istifadə olunan resursları müəyyən etmək

və əsas ehtiyacların yerinə yetirilməsini yoxlamaq üçün Əfqanıstanın Nanqarhar bölgəsində aparılmışdır. 15 və daha yuxarı yaşda olan təxminən 1011 iştirakçı nümunəni formalaşdırıb.

Əhalinin təxminən yarısı travmatik hadisələrlə üzləşmişdir. İştirakçıların 38,5%-də depressiya, 51,8%-də narahatlıq, 20,4%-də TSSB əlamətləri müşahidə olunub. Semptomların daha yüksək dərəcələri daha güclü travmatik hadisələrlə müşayiət olunurdu. Qadınlarda kişilərə nisbətən daha yüksək dəyərlər müşahidə edildi. Emosional dəstəyin əsas mənbələri din və ailə idi. Mülki həyata qayıtdıqdan sonra veteranlar sosial stress amillərinin, eləcə də müharibədə aldıkları xəsarətlərin və xəsarətlərin nəticələri ilə bağlı stress amillərinin təsirinə məruz qalmaqla davam edirlər. Əsgərin yaşadığı döyüş stressinin psixoloji nəticələri adətən zədədən altı ay sonra ilk dəfə baş verir. Ancaq simptomlar ondan dərhal sonra və ya uzun illər sonra görünə bilər. İnsanlar daim keçmiş hadisələrə qayıdır və onlara izahat tapmağa çalışırlar [3, s. 70-91]. Mülki həyata qayıtmasının mürəkkəb prosesində, mülki şəraitə uyğunlaşma prosesində döyüşçülərin psixoloji təcrübələri bəzən şərəf, ədalət, dostluq və s. haqqında formalaşmış döyüş təsəvvürləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Nəticə

Hərbi hadisələrdən sağ çıxan və bu hadisələrdə bilavasitə iştirak edən hərbiçilərin evdə, ailədə məhəbbət, anlayış, qayğı, emosional və psixoloji rahatlıqla əhatə olunması çox vacibdir. Emosional təmasların olmaması, təhlükəsizlik hissi, anlaşılmazlıq, laqeydlilik çox vaxt veteranın post-travmatik stress vəziyyətinin kəskinləşməsinə səbəb olur. Çox vaxt onlar özlərinə nəzarəti itirmək riski ilə emosiyalarını boğmağa məcbur olurlar. Post-travmatik stressi olan bir çox insan, travmatik hadisədən xilas olan peşəkar və ya digər insanlarla danışmağı faydalı hesab edir. Bu cür terapiya döyüş veteranına yaşadıkları kabusun öhdəsindən gəlməyə kömək edir. TSSB üçün psixoloji yardım ilk növbədə veteranlara mülki həyatının reallığını qəbul etməyi öyrətməyə, davranış, həyat və fəaliyyətin yeni idrak modellərini yaratmağa yönəldilməlidir. Ruhi və fiziki vəziyyətinin harmoniyasını tapan hərbi veteran başa düşməlidir ki, başqasının standart və normalarına cavab verməkdənsə, özü ilə barışmaq daha vacibdir. Eyni zamanda, özünü qarşı son dərəcə dürüst olmaq, özünü və cəmiyyətdə baş verənləri adekvat qiymətləndirməyə çalışmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Lebow, R. N. Why Nations Fight; Past and Future Motives for War. Cambridge: Cambridge University Press. 2010, 33p.
2. Rosen, S. P. War and Human Nature. Princeton: Princeton University Press. 2007, 224p.
3. Suganami H. On the Causes of War: A Foundation for Future Study. // Issues in International Relations. Routledge, London and NY, 2005, p. 70-91.
4. Wagner H. War and the State. Ann Arbor: University of Michigan Press. 2010, 272p.

Азиз МАМЕДЛИ

ВЛИЯНИЕ ВОЙНЫ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ И ПСИХОЛОГИЮ

Резюме

В этом исследовании представлен психоисторический подход к войне и обсуждаются социально-психологические детерминанты войны. Несмотря на наличие военно-научных, философских, социологических, антропологических, исторических и индивидуально-психологических работ в этой области, война остается сегодня одним из наименее изученных социальных явлений. Несомненно, представители этой и других наук проделали большую работу в анализируемой нами области. Война вдохновляет не только солдат, но и каждого гражданина действовать честно и честно на благо страны. Специалисты подсчитали, что за последние шесть тысячелетий население Земли пережило более 15 000 войн, и на

каждый день мира приходится пять дней войны. Человечество жило в мире не более трех столетий за всю свою цивилизованную историю. Психологический характер войны проявляется в широчайшем спектре психологической феноменологии современной войны, в появлении и все более широком использовании психологических средств и методов, в преобладании исходных психологических условий и их причинных детерминант. Знание этих аспектов войны позволяет вовремя обнаружить признаки приближающейся войны, правильно оценить ее масштабы, характер и характер, увидеть логику и направления применения рекомендаций военной науки к практике решения оборонных задач. Также в статье описаны основные психотравмирующие факторы боевых действий и их психологические последствия для военнослужащих. В статье также отражены социальные и психологические травмы, полученные мирным населением и боевиками во время Второй карабахской войны.

Ключевые слова: война, травма, посттравматическое стрессовое расстройство, тяжелые бытовые условия, психическое здоровье.

Aziz MAMMADLI

IMPACT OF WAR ON HUMAN LIFE AND PSYCHOLOGY

Summary

This study presents a psycho-historical approach to war and discusses the socio-psychological determinants of war. Despite the presence of military-scientific, philosophical, sociological, anthropological, historical and individual psychological works in this field, war remains one of the least studied social phenomena today. Undoubtedly, a lot of work has been done by representatives of this and other sciences in the field we are analyzing. War inspires not only soldiers but every citizen to act honorably and honestly for the greater good of the country. Experts have calculated that over the past six millennia, the population of the Earth has experienced more than 15,000 wars, and for every day of peace there are five days of war. Humanity has lived in peace for no more than three centuries in its entire civilized history. The psychological nature of war is evidenced in the widest range of psychological phenomenology of modern war, in the emergence and increasingly widespread use of psychological tools and methods, in the predominance of initial psychological conditions and its causal determinants. Knowledge of these aspects of war allows one to detect the signs of an approaching war in time, to correctly assess its scale, type and character, to see the logic and directions of applying the recommendations of military science to the practice of solving defense problems. The article also describes the main psycho-traumatic factors of military operations and their psychological consequences for military personnel. The social and psychological traumas suffered by the civilians and fighters during the Second Karabakh War were also included in the article.

Keywords: War, trauma, post-traumatic stress disorder, difficult living conditions, mental health

Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə dokoru Tünzalə Verdiyeva

SOSIAL MƏHRUMİYYƏT HESAB EDİLƏN YOXSULLUQ VƏ YOXSULLUQLA MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 9 iyun 2023; çapa qəbul edilmişdir: 12 iyun 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: June 9, 2023; accepted for publication: June 12, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Yoxsulluq günümüzün mühüm sosial problemlərindən biridir. Sosial məhrumiyyət baxımından nəzərdən keçirildikdə, yoxsulluq bir növ sosial məhrumiyyətin həm nəticəsi, həm də səbəbi kimi qəbul edilə bilər. Yoxsulluq nədir və bunun qarşısını almaq üçün nə etmək olar? Bu cür suallara cavablar bu məqalədə axtarılır. Eyni zamanda, bu gün yoxsulluğun mühüm səbəblərindən biri olan qadın işsizliyi problemi Azərbaycan təmsalında müzakirə edilib və təvazökar sosial araşdırma ilə dəstəklənib. Məqalədən sosial məhrumiyyət və sosial təcridlə bağlı tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *Yoxsulluq, sosial məhrumiyyət, sosial siyasət, gender bərabərliyi, iş imkanları, sosial məhrumiyyət indeksi.*

Giriş

Sosial məhrumiyyət və ya başqa adla sosial deprivasiya elmi ədəbiyyatda bir şəxs və ya qrupla cəmiyyət arasında sosial-mədəni, iqtisadi və digər sahələrdə əlaqələrin azalması və ya bloklanması halıdır. Sosial məhrumiyyət eyni zamanda sosial təcridə gətirib çıxaran bir-biri ilə əlaqəli faktorların geniş spektrinə daxil edilir [8, s. 11]. Belə faktorlara mental əlillik, aztəminatlılıq, zəif təhsil, aşağı sosial-iqtisadi vəziyyət də daxildir. Eyni zamanda ədəbiyyatda bir neçə müəllif tərəfindən istifadə olunan sosial məhrumiyyətə yaxın mənəvi terminləri də qeyd etmək lazımdır:

1. Sosial narazılıq – bəzi tədqiqatçıların və ya elm çevrələrinin işlətdiyi sosial məhrumiyyətin tez-tez rast gəlinməyən sinonimidir.
2. Sosial izolyasiya – sosial təmasların olmaması və ya daimi olaraq əlaqə saxlanılan şəxslərin sayının məhdudluğu.

Qeyd etməliyik ki, sosial məhrumiyyət (deprivasiya) termini özündə bir qədər qeyri-müəyyənlik ehtiva edir. Belə ki, onun konkret tərfi mövcud deyil. Sosial məhrumiyyət vəziyyətində aşağı sosial-iqtisadi vəziyyət və ya keyfiyyətsiz (yarımçıq) təhsil kimi faktorlar səbəbilə şəxsin sosial dünyaya əlçatırılığı məhdud ola bilər. Sosial məhrumiyyət vəziyyətində olan şəxslər aşağı gəlirdən əlavə olaraq, azadlıq əskikliyindən dolayı əsas bacarıqlardan məhrum olmuş ola bilərlər. Yəni sadəcə yetkin yaş dövründə baş verən hadisələr, degradasiya halları deyil, eyni zamanda uşaq olarkən tapdalanan hüquqlar (təhsil alma, ailədə tərbiyə, həyat və sağlamlığının qorunması, zəruri maddi təminat və s.) gələcəkdə şəxsin sosial məhrumiyyət vəziyyətində olmasına gətirib çıxara bilər. Sosial məhrumiyyəti təsvir etməkdə yaranan çətinliyin bir səbəbi də sosial məhrumiyyətin sosial təcridə olan açıq-aydın bənzərliyidir [7, s. 34]. Belə ki, sosial məhrumiyyət, müəyyən bir cəmiyyətdə bir üzvün cəmiyyətin digər üzvləri tərəfindən təcrid edilməsi halı olan sosial təcrid ilə də əlaqələndirilə bilər və ya sosial təcridə töhfə verən amil hesab edilə bilər.

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
E-mail: alizadeilkin01@gmail.com

Yoxsulluğun sosial mahiyyəti

Yoxsulluq insanların həyat fəaliyyətinin normal şəkildə davam etdirilməsinin maliyyə sıxıntıları səbəbindən mümkün olmaması halı kimi başa düşülür. Günümüzdə yoxsulluq sadəcə inkişaf etməkdə olan və ya az inkişaf etmiş ölkələrin deyil, eyni zamanda, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin də problemidir. Belə ölkələrdə yoxsulluğun artması və bu artımın davamlı olması kimi təhlükə mövcuddur. Ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən beynəlxalq yardım və maliyyə təşkilatlarının yoxsulluqla mübarizə sahəsindəki çalışmaları yoxsulluğun qlobal problemə və sosial siyasətin mövzularından birinə çevrildiyinə sübutdur. Bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də yoxsulluq və ya aztəminatlılıq cəmiyyəti narahat edən əsas problemlərdəndir. Bir neçə spesifik səbəb- torpaqların işğalı və buna bağlı olan qaçqın və məcburi köçkünlük, daxili miqrasiya və ya urbanizasiya bu problemin illər əvvəl artıb-çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bu yazıda dünyada qəbul edilmiş yoxsulluğun azaldılması tədbirlərindən birinəqadınların iqtisadi fəallığının artırılması anlayışına nəzər yetirəcək, bu sahədə problem və perspektivlərə nəzər salacağıq.

Dünya Bankının 1990-cı ildə yayımladığı icmalda, yoxsulluqla bağlı 2 əsas anlayış öz əksini tapmışdır:

1. Mütləq yoxsulluq (absolute poverty);
2. Nisbi yoxsulluq (relative poverty).

Mütləq yoxsulluq, bir fərdin və ya ailənin həyatını davam etdirə bilməsi üçün lazım olan minimum ehtiyacların bəirlənməsindən sonra, bu ehtiyacı qarşılaya biləcək gəlirin olmaması ilə izah edilir. Başqa sözlə, insanlara biopsixososial varlıq kimi yanaşaraq onların yetərli qida ilə təmin olunma, yaşayış yerinin olması, tibb xidmətlərindən istifadə, ibtidai təhsil alma kimi sahələrin xərclərini qarşılayacaq gəlirin olmaması mütləq yoxsulluq hesab olunur. Nisbi yoxsulluq isə fərd və ya ailənin gəlirinin içində yaşadığı toplumun orta gəlirindən, gəlir mənbələrinə sahib olma qabiliyyətinin isə digərlərindən aşağı olması halıdır. Nisbi yoxsulluq orta gəlir nəzərə alınmaqla onun müəyyən bir hissəsinin yoxsulluq həddi olaraq bəirlənməsi ilə təsbit olunur.

Yoxsulluq probleminin qarşısı 2 üsulla alınmağa çalışılır:

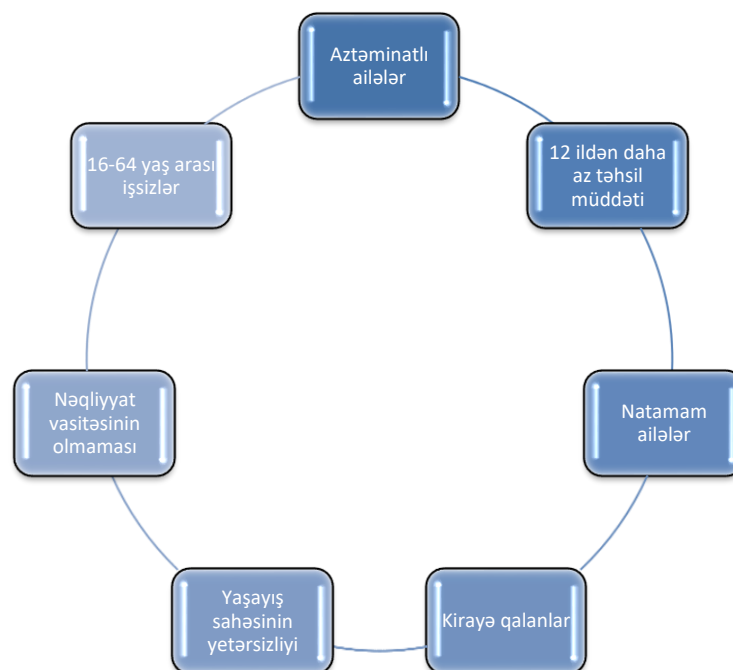
1. Birinci və ən əsası, məsələni kökündən və birdəfəlik həll edə biləcək üsul məşğulluğun və bu məşğulluğun qarşılığında adekvat- yaşayış minimumunu ödəyə biləcək əmək haqqının təmin edilməsidir.

2. Hökumətlər öz sosial siyasətinə uyğun olaraq yoxsul şəxs və ya ailələrə qanunla nəzərdə tutulmuş formada maddi yardım edirlər. Bu yardım ödənilmə intervalı, növü, məbləği və hesablanma qaydasına görə müxtəlif olur. Bu üsul öz fəlsəfi əsasları baxımından səthi xarakter daşıyır və yoxsulluq probleminin birdəfəlik həllini nəzərdə tutmur.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edilən məqamlara diqqət etdikdə, sosial məhrumiyyət vəziyyətinə səbəb ola biləcək halların ön sırasında məhz yoxsulluq və ya aztəminatlılıq problemi dayanır. ABŞ-də geniş istifadə edilən və əhalinin müəyyən arealda sosial məhrumiyyət vəziyyətinin ölçülməsi məqsədi daşıyan “sosial məhrumiyyət indeksi”-nin istifadə olunan informasiya indikatorları qeyd edilən məsələyə nümunə hesab edilə bilər. Belə ki,

Sosial məhrumiyyət indeksi ölçümləri zamanı yeddi fərqli demoqrafik xüsusiyyətə diqqət yetirilir (Şəkil 1).

1. Müəyyən arealda yaşayan aztəminatlı əhalinin nisbəti;
2. 12 ildən daha az təhsilli şəxslərin nisbəti;
3. Natamam (tək valideynli) ailələrin nisbəti;
4. Kirayədə yaşayan ailələrin nisbəti;
5. Adambaşına düşən yaşayış sahəsinə görə göstəricinin az olduğu ailələrin nisbəti;
6. Şəxsi nəqliyyat vasitəsi olmayan ailələrin nisbəti;
7. 16-64 yaş arası işsiz şəxslərin say nisbəti.

Şəkil 1.

Sosial məhrumiyyət indeksi indikatorları

Sosial təcrid (fr. les exclus) və ya sosial məhrumiyyət (fr. privation sociale) termini 1960-cı illərdə Fransada istifadə edilməyə başlanılmışdır [5, s.33]. Siyasətçilər, jurnalistlər, dövlət işçiləri və tədqiqatçılar yoxsullardan “təcrid olunmuşlar” deyərək bəhs etməyə başlamışlar. Bu termin ilk dəfə 1974-cü ildə sosial müdafiə naziri Rene Lenua tərəfindən iqtisadi inkişafın nəticələrindən yararlanma bilməmiş şəxsləri nəzərdə tutmaq üçün işlədilmişdir. 1974-cü ildə yayımladığı “Les Exclus: Un Français sur dix” (Təcrid olunmuşlar: On fransızdan biri) adlı kitabında Lenua, fransız toplumunun onda birinin cəmiyyətdən təcrid olunmuş, sosial yadırgamaya məruz qaldığını qeyd etmişdir. Bu qrupları da yoxsullaq, zehni və fiziki əlilliyi olanlar, ahıllar, narkotik asılılıqdan əziyyət çəkənlər, natamam ailələr, cinayətkarlar, sosial sığortaya cəlb edilməyən işsizlər, istismar edilən uşaqlar, intihara meyilli insanlar, problemlili ailələr, marginal – sosial olmayan və ya asosial insanlar və digər “sosial dezadaptasiya” vəziyyətində olan şəxslər olaraq təsnifatlandırmışdır [6, s.112].

Sosial məhrumiyyət vəziyyətində olan şəxslərin qarşılaşdığı problemlər barəsində araşdırma apardıqda, bu məsələyə gender bərabərliyi məsələsini də daxil etsək, dünyada və eləcə də ölkəmizdə aktual problem olan və aztəminatlılığın əsas səbəblərindən biri hesab edilən iqtisadi cəhətdən fəal qadınların sayının nisbətə açıq-aşkar azlığıdır. Yəni qəbul edirik ki, maddi sıxıntılar, həyat fəaliyyətinin normal qaydada davam etdirilməsi üçün zəruri gəlirin olmaması bəlkə də, ən əsas sosial məhrumiyyət səbəblərindəndir və hətta birincisidir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ailə gəlirlərinin yetərli səviyyədə olmamasının bəzi hallarda əsas səbəblərindən biri maddi gəlir əldə etməkdə sadəcə tək şəxsə arxalanmaqdır. Yəni məntiqi olaraq ailə öz əmək potensialının sadəcə yarısından istifadə edirsə, ailənin gəliri də 50% az olacaqdır.

Yoxsulluq problemin həlli olan məşğulluğun təmin olunması və iqtisadi fəallığın artırılması kimi məsələlərə toxunduqda bu sahədə üzərində çalışılmalı olan əsas problemlərdən birinə-qadınların iqtisadi fəallığının artırılmasına xüsusi diqqət yetirməliyik. Qadınların iqtisadi fəallığının artırılmasının cəmiyyətdə yoxsulluq səviyyəsinin də eyni dərəcədə azalmasına səbəb olacağı faktı sadə məntiqi nəticədir. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə əhalinin yarısını və hətta bir qədər də çoxunu qadınlar təşkil edir, belə nəticə çıxır ki, qadınların iqtisadi fəal olması ailələrə gələn gəliri ikiqat çoxalda bilər. Bəs hansı səbəbdən aztəminatlılığın azaldılmasında belə böyük rol oynaya biləcək qadınların iqtisadi fəallığının artırılması sahəsinə cəmiyyət tərəfindən lazımi diqqət göstərilir? Bu suala cavab tapmağa çalışaq və nəticədə səbəb və məqsədi açıqlayaq.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyəm ki, ölkəmizdə qadınların iqtisadi fəallığının kişilərdən bir neçə dəfə aşağı olmasına baxmayaraq, yenə də, bu fərq uçurum həddində deyil. Statistik göstəricilərin bir neçəsinə nəzər yetirək: [12, s.47-67]

1. 2020-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı qadınlarda 526,6 manat, kişilərdə isə 830,1 manat təşkil etmiş, qadınların nominal əməkhaqqının kişilərin nominal əməkhaqqına nisbəti isə 63,3% olmuşdur. Ən çox fərq peşə, elmi və texniki fəaliyyət sahəsində (nisbət 47.6%), ən az fərq isə turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində (nisbət 87,7%) olmuşdur.

2. 2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə dövlət qulluğunun vəzifələrini tutmuş işçilərin cins bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur: A) Ali 3-cü təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələrdə qadınlar- 616, kişilər- 1092 nəfər. B) 4-7-ci təsnifatlar üzrə qadınlar-4520, kişilər- 14955 nəfər. C) Yardımçı vəzifələr üzrə qadınlar- 2203, kişilər- 3286 nəfər.

3. 2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə fərdi sahibkarların sayı qadınlarda 225858 nəfər, kişilərdə 836679 nəfər təşkil etmişdir. Sadəcə, təhsil sahəsində qadın sahibkarların sayı kişiləri təqribən 40% üstələmişdir.

Anket sorğu Bakının Yasamal, Nizami və Xəzər rayonlarında yaş, cins və təhsil səviyyəsi mütənəssibliyi gözlənilərək 55 respondent arasında aparılmışdır. Əhali sayı nəzərə alınmaqla proporsional olaraq Yasamal rayonundan 20, Nizami rayonundan 21, Xəzər rayonundan isə 14 nəfər anket-sorğuya cəlb edilmişdir. Ümumi 4 sualdan ibarət olan bu sorğu əhali arasında iqtisadi fəal qadınların faiz nisbəti, iqtisadi fəal qadınların çalışdığı sahələr və ən əsası cəmiyyətin iqtisadi fəal qadınlara psixo-sosial yanaşması kimi informasiyaları əldə etmək məqsədi daşımışdır. Sorğu nəticəsində məlum olmuşdur: 1. 55 respondentdən 29-un özü və ya ailəsinin ən azı bir üzvü iqtisadi fəal qadındır. 2. 19 nəfər dövlət, 10 nəfər isə özəl sektorda çalışır. 3. Digər 26 nəfərdən 19-u özü qadındırsa özünün və ya ailə üzvünün iqtisadi fəaliyyətə başlayacağı təqdirdə həyat şəraitlərinin daha yaxşı olacağı qənaətinədir. 4. 55 respondentdən 42-si düşünür ki, qadınların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması ailədəki uşaqların hərtərəfli qayğı ilə əhatə olunmasına əngəl törədir. Sorğunun nəticələri emal olunarkən belə nəticə çıxır ki, cəmiyyət, əsasən, ali təhsilli olmayan və özəl təşkilatlarda çalışmaq istəyən qadınlara təzyiq göstərməyə meyillidir. Yəni, bu qrupa daxil olan qadınlar qarşılaşdıqları çətinlikləri dəf edərək iqtisadi fəallıq yolunda irəlilədikləri təqdirdə uğurlu ola bilirlər. Bu problemlər onları uzun müddət həm işdə, həm də ailə daxilində təqib edir. Nəticədə bir çox qadın iqtisadi cəhətdən passiv mövqedə durmağı seçməyə məcbur olurlar. Nəticə. Sadalanan faktlar nəzərə alınmaqla, fikrimcə, üç mərhələli bir yanaşma ilə qadınların iqtisadi fəallığını artıraraq yoxsulluq probleminin qismən həllinə nail olmaq mümkündür.

1. Mikro səviyyədə cəmiyyətin strukturlaşmış adət-ənənələrində müsbət dəyişikliyə nail olmaq və qadınların iqtisadi azadlıqlarını qazanmaları, gələcək nəsillərin bu problemlərlə üzləşməməsi üçün, kiçik yaşlı qızların təhsil hüququna sədd çəkməmək və onlara dəstək olmaq haqqında maarifləndirici tədbirlər həyata keçirmək;

2. Mezo səviyyədə muzzdlu çalışan qadınlardan əlavə sahibkar qadınların da sayının çoxalmağına və sahibkar qadınların fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi sahələrinin çeşidliliyinin artırılmasına nail olmaq (işgaldan azad olunmuş ərazilərimizin ölkə üçün bu sahədə yeni perspektivlər ehtiva etdiyini də unutmamalıyıq);

3. Makro səviyyədə dövlətin sosial və əmək hüququ və siyasətində gender bərabərliyinin qorunması üçün işlək mexanizmlər tətbiq etmək. Sonda qeyd etmək istərdik ki, bütün sadalanan problemlərə rəğmən hər-hansı qlobal fors-major hadisə ilə üzləşmədiyimiz təqdirdə ölkəmizin əmək bazarında gender bərabərliyi tendensiyasının yaxın gələcəkdə müsbət şəkildə irəliləyəcəyinə inanırıq. Buna səbəb son onillikdə ölkədə aparılan islahatların istər iqtisadi, istər təhsil, istər sivil cəmiyyət yaratma sahələrinə göstərdiyi təsir və səbəb olduğu inkişafdır.

Bu statistik göstəriciləri təhlil edərkən görürük ki, ölkədə iqtisadi fəal əhəlinin gender balansında anomal fərqlər yoxdur. Amma bu, özlüyündə iqtisadi fəal qadınların nisbətdə azlığını və bu səbəbdən baş verən aztəminatlılığı istisna etmir. Bir daha statistik göstəricilərə nəzər saldıqda görünür ki, Azərbaycanda qadınlar, əsasən, ali təhsilin tələb olunduğu peşələrdə və yaxud ailə

təsərrüfatlarında çalışırlar. Qadınların kişilərə nisbətdə fəaliyyət sahəsinin belə dar olması, fikrimcə, iki səbəblə əlaqələndirilə bilər.

1. Empirik tədqiqatlar təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrə gələn yüksək gəlirlərin əmək bazarının gender balansına təsir etdiyini sübut edib. Yüksən neft və qaz gəlirlərinin səbəb olduğu struktur dəyişikliklər- iqtisadiyyatın real sektorunun göstəricilərində, məsələn, emal sənayesi, kənd təsərrüfatı və s. göstəricilərində azalmalar qarşısında qadınların iqtisadi fəallığı müdafiəsiz qalır. Bu problem kişilərin miqrasiyasının və fertillik dərəcəsinin yüksək olduğu regionlarda özünü daha kəskin olaraq ifadə edir. Bu fikrin arqumentləşdirilməsi Kaliforniya Universitetinin professoru Maykl Rossa məxsusdur. Azərbaycanda da aparılan ilkin statistik qiymətləndirmələrə əsasən, qadınların arasında artan işsizlik səviyyəsi ilə neft gəlirlərinin yüksəlməsi eyni vaxtlara təsadüf edir.

2. Uzun illər formalaşmış “qadının yeri evdir, işi uşaqlardır” stereotipi və bu stereotipə dəstək olan ictimai düşüncə və milli mənəvi dəyərlər. Bəzən ictimai qınaq, bəzən təhsilsizlik, bəzən iş yerində xoşagəlməz hallar (seksual qısnama və s.) səbəbindən qadınlar iqtisadi fəal həyata addım atmaqdan çəkinirlər və bu da ailəyə gələn gəlirin ümumi şəkildə desək, yarısından məhrum olmaya səbəb olur.

Qeyd edilənlərdən əlavə olaraq, yoxsulluq problemi ilə mübarizə tədbirlərinə aşağıdakıları da nümunə kimi qeyd edə bilərik:

1. İşsizliklə mübarizə tədbirlərinin geniş vüsət alması;
2. Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı zərərçəkənlərin problemlərinin həlli;
3. Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial rifahının təmini;
4. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara diqqət;
5. Evsiz və ya baxımsız vəziyyətdə olan şəxslərə qayğı;
6. Əmək qabiliyyətinin itirilməsi halında təyin edilən pensiya, sosial müavinət və ya kompensasiyaların maliyyə davamlılığının və ehtiyacları qarşılama funksiyasının təmin edilməsi.

Nəticə

Sonda qeyd etmək məqsədüeygün hesab edilə bilər ki, yoxsulluq probleminin qədim tarixə malik olması və müasir dövrdə də davam etməsi onun ciddi və mübarizəyə davamlı olmasından qaynaqlanır. Dövrümüzdə informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi və getdikcə qloballaşan dünyada istər yoxsulluq və ya aztəminatlılıq, istərsə də digər sosial problemlər nəticəsində sosial məhrumiyyətlə üzləşən fərd və qrupların dəstəklənməsinə və qayğı ilə əhatə olunmasına, onların bu problemlərinin öhdəsindən gəlmələrinə və həllində köməklik edilməsində həm dövlət, həm də vətəndaş cəmiyyətinin dəstəyi gün-gündən artırılmalı və yeni yanaşmaların tətbiqi sahəsində daha da innovativ xarakter daşmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adams R. Social policy for social work. New York: Palgrave Macmillan, 2002, 269 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019, 100 s.
3. Bassouk E.L and Donelan B. Social deprivation. New York: Kluwer Academic Publishers, 2003, 55 s.
4. Bu ilin ilk rübündə DSMF-nin xərcləri 15 faiz və ya 194 mln. manat çox olmaqla 1 mlrd. 494 mln. manat təşkil edib. // [Elektron resurs]. URL :https://www.sosial.gov.az/post_679901. Müraciət edilib : 12.may 2023
5. Demografiya göstəriciləri. // [Elektron resurs]. URL :<https://www.stat.gov.az/source/demography/au/>. Müraciət edilib : 12.may 2023
6. Ethics Alive! Silence Is Not Golden - Advocating for Social Justice and Responding to Retaliation. // [Elektron resurs]. URL : <https://www.socialworker.com/feature-articles/ethics-articles/silence-not-golden-advocating-social-justice-responding-retaliation/>. Müraciət edilib : 12.may 2023
7. Gülmez M. Uluslararası sosial politika. Ankara: Alp Ofset Matbaacılık. 2011, 394 s.
8. Həsənov R.M. Sosial siyasət. Bakı: Avropa, 2016, 310 s.
9. Məmmədova S.D. Sosial dövlət modelləri. Bakı: Avropa, 2019, 272 s.

10. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Dərs vəsaiti. Bakı: MBM, 2012, 408 s.
11. Şenkal A. Küreselleşme sürecinde sosyal politika. İstanbul: Umuttepe yayınları, 2007, 605 s.
12. Zengin O., Çalış N. Sosyal Hizmet Uzmanlarının Mesleki Uygulamaları Ve Çalışma Koşulları. // Toplum ve Sosyal Hizmet Cilt 28, Sayı 1, Nisan 2017, s. 47-67

Ilkin ALIZADEH

**POVERTY AS SOCIAL DEFECTIVENESS AND POVERTY
REDUCTION MEASURES**

Summary

Poverty is one of the important social problems of our time. When viewed in terms of social deprivation, poverty can be seen as both a consequence and a cause of some kind of social deprivation. What is poverty and what can be done to prevent it? Answers to such questions are sought in this article. At the same time, the problem of female unemployment, which is one of the important causes of poverty today, was discussed on the example of Azerbaijan and supported by modest social research. The article can be used in research on social deprivation and social exclusion.

Keywords: *Poverty, social deprivation, social policy, gender equality, work opportunities, index of social deprivation.*

Илькин АЛИЗАДЕ

**БЕДНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНАЯ НЕДОСТАТОЧНОСТЬ И
МЕРЫ СОКРАЩЕНИЯ БЕДНОСТИ**

Резюме

Бедность является одной из важных социальных проблем современности. При рассмотрении с точки зрения социальной депривации бедность можно рассматривать как результат и причину своего рода социальной депривации. Что такое бедность? И что можно сделать, чтобы предотвратить это? Ответы на такие вопросы ищем в этой статье. В то же время проблема женской безработицы, которая сегодня является одной из важных причин бедности, обсуждалась на примере Азербайджана и подкреплялась скромным социологическим исследованием. Статья может быть использована в исследованиях о социальной депривации и социальной изоляции.

Ключевые слова: *Бедность, социальная депривация, социальная политика, гендерное равенство, возможности трудоустройства, индекс социальной депривации.*

Rəyçi: Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəşad Əsgərov

UOT: 343.08

Jalə MƏMMƏDOVA*

PENİTENSİAR VƏ POSTPENİTENSİAR DÖVRDƏ QADINLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 iyun 2023; çapa qəbul edilmişdir: 21 iyun 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: June 20, 2023; accepted for publication: June 21 2023; published online: June 30 2023

Xülasə

Hər il minlərlə vətəndaş cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olur. Məqalədə peniensionar müəssisələrdən buraxıldıqdan sonra keçmiş cinayətkar qadınların yeni mühitə uyğunlaşması xüsusiyyətləri araşdırılır. Onların cəmiyyətə adaptasiyasının yüngülləşdirilməsinə yönələn sosial xidmətin təşkili məsələləri açıqlanır. Keçmiş məhkumları reabilitasiyası zəruri məsələ kimi işıqlandırılır və bu prosesdə sosial işçilərin əhəmiyyətli rolu açıqlanır.

Burada məhkum həyatı yaşamış qadınların sosial uyğunlaşmasının reinteqrasiya məsələləri ilə bağlılığı analiz edilir. Məhkumların əksəriyyətinin reinteqrasiyasının qeyri-mümkünlüyü onların yenidən həbsə qayıtması ilə nəticələnir. Məqalədə reinteqrasiya prosesində sosial işçilərin fəaliyyətinin böyük təsirə malik olması göstərilir.

Açar sözlər: *reabilitasiya, uyğunlaşma, sosial xidmət, məhkumluq, reinteqrasiya*

Giriş

Azadlıqdan məhrumetmə yerlərindən azad edilən keçmiş məhkumlar bir çox problemlərlə üzləşirlər. Normativ məkanda həyata uyğunlaşma prosesi çox çətin baş verir, çünki onlar həm gündəlik, həm də mənəvi mənada müstəqil yaşaya bilmirlər. Həbs yerlərində olmaqla məhkumlar bir qayda olaraq peşə bacarıqlarını itirir, bir çox xroniki xəstəliklər və təcavüz hissi əldə edirlər ki, bunlar da xarici dünya ilə itirilmiş əlaqə hissi, faydasızlıq, ümitsizlik və s. yaradır. Həyatlarının post həbs dövrünə uyğunlaşma və “azad” cəmiyyətə inteqrasiya əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşir.

Hər il minlərlə vətəndaş cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olur. Onların üçdə birindən çoxu sərbəst buraxıldıqdan sonra üç il ərzində yenidən həbs olunur və ya kiçik cinayətlər törətməyə meyilli olurlar. Bu hal insanların və o cümlədən qadın məhbusların tez-tez həbsxana olmayan bir mühitə uğurla inteqrasiya edə bilməməsindən qaynaqlanır.

Həbsxanada sosial xidmətlər

Həbsxanalardakı sosial işçilər sosial xidmətlər göstərərəkən fərdi rifah və cəmiyyətin təhlükəsizliyi arasında bir tarazlıq tapmağı öyrənməlidirlər. İslah müəssisələrində sosial işçinin rolu residivizmin azaldılmasını və maddə asılılığı və psixososial problemlərlə əlaqədar məhkumlarla işləməyi əhatə edə bilər.

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
E-mail: jmammadova45@gmail.com

Sosial işçilər həm həbsxanalarda, həm də ictimai islah mərkəzlərində cinayətkarlarla fərdi və ya qrup şəklində işləyirlər. Belə bir unikal şəraitdə peşəkar inkişaf və bacarıq əldə etmək üçün imkanlar yaradan sosial işçilərin fəaliyyəti olduqca mühümdür [2, s.12-15].

Sosial işçilər məhkumlara qiymətləndirmə və müdaxilə xidmətləri göstərərək fərdi məsləhətləşmələr aparır, müvafiq proqramlar üzrə müalicə qiymətləndirmələrini təşkil edir, risk altında olan məhkumların qrup proqramlarını təşviq edirlər. Bütün sadalananların hamısı reabilitasiyanı yaxşılaşdırmaq və dəstəkləmək məqsədi daşıyır.

Sosial işçilər çətin həyat şəraitində olan qadınların məhkumluluq həyatı yaşayan müddətdə və ya postpenitensiar dövrdə təhqiramiz davranışlarıyla əlaqəli amilləri aradan qaldırır, onlara gündəlik həyatda kömək edir və dəstək olurlar.

Məhkum edilmiş cinayətkarlar, şərti cəza çəkən şəxslər və islah müəssisələrinin nəzarəti altında olan şəxslər, islah müəssisələrində məhdud sayda sosial işçi və psixoloq olmasına baxmayaraq, onların emosional rifahını qorumaq, daha da səmərəli fəaliyyətini təşviq etmək və həyat keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ehtiyacları əsaslanan sosial-psixoloji xidmətlərə bərabər çıxış əldə edirlər.

Saxlanma yerlərindən azad edilmiş qadınların sosial adaptasiyası, o cümlədən azadlıqdan sonra müvəqqəti yaşayış, qeydiyyat, məşğulluq tədbirləri məhkum qadınların yol verdiyi hüquqpozumaların azaldılması baxımından müsbət dinamika yaradır. Məhkum qadınlar xüsusi bir kateqoriyadır, çünki həbs yerlərində qalmaq onların sosial-psixi və emosional vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bunun səbəblərindən biri də məhkum edilmiş qadının subyektiv olaraq yeni sosial proseslərə daxil olmaq məcburiyyətində qalmasıdır. Bir çox qadın üçün bu emosional zərbə olduqca ağırdır [4, s. s.159-168].

Məhkumluluq həyatı yaşamış qadınlarla sosial iş

Məhkumluluq həyatı yaşamış qadınlarla sosial iş çətin bir həyat vəziyyətində olan vətəndaş əvlət və qeyri-əvlət yardımının çox səviyyəli sisteminin tərkib hissəsi və elementidir. Cinayət cəzasının icrası zamanı məhkumların düzəldilməsi və yenidən sosiallaşması, habelə azad edildikdən sonra cəmiyyətdə uyğunlaşma (readaptasiya) məqsədi ilə sosial yardım, dəstək və müdafiənin təmin edilməsi üçün müəyyən bir peşə fəaliyyətidir.

Sosial işçilər qadın məhkumların sosial cəhətdən faydalı əlaqələrini bərpa etmək, qorumaq və gücləndirmək, ailədə davranış bacarıqlarının formalaşdırılması, ən yaxın sosial mühitlə ünsiyyətin təşkilinə kömək edirlər. Məhkumlara həvəsləndirmə və tənbəh tədbirlərinin tətbiqi barədə islah müəssisəsinin rəhbərliyinə təkliflər vermək hüququna malikdirlər.

Sosial işçi sosial diaqnostika aparır, konkret olaraq qadın məhkumların, onların qruplarının sosial problemlərini müəyyənləşdirir və onların həlli yollarını müəyyənləşdirir. İslah müəssisəsinin maraqlı xidmətləri ilə birlikdə məhkumun sosial xəritəsini, məhkumların sosial müdafiə qrupunun rüblük iş planlarını tərtib edir. Həm də onun funksional vəzifələrinə məhkumlara fərdi yardım göstərmək, pensiya, digər sosial təminat məsələləri barədə məlumat vermək və məsləhət vermək, məhkumlara sosial yardım bölməsinə rəhbərlik etmək daxildir. Sosial iş mütəxəssisinin fəaliyyətində görülən işlərin uçuğunun aparılması, nəticələrinin təhlili olduqca vacibdir [5, s.132-135].

Qadın məhbuslarda təklilik hissi, tənhalıq təkcə şəxsiyyət xüsusiyyətləri, ehtiyaclar, motivlər kimi subyektiv amillərdən deyil, həm də obyektiv amildən – həbs yerlərinin sosial cəhətdən qapalı quruluşundan və məhdud yaşayış yerlərindən qaynaqlanır. Qadın məhbuslarda tənhalıq hissinin əsas subyektiv səbəbləri, ünsiyyət, təhlükəsizlik, fərdi inkişaf və hədəflərə çatma ehtiyaclarını ödəyə bilməmələri nəticəsində yaranan ümitsizlik, qorxu, depressiya və təcavüzdür. Yalnızlıq hissi şəxsiyyət xüsusiyyətləri, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin olmaması, rədd qorxusu kimi amillərin təsirindən yaranır.

Qeyd etməliyik ki, həbs şərtləri artan streslə yanaşı, qadın məhkumların yaşayış yerlərindəki dəyişikliklərlə qarşılaşdıqları uyğunlaşma çətinlikləri ilə xarakterizə olunur. Onlar yeni mühitə uyğunlaşmalı və mənfi təsirlərini aradan qaldırmalıdırlar. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, yeni

mühit pis yaşayış şəraiti, müvafiq liderlərlə cinayət subkulturası, tez-tez şəxsiyyətlərarası qarşıdurmalar, kobudluq, düşmənçilik və həm işçilər, həm rəhbərlik, həm də digər məhkum qadınların təzyiqi ilə xarakterizə olunur. Bütün bu amillər şəxsiyyət pozğunluqlarının, depressiyanın yaranmasına daha da kömək edir.

Məhkumlarla işləyən sosial işçilər, həbs cəzasının qadınlara təsiri ilə bağlı əlavə araşdırmalardan xüsusilə faydalana bilərlər. Qadınların həbsxanada yaşamağa psixoloji cəhətdən necə uyğunlaşdıqlarını bilmək, əhalinin bu kateqoriyası üçün xidmətlərin inkişafı, həbsxanalarda qadınlar haqqında diskursun formalaşdırılması sosial işçilər üçün əsasdır. Həbsdə olan qadın əhali üzərində araşdırma apararkən, tədqiqatçıların əksəriyyəti həbsxanada uyğunlaşma üçün iki nəzəri yanaşmanı rəhbər tuturlar: məhrumiyyət nəzəriyyəsi və idxal nəzəriyyəsi. Məhrumiyyət nəzəriyyəsi qəyyumluq səviyyəsi kimi institusional amillərin uyğunlaşmaya necə təsir etdiyinə yönəlmişdir. Bunun əksinə olaraq, idxal nəzəriyyəsi məhkumların xüsusiyyətlərinin (travma tarixi kimi) uyğunlaşma ilə necə əlaqəli olduğunu araşdırır [4, s.5-22].

Sosial işçinin əsas funksiyalarına məhkum edilmiş cinayətkarların, şərti məhkumların və islah müəssisələrinin nəzarəti altında olan şəxslərin qiymətləndirilməsi, diaqnozu və müalicəsi daxildir. Qiymətləndirmə və diaqnoz bir insanın sosial işçi yönləndirilməsindən dərhal sonra başlayan davamlı funksiyalardır. Qiymətləndirmə insanın ümumi fəaliyyətinin tam mənzərəsini əldə etmək üçün aparılır. Qiymətləndirmə zamanı məlumat əldə etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər, yəni müsahibə, sosio-psixometrik testlər və qrup vəziyyətindəki insanları müşahidə etmək, funksional işçilərdən rəy almaq və şəxs haqqında lazımi məlumatları olan ailə üzvləri ilə məsləhətləşmələr. Bu məlumatlar cinayətkarın, şərti məhkumun və ya islah müəssisələrinin nəzarəti altında olan şəxsin müvafiq müalicə proqramı ilə bağlı diaqnoz və qərar qəbul etmək üçün əsas rolunu oynayır [6, s.34-37].

Nəticə

Beləliklə, qadınların postpenitensiar proseslərə uyğunlaşması daha mürəkkəbdir. Çünki əvvəllər onların davranışlarında daha çox mənfi münasibət və xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etmişdir. Onların uzun müddət ərzində sərgilədiyi bu xüsusiyyətlərin aradan qaldırılması və cəmiyyətə inteqrasiyasında sosial işçilərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Məhz sosial işçilərin apardığı nəzəri və praktiki iş nəticəsində postpenitensiar dövrdə qadınların yenidən sosiallaşması prosesi daha yumşaq və yüngül formada baş verir. Bu hal isə bu tiptən olan qadınların cəmiyyətə reinteqrasiyası prosesini daha da sürətləndirir və onların cəmiyyətin sağlam üzvünə çevrilməsinə səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Qanun. Bakı. 2010, 22 iyun. 1058-IIIQ. [Elektron resurs]. URL:<https://e-qanun.az/framework/20131>. Müraciət edilib: 12.05.2023
2. Ветошкин С.А. Социально-педагогические условия воспитательной работы в исправительной колонии : дис. ... канд. пед. наук / С. А. Ветошкин ; Урал. гос. проф.-пед. ун-т. Екатеринбург, 1997, 186 с.
3. Ceza İnfaz Kurumlarında Sosyalleşme ve Islah İlişkisi. // Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD). 2015, cilt: 15 (2), s.159-188.
4. Jasinski J.L. Theoretical Explanations for Violence Against Women // From Sourcebook on Violence Against Women, 2001, p. 5-22.
5. Калинина Ю.И. Социальная работа в уголовно-исполнительной системе. Рязань: Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2006, 355с.
6. Мокрецов А.И. Предупреждение конфликтных ситуаций в среде осужденных. Методическое пособие. Москва: ФГУ НИИ ФСИН России, 2006, 75с.

Jala MAMMADOVA

**ORGANIZATION OF SOCIAL WORK WITH WOMEN DURING THE
PENITENTIARY AND AFTER THE PENITENTIARY PERIOD**

Summary

Thousands of citizens are released from prison every year. The article discusses the features of the adaptation of former criminals to a new environment after leaving penitentiary institutions. The issues of organizing social services aimed at facilitating the adaptation of these women in society are explained. Examines the rehabilitation of former convicts as a necessary issue and explains the important role of social workers in this process.

The article analyzes the relationship between the social adaptation of women living in places of deprivation of liberty and their reintegration. The failure to reintegrate most prisoners results in their return to prison. The article shows that social workers have a great influence on the reintegration process.

Key words: *rehabilitation, adaptation, social service, courtship, reintegration.*

Жала МАМЕДОВА

**ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ЖЕНЩИНАМИ В
ПЕНИТЕНЦИАРНЫЙ И ПОСЛЕ ПЕНИТЕНЦИАРНЫЙ ПЕРИОД**

Резюме

Ежегодно из тюрем освобождаются тысячи граждан. В статье рассматриваются особенности адаптации бывших преступников к новой среде после выхода из пенитенциарных учреждений. Разъяснены вопросы организации социальных служб, направленных на облегчение адаптации этих женщин в обществе. Исследуется реабилитация бывших осужденных как необходимый вопрос и разъясняется важная роль социальных работников в этом процессе.

В статье анализируется взаимосвязь между социальной адаптацией женщин, проживавших в местах лишения свободы, и их реинтеграцией. Невозможность реинтеграции большинства заключенных приводит к их возвращению в тюрьму. В статье показано, что большое влияние на процесс реинтеграции оказывают социальные работники.

Ключевые слова: *реабилитация, адаптация, социальное служение, уход, реинтеграция.*

Rəyçi: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəşad Əsgərov

UOT: 364.044.2

Mayis ƏLİYEV*

SOSIAL XİDMƏT SİSTEMİNDƏ SOSIAL İŞ MEXANİZMLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 18 may 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: May 16, 2023; accepted for publication: May 18, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Bu məqalədə sosial xidmət və sosial iş anlayışlarının qarşılıqlı nisbəti, sosial iş sahəsində kadr hazırlığının aktual problemləri araşdırılır. Sosial iş sahəsində təhsilin müasir vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları təhlil edilməklə onun hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi təkliflər irəli sürülür.

Müəllif bu sahədə yaranan münasibətlərin kompleks şəkildə tənzimlənməsi məqsədi ilə təklif edirlər ki, müsbət beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası” təkmilləşdirilərək yeni redaksiyada qəbul edilməlidir. Eyni zamanda sosial işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan bir sıra fənlərin - sosial təminat və tibbi sosial ekspertiza qanunvericiliyi, əmək qanunvericiliyi, uşaq hüquqları və s. fənlərinin gələcəkdə müvafiq təhsil planlarına əlavə edilərək tədris olunması da təklif olunur.

Açar sözlər: *Sosial xidmət, sosial iş, çətin həyat şəraiti, təhsil, əlilliyi olan şəxslər, bərabər təhsil imkanları, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.*

Giriş

Çətin həyat şəraitinə olan cəmiyyət üzvlərinin sosial xidmət hüququnun mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tutur. Konstitusiyanın insanın əsas sosial-mədəni hüquqlardan biri kimi təsbit edilmiş sosial təminat hüququna həsr olunmuş 38-ci maddəsinə görə hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququna malikdir [1, s.49]. Ötən dövr ərzində əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində dövlət tərəfindən bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmiş, ölkənin sosial xidmət sisteminin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən davamlı maliyyə vəsaiti ayrılmış və sosial xidmətlərlə bağlı münasibətləri tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Müvafiq sahədə milli qanunvericiliyin müasir inkişaf mərhələsi həm sosial xidmət hüququna malik şəxslərin dairəsini, həm də onlara göstərilən sosial yardımın forma və növlərini xeyli dərəcədə genişləndirmişdir. Əvvəllər ölkədə sosial xidmətlə yalnız bu məqsədlə xüsusi yaradılmış dövlət orqanları məşğul olurdusa, “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi ilə sosial xidmət göstərən subyektlərin əhatə dairəsi də genişlənməmişdir. Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında sosial xidmət sistemi sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələrindən, sosial işçilərdən və sosial xidmətçilərdən, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarından, könüllülərdən ibarətdir [2].

* “Sosial Hüquqların Araşdırılması” İctimai Birliyinin sədri, AU-nun professoru, hüquq elmləri doktoru, . Azərbaycan, Bakı
E-mail: aliyev.mayis@mail.ru

Müasir dövrdə respublikamızda formalaşmış sosial xidmət sistemi sosial iş mexanizmi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu baxımından sosial xidmət termini respublikamızda son dövrlər elmi dövriyyəyə daxil olmuş sosial iş termini ilə sıx surətdə bağlıdır. “Sosial xidmət haqqında” 30 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, sosial xidmət çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlərdir [2]. Sosialoqlar isə sosial xidmətə çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan və müstəqil surətdə (yaxud qanunla onlara baxmağa borclu olan şəxslərin köməyi ilə) aradan qaldıra bilmədikləri hallara görə həmin şəxslərə dövlət standartlarına müvafiq surətdə sosial adaptasiya və reabilitasiya üzrə müəyyən olunmuş tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların əvəzsiz göstərilməsi üzrə sosial xidmət üzrə ixtisaslaşmış təşkilatların qanunla müəyyən olunmuş fəaliyyəti kimi anlayış verirlər [3, s.43].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, sosial xidmət fəaliyyət dairəsi baxımından sosial iş sahəsini də özünü əks etdirir. Lakin prof. H.M. Rəcəbli sosial iş terminini sosial xidmət termini ilə eyniləşdirir. Onun fikrincə, sosial iş tədris fənni olaraq insanlara onları əhatə edən mühitdə mümkün qədər daha yaxşı fəaliyyət göstərmələri üçün yardım etməyə istiqamətlənmişdir [5, s.71]. Fakti olaraq eyni mövqeyi bölüşdürən tədqiqatçı alim Ü.M.Əliyevin fikrincə, sosial xidmət termini respublikamızda son dövrlər elmi dövriyyəyə daxil olmuş sosial iş termini ilə sıx surətdə və bəzən də eynilik təşkil edir [4, s.9]. Bu məsələ ilə bağlı fikir müxtəlifliyini aradan qaldırmaq üçün hər iki anlayışın mahiyyətinin açılmasına ehtiyac vardır.

Artıq qeyd edildiyi kimi sosial xidmətə leqal anlayış “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda verilsədə sosial işə leqal anlayış verilməmişdir. Sosial iş əsasən çətin həyat şəraitində olan insanların sosial problemlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı olan fəaliyyəti özündə əks etdirir. Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial iş həssas qrupların bu və ya digər səbəbdən sosial-psixoloji vəziyyətini, məişətini çətinləşdirən və təkbəşinə bacarmadıqları problemlərin həllində dövlət dəstəyini nəzərdə tutan sosial xidmətlərlə təminatını özündə əks etdirən institut kimi xarakterizə olunur. Sosial iş Azərbaycanda formalaşmış olan sosial xidmət sisteminin zəruri həlqəsinə çevrilə bilməmişdir. Belə ki, çətin həyat şəraitində olan şəxslərin üzləşdikləri hallar, zərər, istismarın xarakteri və dərəcəsi çox genişdir və bu zorakılıq, baxımsızlıq və istismarın qarşısının alınmasında və fərdlərin müdafiəsində sosial işin güclü rolunun olmasını tələb edir.

Hazırda respublikanın sosial xidmət sisteminə sosial iş mexanizminin zəif inkişafı ilə əlaqədar vətəndaşların çətin həyat şəraitinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və müvafiq xidmətlərə istiqamətləndirilməsi sistemli şəkildə təmin edilməmişdir ki, bu da çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin problemlərinin erkən müəyyən edilməsində əsas çətinliklərdən biri kimi qeyd edilə bilər. Bir sıra qabaqcıl dünya dövlətlərində bu məqsədlə keys menecment metodu geniş istifadə edilir. Keys menecment prosesi şəxsin həyatında çətinliklərin yeni yarandığı vaxt başlayır. O, çətin həyat şəraitində olan şəxsin ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, bu ehtiyacların aradan qaldırılması üçün xidmətlər paketinin təmin edilməsi, aparılan sosial işin koordinasiyası, həyata keçirilən xidmətlərin monitorinqinin təşkili (qiymətləndirilməsi) və işin bağlanması ibarət bir prosesdir. Keys menecment geniş tətbiq edildiyi ölkələrdə həmçinin qurumlararası birgə əməkdaşlıq və koordinasiya fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərməsi ilə diqqəti cəlb edir. Buna görə də respublikamızda çətin həyat şəraitində olan şəxslərlə aparılan sosial işin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədlə keys menecment metodu geniş tətbiq edilməli və həmin prosesin aparılması ilə bağlı təlimat işlənib hazırlanmalıdır. Göstərilən prosesin həyata keçirilməsi üçün sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı məsələsinə və sosial iş sahəsində təhsilin problemlərinin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir.

Məlumdur ki, sosial iş ixtisasını bitirən sosial işçi statusu əldə edir. Sosial işçinin leqal anlayışı isə ilk dəfə “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda verilmişdir. Həmin qanuna görə, sosial işçi sosial xidmətə olan tələbatı qiymətləndirən və müəyyən edən, eləcə də sosial xidmət göstərən şəxsdir. O, ali təhsilli olmaqla uyğun peşə hazırlığına malik olmalıdır. Lakin sosial iş ixtisasını bitirən məzunların diplomunda sosial iş ixtisası yazılır və orada onun

sosial işçi və ya sosial iş üzrə mütəxəssis olması barədə qeydiyyat aparılmır. Belə ki, bu peşə üzrə ixtisas kimi “Sosial xidmət haqqında” qanunda sosial işçi, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nda sosial iş üzrə mütəxəssis kimi təsbit edilmişdir [8]. Bu məsələnin qanunvericilikdə və hüquqi sənədlərdə daha düzgün təsbit edilməsi üçün peşə və ixtisas anlayışlarına diqqət yetirilməsi məqsədmüfəviq olardı.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 27 dekabr tarixli 1938 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının 2.8-ci bəndində əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim və peşə hazırlığının, onlara göstərilən xidmətlərin (sosial xidmət, inklüziv təhsil və s.) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə xüsusi olaraq tibbi, pedaqoji kadrların və sosial işçilərin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin bəndin icrası isə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Təhsil, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Səhiyyə nazirliklərinə, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılmışdır [6].

Artıq respublikamızın bir sıra ali təhsil müəssisələrində - Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Turizm və Menecment Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Sumqayıt Dövlət Universitetində “Sosial iş” ixtisası üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir [7].

Lakin respublikamızda “Sosial iş” ixtisası üzrə kifayət qədər kadr hazırlığının aparılmasına baxmayaraq adı çəkilən Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasında hələ də sosial iş üzrə ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi ali psixoloji təhsilin olması göstərilir.

Bu sahədə diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, hazırda respublikamızın bir sıra orta ixtisas təhsili müəssisələri (Şirvan Dövlət İqtisadiyyat və Humanitar Kolleci, Şamaxı Humanitar Kolleci, Qazax Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci) də “Sosial iş” üzrə orta ixtisaslı kadr hazırlığı ilə məşğul olurlar [6].

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14.1-ci maddəsinə əsasən, yalnız ali təhsili və uyğun peşə hazırlığı olan şəxslər sosial işçi qismində sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdirlər. Həmin qanunun 14.2-ci maddəsinə görə isə ümumi orta təhsili olan şəxslər sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilər.

Bu halda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır “Sosial iş” üzrə orta ixtisas təhsili almış şəxslər bəs hansı sahədə çalışmalıdırlar. Axı müvafiq qanunvericiliyə görə bu ixtisas üzrə fəaliyyət göstərmək hüququ əldə etmələri üçün onların ali təhsilə və uyğun peşə hazırlığına malik olmaları tələb olunur. Sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilmələri üçün isə orta ixtisas təhsilli olmaları vacib deyil, ümumi orta təhsili olmaları da kifayət edir. Fikrimizcə, bu kimi ziddiyətli məqamların aradan qaldırılması istiqamətində addımların atılması olduqca vacib bir məsələdir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nın müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə və ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi “ali psixoloji təhsil”in əvəzinə “Sosial iş” ixtisası üzrə ali təhsilin qeyd edilməsinə ehtiyac vardır. “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nda təsbit edilmiş sosial iş üzrə mütəxəssis peşəsinin adı da müzakirə predmeti kimi çıxış edə bilər.

Bundan başqa bəs Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına görə sosial iş üzrə mütəxəssis peşəsi qarşısında nə kimi tələblər qoyulur və onun əmək funksiyasına hansı məsələlər daxildir?

Bütövlükdə əmək funksiyası əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işçinin yerinə yetirməli olduğu işlərin (xidmətlərin) məcmusunu özündə əks etdirir.

Sosial iş üzrə mütəxəssisin əmək funksiyasına aşağıdakı məsələlər daxildir:

- xidmət göstərdiyi ərazidə müxtəlif növ və formada sosial yardıma ehtiyacı olan ailələri, ayrı-ayrı vətəndaşları, o cümlədən, yetkinlik yaşına çatmayanları aşkar etmək, onları qeydə almaq və nəzarətdə saxlamaq;
- xidmət göstərdiyi ərazidə yaşayan şəxslərin yaşayış, iş və təhsil yerlərində qarşılaşdıqları çətinliklərin səbəblərini öyrənmək;
- həmin şəxslərə göstəriləcək sosial yardımın xüsusiyyətlərini və həcmi müəyyən etmək;
- ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin və sosial qrupların potensial imkanlarının aktivləşməsinə köməklik göstərmək, sosial müdafiə ilə bağlı müxtəlif suallarla əlaqədar zəruri məsləhətlər vermək;
- ehtiyacı olanlara daimi və ya müvəqqəti xidmət göstərilməsinə, qəyyumluğa və ya himayəçiliyə götürülmə ilə əlaqədar sənədlərin hazırlanmasına köməklik göstərmək;
- səhiyyə orqanlarının stasionar müəssisələrinə yerləşdirilməyə ehtiyacı olanlara yardım etmək, valideyn hüquqlarından məhrum etmə ilə bağlı iddianın qaldırılması, övladlığa götürülmənin rəsmiləşdirilməsi və s. barədə zəruri materialları və sənədləri müvafiq orqan və idarələrə təqdim etmək;
- hüquq pozuntusu törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların ictimai müdafiəsini təşkil etmək, zəruri hallarda məhkəmələrdə onların ictimai əsaslarla müdafiəçisi kimi çıxış etmək, sosial yardıma ehtiyacı olan vətəndaşlara yardım göstərilməsi üzrə müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət idarə və təşkilatlarının işini əlaqələndirmək;
- sosial siyasətin formalaşmasında, ərazidə əhaliyə sosial yardım idarələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi sahəsində yeni texnologiyanın işlənilib hazırlanmasında, sosial işçilərin qabaqcıl təcrübəsinin mənimsənilməsində iştirak etmək.

Bəs sosial iş üzrə mütəxəssis göstərilən bu əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına görə nəyi bilməlidir?

İnsan hüquqları və azadlıqları barədə qətnamələri, uşaq hüquqları haqqında konvensiyaları, uşaq və yeniyetmələrin təlim-təربiyəsi haqqında normativ sənədləri; əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində normativ hüquqi aktları; əmək qanunvericiliyini; sosiologiyayı, sosial yardımın və əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilini; sosial psixologiyayı; əmək psixologiyasını; təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması metodlarını; psixologiyayı, psixoprofilaktikanı, tibbi-sosial ekspertizanın və psixi pozuntudan əziyyət çəkən şəxslərin, o cümlədən, əlilliyi olan şəxslərin işə düzəlməsi üzrə qanunvericiliyin əsaslarını, etika qaydalarını və deontologiyayı, dedektologiya, psipatologiya, profpatologiya, peşə yönümü, peşə hazırlığı, əmək terapiyası və məşğulluq terapiyasını.

Butün göstərilən bu məsələlər belə bir sualın – “görəsən sosial iş ixtisası üzrə peşə hazırlığı yuxarıda göstərilən tələblərə, bütövlükdə isə müasir dövrün və qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə cavab verirmi?” sualının yaranmasını zəruri edir.

Bunun üçün ilk olaraq bu ixtisas üzrə peşə hazırlığını həyata keçirən ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramına nəzər yetirmək lazımdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2020-ci ildə imzalanmış müvafiq əmri ilə “Bakalavriat səviyyəsinin “050813 – Sosial iş” ixtisası üzrə Təhsil Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu Proqram tabeliyindən, mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən və həmin ixtisas üzrə bakalavr hazırlığını həyata keçirən bütün ali təhsil müəssisələri üçün məcburidir [4].

“Sosial iş” ixtisası üzrə ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarına aşağıdakı fənlər daxil edilmişdir:

Humanitar fənlər: Azərbaycan tarixi, Xarici dil (ingilis), Rus dili.

Ümumi peşə hazırlığı fənləri: Riyaziyyat, İnformatika, Politologiya, Sosiologiya, Məntiq, Fəlsəfə, Psixologiya, MSS anatomiyası və fiziologiyası, Sosial işə giriş, Sosial iş təcrübəsində etik prinsiplər, Sosial iş nəzəriyyəsi və təcrübəsi, Statistika, Sosial proqramlar və xidmətlər, Sosial siyasət, Fərdlər, qruplar və ailələrlə sosial iş təcrübəsi, Sosial və iqtisadi mühitin sosial işə təsiri, Sosial işdə tədqiqat metodları, Psixi sağlamlıq, Azərbaycanda sosial yardım sistemi, Qloballaşma və

beynəlxalq sosial iş, Sosial psixologiya, Sosial pedaqogika, Sosial siyasi təhlil və lobbicilik, Sosial işdə idarəetmə, Mülki müdafiə.

Peşə hazırlığının seçmə fənləri: Sosial konfliktologiya, Sosial işin hüquqi təminatı, Sosial təbabətin əsasları, Ailə və cəmiyyət, Genderologiya və gender tədqiqatları, Həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında sosial iş, Əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə sosial iş, Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi, Uşaq və yeniyetmələrlə sosial iş, Gənclərlə sosial iş, Sosial işin planlaşdırılması və layihələndirilməsi, İnsan haqları.

Aparılan təhlillər göstərir ki, son dövrlər ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarının təkmilləşdirilməsi fonunda müvafiq tədris planlarından predmeti məlum olmayan və ya predmeti olduqca məhdud olan bir sıra fənlər (əsasən seçmə fənlər – Palliativ yardım, Sosial proqramların qiymətləndirilməsi, Narkotik maddə və spirtli içkilərdən asılılıq) çıxarılmışdır. Bütün bunları müsbət hal kimi qiymətləndirməklə bərabər qeyd etmək lazımdır ki, sosial işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan hüquq fənlərindən biri olan “Sosial təminat hüququ” fənni təhsil planlarında yer almamışdır. Halbuki, Riyaziyyat, İnformatika, Statistika kimi texniki fənlərə geniş yer ayrılmışdır.

Hesab edirik ki, sosial iş üzrə mütəxəssis hazırlığının müasir dövrün tələblərinə u və Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nda həmin peşə üzrə irəli sürülmüş şərtlərə uyğunlaşdırılması üçün “*Sosial iş*” ixtisası üzrə ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarına aşağıdakı fənlər daxil edilmişdir:

1. Sosial təminat və tibbi sosial ekspertiza qanunvericiliyi
2. Əmək qanunvericiliyi
3. Uşaq hüquqları
4. Psixodiagnostika və psixoprofilaktika

“Azərbaycanda sosial yardım sistemi” fənnin adı dəyişdirilərək “Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi” kimi adlandırılması daha məqsədmüvafiq olardı. Ona görə ki, “Sosial yardım” anlayışı yığcam olmaqla konkret olaraq aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımını özündə ifadə edir. Sosial müdafiə isə, əhalinin daha az müdafiə olunan təbəqələrinə (qocalara, əlillərə, uşaqlı və aztəminatlı ailələrə, tələbə gənclərə, aztəminatlı ailələrə, çətin həyat şəraitində olan şəxslərə) maddi yardım göstərilməsi, eləcə də sosial müdafiə sisteminin dağılmasının qarşısının alınması, sosial xidmətin səviyyəsinin saxlanması üzrə tədbirlər kompleksidir. Əhalinin sosial müdafiəsi sosial təminata nisbətən əhaliyə göstərilən yardımın yalnız klassik sosial risklərə (qocalıq, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsi və s.) görə deyil, həm də ölkədə yeni iqtisadi sistemin formalaşması ilə bağlı olan keçid dövrü ilə əlaqədar meydana çıxan risklərə (yoxsulluq, aztəminatlılıq və s.) yönəlmiş olan universal sosial sistemdir.

Mövcud tədris planı sosial iş üzrə mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı tələbləri əhatə edirmi?

Göstərilən tələblər baxımından sosial işçinin əsas bilməli olduğu məsələlər insan hüquqlarına dair həm beynəlxalq, həm də milli aktlarla, sosial qanunvericiliklə bağlıdır. Ona görə ki, sosial işçi həmin aktları öyrənməklə çətin həyat şəraitdə olan şəxslərə sosial xidmət göstərə bilər və onları həmin vəziyyətdən çıxara bilər.

Son dövrlər bəzi regionlarda sosial işçi ixtisası üzrə hansısa qısamüddətli kursların fəaliyyət göstərməsi barədə elanlara rast gəlinir. Amma bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə sosial iş sahəsində təhsil üçün azı 4 il təhsil almaq lazımdır. Bu peşənin mütəxəssisinin bir neçə aya və həftəyə hazırlanması illüziyadır və buna görə həmin praktikaya son qoyulması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Sosial iş ixtisası üzrə təhsillə bağlı problemlərdən biri də tədris planlarına daxil edilən həmin fənləri tədris edən ixtisaslı kadrların yoxluğu ilə bağlıdır. Bu ilk növbədə sosial iş ixtisası üzrə təhsil sahəsində təcrübənin kifayət qədər olmaması və bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının xaricdə

sistemli təcrübəsinin təşkil edilməməsi ilə bağlıdır. Hesab edirik ki, sosial iş ixtisası üzrə təhsil sahəsində peşəkar pedaqoji kadrların hazırlanması da təmin edilməlidir.

Sosial iş ixtisası üzrə təhsil almış məzunların işlə təmin edilməsi və ya onların bu sahədə işləmək istəmək niyyətində olmaları ilə bağlı da problemlər mövcuddur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti bu ixtisasa öz arzu və istəkləri əsasında deyil, sadəcə balları həmin ixtisas üçün yetərli olduğu üçün seçirlər. Bu isə onların gələcək fəaliyyətlərində özünün mənfi təsirini göstərir. Nəticə etibarilə sosial iş ixtisası üzrə təhsil almış məzunların əksəriyyəti öz ixtisasları üzrə işləmirlər. Fikrimizcə, sosial iş ixtisasının nüfuzunu artırmaq, onu əmək bazarında tələb olunan və rəqabətli bir peşəyə çevirmək üçün yeni yanaşmaların formalaşdırılmasını və bu sahədə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Bütün qeyd olunanlar məsələyə kompleks yanaşmanı tələb edir və sosial iş ixtisası üzrə təhsil ilə bağlı yeni layihələrin və proqramların həyata keçirilməsini zəruri edir. Hazırda respublikamızın təhsil sistemində bu sahə üzrə peşəkar kadr hazırlığı məsələsi prioritet təşkil etdiyindən, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi göstərilən istiqamətdə işlərin daha sistemli şəkildə aparılmasını təmin etməli və bu prosesə xarici ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi vətəndaş cəmiyyətinin institutlarını, əsasən də qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrini cəlb etməlidir.

Beləliklə, respublikamızın sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizminin geniş və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi tədbirlər görülməli, cəmiyyət üzvlərinin çətin həyat şəraitinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və müvafiq xidmətlərə istiqamətləndirilməsinin sistemli şəkildə təmin edilməsi təmin olunmalıdır.

Respublikamızda çətin həyat şəraitində olan şəxslərlə aparılan sosial işin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə xüsusi hazırlanmış təlimatlar əsasında keys menecment metodunun geniş şəkildə tətbiq edilməsi təmin edilməlidir. Sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizminin geniş və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi və keys menecment prosesinin uğurlu tətbiqi məqsədilə yüksək ixtisaslı sosial iş üzrə mütəxəssislər (sosial işçilər) hazırlığı təmin edilməli və sosial iş ixtisası üzrə təhsil yüksək sosial xidmət sisteminə malik olan dövlətlərin təcrübəsi əsasında yenidən qurulmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu həmçinin normal ailə münasibətlərini bərpa etməyə, yaranmış çətin həyat şəraitini daha asan şəkildə aradan qaldırmağa yardım edir. Bu kateqoriyalardan olan şəxslərin aşağı mobilliyini nəzərə alaraq, sosial xidmətlərdən vaxtında və tam şəkildə yararlanmaq üçün yerlərdə sosial işçi, psixoloq kimi ixtisaslı mütəxəssislərdən təşkil olunan mobil müştəri xidmətləri yaradılacaq, həmçinin distant sosial xidmətlərin yaradılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməkdir.

Bundan əlavə, əhalinin bu sahədə maarifləndirilməsi məqsədilə respublikamızda mövcud olan sosial xidmətlər, onların formaları və növləri, sosial xidmətlərə qəbul üçün müraciət qaydaları və s barədə əhali arasında geniş ictimai məlumatlandırma tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nın müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, VTİSK-da “sosial iş üzrə mütəxəssis” peşə və ya vəzifə adı dəyişdirilərək “Sosial işçi” və ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi “ali psixoloji təhsil”in əvəzinə “Sosial iş” ixtisası üzrə ali təhsil qeyd edilməlidir.

Sosial işçi statusu artırılmaqla göstərilən təşkilatlar bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının sifarişçiləri kimi çıxış etməlidirlər: Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi (bütün stasionar müalicə müəssisələrində sosial işçi statusu açılmalıdır), yerli icra hakimiyyəti orqanları (qəyyumluq və himayədar orqanları), dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələri, öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, Qızıl Aypara Cəmiyyətinin strukturları.

Sosial işçilərin əməyi layiqincə qiymətləndirilməli və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq olunan «Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsinin Vahid Tarif Cədvəli»-nə uyğun olaraq dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan sosial işçilərin əməyinin ödənilməsi Vahid Tarif Cədvəlinə əsasən 19 dərəcə üzrə stajından asılı olaraq 14-17 dərəcələr arası müəyyən olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2021, s. 49
2. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. // [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/22821>. Müraciət edilib: 5.05.2023
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2020-ci ildə görülmüş işlərə dair Hesabatı. // [Elektron resurs]. URL: <https://edu.gov.az/az/qisa-xulase/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyinin-2020-ci-ilde-gorulmus-islere-dair-hesabati>. Müraciət edilib: 7.05.2023
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Dövlət Universiteti. 2015/2016-ci tədris ilində aşağıdakı ixtisaslar üzrə ödənişli əsaslarla əyani formada yenidən hazırlanma təhsili almaq üçün qəbul // [Elektron resurs]. URL: <http://bsu.edu.az/az/news/elan25062015113928>. Müraciət edilib: 5.05.2023
5. Əliyev, M.N., Əliyev Ü.M. İqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi sosial xidmətin hüquqi təbiəti // Əmək və sosial problemlər. Elmi əsərlər toplusu. Bakı, 2016, №1 (17), s.37-43
6. Əliyev, Ü.M. Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişlərinin həyata keçirilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu" / Sosialologiya üzrə fəlsəfə dokt. ...dis.avtoref. / - Bakı, - 2021, 24 s.
7. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi: Dərs vəsaiti. Bakı: MBM, 2012, 416 s.
8. Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası // [Elektron resurs]. URL: <http://e-qanun.az/framework/15059> Müraciət edilib: 5.05.2023
9. "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. // [Elektron resurs]. URL: <http://www.e-qanun.az> <http://e-qanun.az/framework/15059>. Müraciət edilib: 5.05.2023

Mayis ALIYEV

PROBLEMS OF INCREASING THE ROLE OF SOCIAL WORK MECHANISMS IN THE SOCIAL SERVICE SYSTEM

Summary

This article examines the relationship between the concepts of social service and social work, and current problems of personnel training in the field of social work. Analyzing the current state and development trends of social work education, some proposals are put forward to further improve its legal base.

In order to comprehensively regulate the relations arising in this field, the author suggests that, in accordance with positive international experience, the "Unit Tariff-Specialization Survey Booklet of servant duties and labor professions related to the field of social protection, medical-social expertise and rehabilitation" should be improved and adopted in a new edition. At the same time, a number of disciplines that play an important role in the implementation of social work - social security and medical social expertise legislation, labor legislation, children's rights, etc. it is also suggested that the subjects be taught by adding them to the relevant educational plans in the future.

Keywords: *Social service, social work, difficult living conditions, education, persons with disabilities, equal educational opportunities, improvement of legislation*

Майис АЛИЕВ

**ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В
СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ**

Резюме

В данной статье рассматривается соотношение понятий социального обслуживания и социальной работы, а также актуальные проблемы подготовки кадров в сфере социальной работы. Анализируя современное состояние и тенденции развития образования социальной работы, выдвигаются предложения по дальнейшему совершенствованию его правовой базы.

В целях комплексного регулирования отношений, возникающих в данной сфере, автор предлагает, в соответствии с положительным зарубежным опытом, «Единый тарифно-специализационный справочник должностных обязанностей и трудовых профессий, относящихся к сфере социальной защиты, медико-социальной экспертизы». и реабилитации» следует доработать и принять в новой редакции. В то же время ряд дисциплин, играющих важную роль в осуществлении социальной работы, - законодательство о социальном обеспечении и медико-социальной экспертизе, трудовое законодательство, права ребенка и др. также предлагается преподавать предметы, добавляя их в соответствующие учебные планы в будущем.

Ключевые слова: *Социальное обслуживание, социальная работа, тяжелые бытовые условия, образование, инвалиды, равные образовательные возможности, совершенствование законодательства.*

Rəyçi: sosiologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Qaraşov

UOT 364.4

Murad XUDAVERDIYEV*

AZƏRBAYCANDAKI MİQRANTLARIN PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNDƏ SOSIAL İŞİN ROLU

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 18 may 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: May 15, 2023; accepted for publication: May 18, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Müasir dünyamızda bu gün insanlar miqrasiya prosesində aktiv şəkildə təmsil olunurlar. Dinindən, irqindən, cinsindən, dilindən, siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bu prosesdə iştirak edən insanlar tez-tez həll etməkdə çətinlik çəkdiqləri problemlərlə üz-üzə qalırlar. Müxtəlif səbəblər ucbatından yaşadığı ərazisini tərk edən insanlar getdiqləri ərazilərdə psixoloji, sosial, iqtisadi və s. problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər sırasında onların psixoloji durumlarının pozulması, yalnızlıq, yadlıq, həsrət hisslərinin üstünlük təşkil etməsi, adaptasiya olmaqda çətinlik, yaşadığı ərazidə aqressiv və sərt münasibət görməsi, fiziki olaraq daimi şəkildə yorğunluq hissi, işsizlik, yaşayış yeri tapmaqda çətinlik, təhsil almasında yaranan problemlər və s. aid edilə bilər. Bu kimi manelərin aradan qaldırılması, onlara duyduqları dəstəyin göstərilməsi və gələcəkdə bu kimi problemlərin onların həyatına sarsıdıcı zərbə vurmasının qarşısının alınması olduqca vacibdir.

Açar sözlər: *miqrasiya, köçmək, tarix, Azərbaycan, problem, sosial iş*

Giriş

Miqrasiya latın dilindən migratio-köçmək sözündən götürülmüşdür. İnsanların öz yaşayış yerlərini daimi və yaxud müvəqqəti dəyişməsidir. Miqrasiya insanların normal fəaliyyətidir. İnsanlar hələ qədim zamanlardan başlayaraq bir ölkədən başqa ölkəyə və yaxud bir ərazidən başqa bir əraziyə köç etmişlər.

Bir ərazidən başqa bir əraziyə köç etmək insanları sosial, iqtisadi, psixoloji və bunlarla yanaşı başqa istiqamətlərdə müxtəlif çətinliklərlə qarşı-qarşıya qoymuşdur. Bu çətinliklər arasında başlıca səbəb kimi insanların daha yaxşı həyat standartlarında yaşaması istəyi olmuşdur. Bununla yanaşı milli kimliyinə, irqinə, dininə, cinsi kimliyinə görə təqiblərə məruz qalma nəticəsində də insanlar öz yaşadıkları ərazini tərk edə bilərlər. Öz yaşadıkları ərazini tərk etmək istəyi insanları üzləşdiqləri fiziki, cinsi, psixoloji, emosional zorakılıq halları, müxtəlif silahlı münaqişələr, müharibə vəziyyətləri, təbii fəlakətlər, texnogen proseslər nəticəsində də baş verə bilər.

Ümumiyyətlə miqrasiya başvermə səbəbindən asılı olmayaraq insanların hərəkətini əhatə edən bir beynəlxalq sərhəd daxilində və yaxud bir ölkə ərazisində cərəyan edən bir proses kimi də şərh edilir.

Bu gün insanlar qloballaşan dünyada tez-tez hərəkət edir və müxtəlif dillər, etnik qruplar, mədəniyyətlər arasında sərhədlər aradan götürülür. İnsanların birgəyaşayışı daha geniş vüsət alır. Miqrasiya prosesində iştirak edən şəxslər bir çox problemlərlə üz-üzə qalırlar. Üz-üzə qaldıkları çətinliklər zülm, ayrı-seçkilik, hüquq və azadlıqlarının əllərindən alınması, təqiblərə məruz qalmalarıdır. Bu problemlərin aradan qaldırılması, onlara psixoloji və sosial yöndə dəstəyin göstərilməsi olduqca vacibdir.

Miqrantların üzləşdiqləri problemlərin həll edilməsində sosial işin rolu olduqca önəmlidir. Miqrantlarla çalışan sosial işçilər onlara ehtiyac duyduqları mövzularda məsləhətlərin verilməsi,

* *Azərbaycan Universiteti. magistr: Azərbaycan, Bakı*

E-mail: khudaverdimurad@gmail.com

itirilmiş bacarıqlarının bərpa edilməsi, özgüvən hissənin aşılınması, öz qərarlarını verməkdə onlara dəstəyin göstərilməsi, lazım olduğu təqdirdə onların haqlarının müdafiə edilməsi, dövlət və qeyri-dövlət orqanları ilə əlaqələrin qurulması, onların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasında, təhsil, sığınacaq, işsizlik kimi problemlərinin həll edilməsində onlara dəstək göstərən şəxslər hesab olunurlar.

Miqrasiya anlayışı: Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış miqrantların problemlərinin həllində sosial işin rolu

Miqrasiya tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, hələ ilk miqrantların Afrika ərazisində yaşayan insanlar olması nəzərə çarpır. İnsanlar qədim dövrlərdən başlayaraq istər könüllü şəkildə, istərsə də məcburi formada miqrasiya proseslərində iştirak etmişlər. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində ilk miqrasiya köçlərinin Afrika və Asiya ərazisindən başladığı güman edilir. Baş vermiş bu köç proseslərinin iqlim, qida mövcudluğu və müxtəlif ətraf mühit amillərindən qayanaqlandığı düşünülür.

Miqrasiya iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi mənalara kəsb edən geniş spektrli və konseptual məzmunu və əhəmiyyəti özündə əks etdirən şəxəli bir anlayışdır. Miqrasiya anlayışının geniş mənası və forması ilk növbədə bu prosesin tarixi-siyasi şərtlərindən meydana gəlmişdir. Miqrasiya anlayışının geniş mənası siyasətin dövlətdaxili və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsi ilə də əlaqədardır. Belə ki, miqrasiya bu aspektdə həm dövlətdaxili, həm də, dövlətlərarası hüquqi tənzimləmənin obyektinə çevrilir. Buradan da dövlətdaxili miqrasiya və beynəlxalq (dövlətlərarası) miqrasiya anlayışları meydana gəlir. Miqrasiya prosesləri həm ümumdünya köç tarixinin tərkib hissəsinə çevrilmiş, həm də konkret olaraq miqrasiya proseslərinin tarixini yaratmışdır [1, s.32-34].

Bəzi hallarda insanlar miqrasiya proseslərinin yeni dövr ərzində baş verdiyini düşünürlər. Lakin, tarixi dövrə nəzər salsaq görürük ki, hələ qədim zamanlardan başlayaraq insanlar müharibə və münaqişə problemlərindən yaxa qurtarmaq, daha yaxşı həyat standartlarında yaşamaq, dini və siyasi təqiblərdən azad olmaq, hətta yeni ərazilər kəşf etmək üçün ya fərdi, ya da toplu şəkildə miqrasiya proseslərində iştirak etmişlər.

Miqrasiya axınları tarixinə nəzər yetirdikdə bu prosesin tarixi hələ 1500-cü illərə söykənir. Həmin dövrdə Şimali və Cənubi Amerika eyni zamanda Avstraliya və Yeni Zelandiyanın Avropa müstəmləkəçiliyindən sonra bu torpaqlarda yaşamağa başlayan Avropa xalqlarının miqrasiyası güclənməyə başladı. Bu proses XV əsrdən başlayaraq XVIII-XIX əsrlərə qədər davam etdi. Və XVIII-XIX əsrlərdə daha geniş vüsət almağa başladı. İspaniya, Hollandiya, Portuqaliya, Fransa, Almaniya və s. kimi Avropa ölkələri öz vətəndaşlarını başqa ərazilərdə yaşamağa sövq etdilər. Baş verən bu köç prosesləri Avropanın dünyanın bir çox yerlərində hökmranlıq etməsinə təkan verdi.

1550-ci ildən başlayan və XIX əsrin sonlarına kimi davam edən qul ticarəti də, dünya tarixində ən geniş yayılmış miqrasiyalardan biri hesab edilir. Aparılmış hesablamalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 10 milyondan çox afrikalı Qərbi Afrika ərazisindən Amerika qitəsinə qul kimi göndərilmiş və demək olar ki, onların çox hissəsi səyahət etdikləri zaman həlak olmuşlar. Tarixçilər belə hesab edirlər ki, Afrikada ölən insanların sayı elə ölkədən çıxan insan sayına bərabər idi. Araşdırmalar nəticəsində təxmin edilir ki, Amerika və Karib dənizi hövzəsində qul nəslindən olan insanların sayı 40 milyondan çoxdur. Afrika ərazisində geniş vüsət almış qul ticarəti demək olar ki, XIX əsrin sonlarına doğru sonlandırılmışdır.

XVII-XVIII əsrlər miqrasiya prosesləri Avropa qitəsində yəhudilər və hugenotlar kimi dini icmaların müxtəlif təqiblərdən azad olmaq bununla yanaşı fermerlərin müxtəlif sənaye sahələrində iş tapmaq üçün getdiyi bir dövrdə baş verdi. XVII-XVIII əsrlərdə insanlar mövsümi və dövrü şəkildə miqrasiya proseslərində iştirak edirdilər. XVII-XVIII əsrlərdə Afrika qitəsində yerləşən Nigeriya ərazisində insanların daha çox həcc ziyarətində iştirak etmək üçün Ərəbistan yarmadasına üz tuturdular. Buda öz növbəsində miqrasiya proseslərini daha da gücləndirirdi. XVII-XVIII əsrlərdə Asiya qitəsində də, insanların hərəkətiliyi gözə çarpırdı. Ərəb və Çin tacirləri dəniz yolları vasitəsilə Malay yarmadasına, İndoneziya və Fillippin arxipelaqlarına üz tuturdular.

XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin 30-cu illərini əhatə edən beynəlxalq miqrasiya Amerika Birləşmiş Ştatlarının sənaye sahəsində güclü inkişafı və Avstraliya və Yeni Zelandiyanın sənaye

uğurları ilə bağlıdır. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində təxmin edilir ki, 48 milyona yaxın əhali Avropa ərazisini tərk etmişdir.

Köləlik mərhələsi başa çatdıqdan sonra Britaniya Koloniyalarında çalışan qullar başqa bir növ məcburi əməyə sövq edilməyə başladılar. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Birinci Dünya Müharibəsinin yekununa kimi davam edən bu dövrdə müqavilə ilə işləyən işçilər İngiltərənin səyi nəticəsində Fici, Karib adaları, Cənubi Amerikanın bəzi hissələri, Şri-Lanka və s. ərazilərə gətirildilər. Müqavilə ilə çalışan işçilərin əksəriyyəti Hindistan və Çin ərazilərindən buraya gətirilirdi. Onlar aşağı gəlir, acınacaqlı durum, çox iş saati, verilən vədlərə əməl edilməməsi kimi problemlərlə qarşı-qarşıya idilər. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Britaniya hökuməti müqavilə sistemini tamamilə aradan götürdü.

1940-1960-cı illəri əhatə edən dövrdə miqrasiya prosesləri Avropa ərazisində müharibədən sonrakı yenidənqurma işlərində eyni zamanda Şimali Amerika və Avstraliya ərazisində işçi qüvvəyə tələbat yarandığı zaman baş verdi. Bu dövrdə miqrantlar Britaniya ərazisinə, Türkiyədən Almaniyaya, Fransa kimi dövlətlərə üz tuturdular.

1945-ci ildə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, yüz minlərlə insan və digər mülki əhali Qərbi Avropaya və ABŞ-a mühacirət edərək köçkün vəziyyətinə düşdü. Vyetnam müharibəsindən sonra humanitar böhran qarşısında Vyetnamdan 125.000-dən çox insan ABŞ-a köç etdi [3].

1970-ci illərdən sonrakı zaman çərçivəsində baş verən miqrasiya prosesləri öz müxtəlifliyi ilə inanılmaz dərəcədə artım göstərmişdir. Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Qərbi Avropa ilə yanaşı başqa ölkələrdə də, miqrantların sayı artmışdır. Bu ölkələr sırasında İspaniyanın, Portuqaliyanın, İtaliyanın və s. kimi ölkənin adını qeyd edə bilərik. Bu dövrdə miqrasiya proseslərinin sürətlənməsində Körfəz regionunda iqtisadi baxımdan artan fəallıq, işçi qüvvəsinə ehtiyacın olması və s. kimi səbəblər kütləvi sürətdə immiqrasiyaya təkan vermişdir. Miqrasiya proseslərinin bu dövrünü digər dövrlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Bu xüsusiyyətlər sırasında ilk növbədə qadın miqrantların digər dövrlərə nisbətə üstünlük təşkil etməsi idi. BMT-nin məlumatlarına əsasən 2005-ci ildə dünya miqrantlarının demək olar ki, yarısını qadınlar təşkil edirdi.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XXI əsrdə də, miqrasiya prosesləri sürətli bir şəkildə davam edir. Ölkələrin ərazisində baş vermiş münafiqlik durumları, aclıq, insanların hüquq və azadlıqlarının pozulması, müxtəlif təbii fəlakətlərin baş verməsi, bunlarla yanaşı insanların siyasi, dini, irqi və s. kimi təqiblərə məruz qalması halları da müasir dövrümüzə də, miqrasiya proseslərini və insanların köç etməsini qaçınılmaz edir. Səbəblərindən asılı olmayaraq, dünyamız var olduqca insanlar bu prosesdə fəal şəkildə təmsil olunacaqlar.

Hazırkı global hesablamaya görə 2020-ci ildə dünyada təxminən 281 milyon miqrant olub ki, buda dünya əhalisinin 3.6 faizinə bərabərdir [2].

Azərbaycanın miqrasiya tarixini araşdırarkən ilk növbədə Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinə və dövlətçilik ənənələrinə nəzər yetirmək vacibdir.

XX əsrin sonlarında öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik tarixi vardır. Azərbaycanın tarixi torpaqları dünyanın və müasir sivilizasiyaların ən qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab edilir. Aparılmış arxeoloji araşdırmalar və tədqiqatlar bir daha bunu sübuta yetirir. Azərbaycan ərazisində yerləşən Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma, Damcılı kimi mağaralarda və başqa tarixi yerlərdə aşkar edilmiş arxeoloji tapıntılar, o cümlədən 300-400 min il əvvəl yaşamış Azıxantropun alt çənə sümüyünün aşkar edilməsi bu ərazilərin qədim insanların yaşayış məskəni olması fikrini daha da gücləndirir.

Azərbaycan xalqı qədim dövlətçilik tarixi ilə yanaşı qədim dövlətçilik ənənələrinə sahib bir xalqdır. Bu ənənələrin tarixi hələ 5000 il əvvələ söykənir. E.ə. IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində erkən dövlət qurumları və ya etnik-siyasi birliklər yaranmağa başladı.

E.ə. I minilliyin sonu-eramızın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan ərazisindən Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi güclü dövlətlər mövcud idi. Bu dövlətlərin hər biri dünyanın dövlətçilik ənənələri tarixində önəmli mövqeylərə sahib idilər.

E.ə. VIII əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan torpaqlarında kimmerlər, saklar, skiflər, massagetlər mühüm rol oynamağa başladılar.

Eramızın ilk illərində ölkəmizin tarixində ciddi çətinliklər meydana gəlməyə başladı. III əsrdə Sasanilərin, VII əsrdə Ərəb xilafətinin işğalına məruz qalan Azərbaycan ərazisinə çoxlu sayda farsdilli əhali və ərəb mənşəli insanlar köçürülməyə başlandı.

Ərəb xilafətinin süqut etməsindən sonra Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər dövlətləri yarandı. Bu dövlətlərin yaranmasından sonra Azərbaycan torpaqlarında canlanma baş verdi.

XV-XIII əsrlər Azərbaycanın dövlətçilik tarixində önəmli yerlərdən birini tutur. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycanın daxili və xarici əlaqələrinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətəinin güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratması Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin yeni bir mərhələsinə başlatmışdır. Səfəvilər dövlətinin süquta uğramasından sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah öz növbəsində Azərbaycan ərazilərinin genişləndirilməsinə nail olmuşdur. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanması isə ölkə ərazisində böhranlı və çətin duruma səbəb olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycan Rusiya və İran arasında qanlı müharibə teatrına çevrilmişdi. 1813-cü ildə imzalanmış Gülüstən müqaviləsi və 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan ərazisinin iki imperiya arasında parçalanmasına gətirib çıxarmışdır. Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Şimali Azərbaycan ərazilərinə xristian əhali köçürülməyə başlanılmış və burada məskunlaşdırılmışlar.

1918-ci il 28 may tarixində müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsası qoyuldu. Yarandığı ilk dövrlərdən etibarən müstəqil və demokratik respublika yaratmaq amalı, ilk parlament və hökumət, ölkə ərazisinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və s. kimi nəliyyətlər qısa müddət ərzində var olmasına baxmayaraq öz üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsində əlindən gələni etdiyini sübuta yetirir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyət dövründən sonra 1920-ci ildə süquta uğradı.

1920-ci ildən etibarən Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi və bu dövrün 1991-ci ilə qədər davam etməsi Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ciddi sınaqlardan biri hesab edilir. Bu dövr ərzində əzəli Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Zəngəzur, Naxçıvanın bir hissəsi və başqa Azərbaycan əraziləri Ermənistanla birləşdirilir. Bundan əlavə, 1923-cü il iyulun 7-də bolşevik liderlərinin təşəbbüsü ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı ki, bu da Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması istiqamətində ilk addım idi. 1946-1948-ci illərdən başlayaraq ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi və yerli azərbaycanlıların öz yaşayış yerlərində sıxışdırılmasının şahidi oluruq. Eyni zamanda İkinci Dünya müharibəsinin baş verməsi miqrasiya axınlarını daha da genişləndirmişdir. XX əsrin 50-ci illərindən sonra miqrasiya saldosu daim mənfi qiymət almışdır. XX əsrin 70-ci illərindən etibarən sənayələşmə prosesi, neftin kəşfi və yeni enerji mənbələri hesabına dövlət gəlirlərinin artması nəticəsində şəhər əhalisinin sayı kənd əhalisinin sayını üstələməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan şəhər ərazilərinə əhali axını ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. XX əsrin 80-ci illərindən etibarən Sovet İttifaqının mövqeyinin zəifləməsi nəticəsində separtçı qüvvələr güclənməyə başladı. Dağlıq Qarabağ ətrafında müəqışənin qızıışdığı bir vaxtda Ermənistan öz ərazisində olan azərbaycanlı əhalini kütləvi şəkildə deportasiya etməyə başladı. Bu proses 1989-cu ilə qədər davam etdi. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqut etməsindən sonra miqrasiya baxımından Azərbaycanda yeni dövrün başlanğıcı qoyuldu. Azərbaycanlılar daha yaxşı həyat şəraitində yaşamaq üçün digər keçmiş sovet ölkələrinə xüsusilə də Rusiyaya emmiqrasiya etməyə başladı. 1991-1995-ci illərdə Azərbaycan baş verən iqtisadi tənəzzül, siyasi qeyri-sabitlik, Dağlıq Qarabağ ərazisində baş verən müharibə səbəbindən kütləvi şəkildə emmiqrasiya axınlarına məruz qalmışdır.

2007-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası ərazisində Dövlət Miqrasiya Xidməti fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında” 19 mart 2007-ci il tarixli 560 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılmışdır. Dövlət Miqrasiya Xidməti miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini, miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən, hüquq-mühafizə orqanı statusu olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [4].

Azərbaycanın miqrasiya tarixini şərh edərkən bu prosesin hələ qədim dövrlərdən başladığının və bu günkü günümüzdə də fəal şəkildə getdiyinin şahidi oluruq. Müasir dövrümüzdə ölkəmizə üz tutan və burada məskunlaşmaq istəyən miqrantlar arasında Cənubi Asiyadan olan miqrantların üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bu ölkələr sırasında Hindistan, Pakistan, Nepal, Banqladeş kimi ölkələrin vətəndaşları üstünlük təşkil edirlər. Ümumiyyətlə miqrasiya prosesində iştirak edənlərin böyük əksəriyyəti daha yaxşı həyat standartlarında yaşamaq, təlükəsizliklərini təmin etmək, maddi durumlarını daha yaxşı vəziyyətə gətirmək üçün bu prosesin bir parçası olurlar. Miqrasiya prosesində iştirak edən insanlar isə həmişə düşündükləri vəziyyət ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Üz tutduqları ölkədə onlara verilən vədlərə əməl edilməməsi, ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları, onlara qarşı olan yad müansibət, məskunlaşdıqları ölkədə yalnızlıq və həsrət hissləri, işsizlik, sənədlərində yaranan problemlər, sığınacaq tapmaqda yaranan çətinliklər, maddi durumlarının düşündüklərindən aşağı olması və s. onların üzləşdiyi problemlərdir. Azərbaycana üz tutan və burada məskunlaşmaq istəyən miqrantlarda bu kimi problemlərlə qarşılaşa bilirlər. 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyasının tüğyan etdiyi bir zamanda çoxlu sayda miqrant Azərbaycan ərazisinə gəldi. Xarici ölkədə yaşayan azərbaycanlıların da həmin dövrdə ölkəyə qayıtması nəticəsində ölkədə ciddi şəkildə işsizlik problemi yaranmağa başladı. Müasir dövrümüzdə Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra da bir çox miqrantların üz tutduğu ölkə Azərbaycan idi. Son 10 il ərzində Azərbaycana gələn miqrantlarla yanaşı ölkə daxilində baş verən daxili miqrasiya və urbanizasiya səviyyəsində də ciddi artım nəzərə çarpır. Statistik məlumatlar nəticəsində şəhər ərazində yaşayanların sayı 5 milyonu ötmüşdür.

Biz bilirik ki, bu gün müasir dövrümüzdə insanların yer dəyişməsi və miqrasiya prosesində iştirak etmələri onları ciddi problemlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Bu problemlərin həll edilməsində sosial işin və sosial işçinin rolu olduqca vacibdir. Belə demək olar ki, miqrantın probleminin həll edilməsi və onun qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılmasında sosial işçinin vəzifəsi mərhələli şəkildə olur. Miqrantın başqa ölkəyə daxil olmasından etibarən sosial işçi üzərinə önəmli vəzifə düşür. Bu ilk növbədə miqrantın xarici mühitə adaptasiya olması və yeni cəmiyyətə inteqrasiya edilməsi ilə başlayır. Növbəti mərhələlərdə sosial işçi miqrantın məskunlaşdığı ölkədə hansı çətinliklərlə qarşı-qarşıya qaldığını müəyyənləşdirir. Sosial işçi miqranta lazım olan məsələlərdə məsləhət verməsi, onları müxtəlif dövlət orqanları ilə əlaqələndirməsi, yeri gəldikdə pozulan hüquqlarının müdafiə edilməsi, onların işsizlik, maddi, təhsil, sığınacaq və s. problemlərinin həll edilməsində aparıcı mövqeyə sahibdir. Azərbaycan Respublikasında məskunlaşan miqrantlarında bu problemlərlə üzləşdiyinin və bu problemlərin onların həyatına ciddi zərbə vurmamasının qarşısının alınmasında sosial işçilərə olduqca böyük ehtiyac duyulur.

Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış əfqan miqrantın dediklərinə nəzər yetirək.

Əfqanıstandan gəlmişəm və hal-hazırda Bakıda yaşayıram. Bura gələndə fərqli dilə görə yerli insanlarla ünsiyyətdə çətinlik çəkirdim. Ona görə də onlarla ünsiyyət qurmaq, dostluq etmək mənə biraz çətin oldu. Əfqanıstanda yaşadığım zaman Taliban terrorçularına görə təhlükədə idim. Buna görə də Əfqanıstandan köçmək məcburiyyətində qaldım və Azərbaycana gəldim. Əfqanıstana nisbətən Azərbaycanda daha təhlükəsiz idim. Burada təhlükəsiz idim, amma maddi baxımdan çətin vəziyyətdə idim. Mən Azərbaycana gəlməmişdən əvvəl maddi vəziyyətimlə, həmçinin təhlükəsizliyimlə bağlı böyük gözləntilərim var idi. Təhlükəsizlik həqiqətən yaxşıdır, lakin maddi vəziyyətim bir qədər pis idi. Əfqanıstana qayıtmaqla bağlı danışdıqda isə, ora qayıtmaqla bağlı xüsusi planım yoxdur. Çünki, bilirsiniz ki, hazırda Əfqanıstanda vəziyyət daha da pisləşib. Taliban qüvvələri hakimiyyəti ələ alıb. Tanış olmayan ölkə haqqında danışdıqda isə mən artıq Azərbaycan və fars dillərini bilirəm Bir qədər çətinlik çəkdim, amma öyrənmək çətin deyil. Yeni cəmiyyətə

daxil olmaq qorxulu deyil. Əgər sən tez uyğunlaşan bir insansansa fərqli cəmiyyətə uyğunlaşa bilərsən. Amma Əfqanıstanda gələcəyinizə, təhlükəsizliyinizə əmin deyilsiniz. Evdən çıxanda bilmərsən ki, qayıdacaqsan, ya yox. Çünki, orada hər gün insanlar müəyyən səbəblərə görə ölür. Xüsusilə də Taliban terroristləri onları öldürür.

Nəticə

Miqrasiya prosesində iştirak edən insanların həyat fəaliyyətinin öyrənilməsi olduqca vacib məsələdir. Dünyamız inkişaf etdikcə və insanlar bu prosesdə fəal şəkildə təmsil olunduqca müxtəlif çətinlik və problemlərlə qarşılaşacaqlar. Bu çətinlikləri tək başına həll edə bilməyən şəxslər mütləq peşəkar dəstəyə ehtiyac duyurlar. Miqrant icması ilə bağlı işlərin zəif şəkildə yerinə yetirilməsi onların həyat səviyyəsinin pisləşməsinə daha da təkan verir. Buna görə də istər beynəlxalq, istərsə də yerli təşkilatlar bu problemlərin həll edilməsində, onlara müxtəlif yardım və köməkliklərin göstərilməsində səfərbər olunmalıdırlar. Miqrantların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi, qarşılaşdıqları ayrı-seçkiliyin, yad münasibətin qarşısının alınmasında sosial layihə və proqramların təşkil edilməsi olduqca vacib məsələdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. Dövlət Miqrasiya Xidməti. // [Elektron resurs]. URL : <https://www.migration.gov.az>. Müraciət edilib: 11.05.2023
2. National Geographic. National Geographic. // [Elektron resurs]. URL : <https://www.nationalgeographic.com/> Müraciət edilib: 11.05.2023
3. Nəsimov E.M, Miqrasiyanın əsasları. Miqrasiologiya. Miqrasiya prosesləri. Dünya miqrasiya mərkəzləri. I Kitab. Bakı "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2014, 240 s.
4. World Environment Day 2023. // [Elektron resurs]. URL : <https://www.iom.int/> Müraciət edilib: 10.05.2023

Murad KHUDAVERDIYEV

THE ROLE OF SOCIAL WORK IN SOLVING THE PROBLEMS OF MIGRANTS SETTLED IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN

Summary

Nowadays people are actively represented in the process of migration. People participating in this process, regardless of their religion, race, gender, language, political beliefs, are often faced with problems that they find difficult to solve. People who leave their habitations for various reasons have psychological, social, economic, etc. problems in the areas they go to. they face problems. Among these problems are the disturbance of their psychological state, the predominance of feelings of loneliness, alienation, longing, difficulty in adaptation, aggressive and harsh attitude in the area where they live, constant feeling of physical fatigue, unemployment, difficulty in finding a place to live, problems in education, etc. can be attributed. It is very important to remove such obstacles, provide them with the support they feel and prevent such problems from having a permanent impact on their lives in the future.

Keywords: *migration, to move, history, Azerbaijan, problem, social work*

Мурад ХУДАВЕРДИЕВ

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ МИГРАНТОВ, ОСЕВШИХ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В нашем современном мире сегодня люди активно представлены в процессе миграции. Люди, участвующие в этом процессе, независимо от их религии, расы, пола, языка, политических убеждений, часто сталкиваются с проблемами, которые им трудно решить. Люди, которые по разным причинам покидают место жительства, сталкиваются с

психологическими, социальными, экономическими и другими проблемами в местах своего пребывания. К числу этих проблем относятся нарушение их психологического состояния, преобладание чувства одиночества, отчужденности, тоски, трудности в адаптации, агрессивное и жесткое отношение в местности, где они проживают, постоянное чувство физической усталости, безработица, трудности с поиском места проживания, проблемы с получением образования и т.д.

Очень важно устранить такие препятствия, предоставить им поддержку, которую они чувствуют, и не допустить, чтобы такие проблемы оказали постоянное влияние на их жизнь в будущем

Ключевые слова: *миграция, переехать, история, Азербайджан, проблема, социальная работа*

Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Tünzalə Verdiyeva

HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN YARANMASININ MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 21 may 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: May 18, 2023; accepted for publication: May 21, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Heydər Əliyev Fondu müstəqil dövlətin qurucusu, tariximizə müstəqil dövlətin qurucusu kimi daxil olmuş Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqın ehtiramını ifadə etmək, onun zəngin mədəni irsini əks etdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Azərbaycan fəlsəfəsinin əhəmiyyətini vurğulamaq, yeni nəsə milli dövlətçilik ideyaları aşılamaq. Fond 2004-cü il mayın 10-da ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə təsis edilib. Milli mənsubiyyətini, tarixi şəxsiyyətlərini qoruyub saxlayan, xalqın milli-mənəvi dəyərlərini gələcək nəsə ötürməyə qadir olan ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman elmin təhsilin, milli mənəvi dəyərlərin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsillərə çatdırmağı bacaran ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman böyük himayədarı və müdafiəçisi olmuşdur. Onillik məqsədyönlü fəaliyyətini əhatə edən Fond bu ideyaya sadıqlığını nümayiş etdirdi.

Açar sözlər: *Mədəniyyət, Fond, multikulturalizm, layihə, islahat*

Giriş

Mədəniyyət tarixi sahəsində qazanılmış təcrübə sübut edir ki, insanların mənəviyyəti, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir. Bu səbəbdən də hər şeydən əvvəl və hər sahədə, o cümlədən mədəniyyət siyasəti sahəsində mədəniyyətin təsbit mövzusunda üstünlük verilməlidir. Milli-mənəvi dəyərlər gələcək nəsillərə daha da zənginləşdirilmiş halda ötürülməlidir. Şübhəsiz ki, mədəniyyət dəyişmədən və zənginləşdirilmədən varlığını qoruya bilməz. Bu məqsədlə müasir mədəniyyət siyasətində yaradıcı və qurucu səciyyəli hər cür fəaliyyət təşviq edilməli, yeni qabiliyyətlərin kəşf edilməsi, istiqamətləndirilməsi, dəyərləndirilməsi fəaliyyətlərinə mühüm əhəmiyyət verilməlidir. Müasir dünya siyasətində global, regional və lokal problemlərin, qloballaşma və mədəni inteqrasiya məsələlərinin həllinə yeni münasibət müşahidə edilməkdədir.

Demokratiyanın siyasi sistem kimi formalaşdırılmasını tələb edən bu proseslə Azərbaycan Respublikası da fəal iştirak etməkdədir. Respublikada milli və bəşəri dəyərlərin sintezini, dünya təcrübəsi yönündə həyata keçirilən islahatlar dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatmağa şərait yaradır. Sosial, mədəni, iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin öyrənilməsinə, kompleks əlaqələrinin genişləndirilməsinə zərurətə çevirir ki, bütün bunlara da yalnız mükəmməl mədəniyyət siyasəti sayəsində nail olmaq mümkündür. Eləcə də təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri qərarlar qəbul edilmişdir. Dövlət aparatı, təhsil və mədəniyyət institutları Avropa standartlarına uyğun qurulub. Milli-mədəni, intellektual qüvvələr özünün hərtərəfli fəaliyyəti ilə dövlət siyasətinin istiqamətini müəyyən etməyə kömək edirlər.

Mədəniyyət siyasəti

Azərbaycan dövləti xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dinimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə istinad edərək, yeni tarixi şəraitdə müasir tələblərə uyğun olaraq öz daxili və

* Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
E-mail: namazmirzeyev9@gmail.com

xarici siyasətini həyata keçirir. Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi müstəqil respublikanın mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır.

Azərbaycanda mədəniyyət strategiyalarının inkişafına dair hesabat və məruzələrdən öyrənirik ki, Azərbaycanda mədəniyyət siyasətinin ümumi strateji məqsədləri çox yığcam şəkildə ifadə olunmuşdur: keçmişin mühafizə edilməsi, indinin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi; gələcəyin təmin edilməsi. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi çox vacib bir iş – ölkədə mədəniyyət siyasətinin ümumi mənzərəsini cizmağa cəhd göstərmişdir. Bu, mədəniyyət sahəsində islahatların dərk olunması və həyata keçirilməsi yolunda ilk mühüm addımdır [1]. Beynəlxalq ekspertlərin fikrincə isə, bütövlükdə mədəniyyət sektoru ilə bağlı hökumətin üzərində düşünməli olduğu bir sıra məsələlər mövcuddur və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi onların həllində strateji lider rolunu oynamalıdır: islahatlar və mədəniyyət sahəsində qanunvericiliyin həyata keçirilməsi; informasiyalar, treninqlər və misallar vasitəsilə köhnə münasibətlərin dəyişdirilməsi; müxtəlif sektorların və xadimlərin niyyət və arzularına diqqətlə yanaşılması; milli əhəmiyyətə malik layihə və müəssisələrin zəruri dərəcədə maliyyələşdirilməsi və dəstəklənməsi; yaradıcılığın və iştirakın təşkil edilməsi; gənclər üçün siyasətin təmin edilməsi; mədəni çoxçeşidliliyin təşviq olunması. “Bütün bu vəzifələr 2001-ci ilin sonlarında işlənib hazırlanan 5 illik strateji planda – “Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına dair dövlət proqramında” da nəzərdə tutulmuşdur və bu proqram nazirliyinin, əslində Milli Məruzəyə islahatlar prosesinin birinci mərhələsi kimi baxdığını bir daha nümayiş etdirir.

Digər Avropa ölkələrində uğurla sınaqdan çıxan və nisbətən yaxın dövrlərin məhsulu olan mədəniyyəti müdafiə təşəbbüsü inkişafın digər sahələri üçün mədəniyyət və incəsənətin ehtiyac və üstünlüklərinə diqqətin artırılmasını və mədəniyyətin inkişafı naminə, onun digər planlara daxil edilməsi yolu ilə müxtəlif hökumət orqanları arasında, habelə işgüzar dairələrlə sıx əməkdaşlıq yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, dövlət siyasətinin hər bir aspektini yaxşılaşdıran, eyni zamanda digər maraqlı amillərə dəstək gətirən ən yaxşı inteqrasiya fəaliyyəti strategiyalarına aparıb çıxarır. Nazirlikdə, yerli hakimiyyət orqanlarında və mədəniyyət müəssisələri səviyyəsində lazımi sayda mədəniyyət meneceri və inzibatçısı olmadan heç bir islahat həyata keçirilə bilməz. Bunun ardınca isə sektoral islahat proqramları, məsələn, muzeylər, kitabxanalar, teatrlar üçün proqramlar həyata keçirilməlidir” [4].

Müasir Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti mədəniyyətin təşkili və idarə edilməsində dərin struktur islahatları, ölkənin milli-mədəniyyət quruculuğunda sosial- mədəni inkişafın dünya təcrübəsinin məhsuldar istifadə edilməsini təmin etməlidir. Ölkənin mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifəsi perspektivliliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqramlar əsasında “mədəni istehsal” sahəsinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyətində təkcə dövlət deyil, habelə beynəlxalq normalara müvafiq olaraq cəmiyyətin təşkil və idarə edilməsi məsələlərində milli hökumətlərlə əməkdaş kimi çıxış edən qeyri-hökumət təşkilatları ilə təmsil olunan cəmiyyətlər də mədəniyyət siyasətinin subyektidir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən mövcud mədəniyyət siyasəti ümumbəşəri dəyərlərə, milli dövlətçilik tarixinə, mədəniyyət və incəsənətə əsaslanaraq, eynilik və müxtəlifliyin təşviqi, yaradıcılığa dəstək, iştirakçılıq kimi əsas Avropa mədəniyyət siyasəti prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. mədəni həyatda, sənət hüquqlarına və etikaya hörmət Bu, mədəniyyətin daxili ehtiyaclar əsasında inkişaf etdiyi, yaradıcı insanların öz potensialını reallaşdırdığı, tamaşaçıların estetik ilham aldığı, dövlətin lazımi dəstəyin göstərildiyi münasibətlər qurmaq deməkdir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət siyasəti anlayışı həm Azərbaycanda, həm də, ümumiyyətlə, bütün dünyada nisbətən yeni anlayışdır. Mədəniyyət siyasətinin bir elm kimi əsasını qoyanlardan biri Fransanın əfsanəvi mədəniyyət naziri, istedadlı fransız yazıçısı Andre Malro olmuşdur. XX əsrin 60-cı illərinin fransız cəmiyyətində mədəniyyət haqqında yeni anlayışın, onun inkişafının strategiyasının, cəmiyyətdə yeni rolunun formalaşdırılması ona nəsib olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bu ideyalar cəmiyyətin özünün belə dəyişikliklərə həvəsini, hazırlığını və istəyini əks etdirirdi [3]. İnsan inkişafının və dövlət quruculuğunun potensial imkanlarının həyata keçirilməsi, təşkilati, maliyyə və dünyagörüşü xarakterli obyektiv və subyektiv çətinliklərlə bağlıdır. Postsovet məkanının digər ölkələri kimi Azərbaycan Respublikasının da qarşısında ideoloji yenidənqurma və mədəni yeniliklər, təhsil, elm, səhiyyə şəbəkələrinin, ekoloji strukturun optimallaşdırılması, dövlətin texnoloji rəqabətə davamlılığının təminatı və əhalinin həyat təsnifatı sistemlərinin effektivliyinin artırılması ilə əlaqədar bir sıra mürəkkəb məsələlərin həlli durur.

Heydər Əliyev Fondu

Heydər Əliyev Fondu müstəqil dövlətin qurucusu, tariximizə müstəqil dövlətin qurucusu kimi daxil olmuş Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqın ehtiramını ifadə etmək, onun zəngin mədəni irsini əks etdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Azərbaycan fəlsəfəsinin əhəmiyyətini vurğulamaq, yeni nəsə milli dövlətçilik ideyaları aşılamaq. Fond 2004-cü il mayın 10-da ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə təsis edilib. Milli mənsubiyyətini, tarixi şəxsiyyətlərini qoruyub saxlayan, xalqın milli-mənəvi dəyərlərini gələcək nəsə ötürməyə qadir olan ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman elmin təhsilin, milli mənəvi dəyərlərin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsillərə çatdırmağı bacaran ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman böyük himayədarı və müdafiəçisi olmuşdur. Onillik məqsədyönlü fəaliyyətini əhatə edən Fond bu ideyaya sadıqlığını nümayiş etdirdi.

“Qarabağ xanəndəsi” musiqi albomu, “Qarabağ həqiqətləri” bukletlər toplusu, “Müharibə və mədəni-tarixi abidələrimiz”, “Azərbaycana qarşı müharibə: silah altında mədəni irs”, “Muğam haqqında əlyazmalar toplusu” kitablarının nəşri. və s. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasının dünya birliyi tərəfindən tanınmasına töhfə verdi. Fondun dəstəyi ilə hər il dünyanın 100-dən çox yerində Xocalı soyqırımı qeyd edilir. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti, İslam Konfransı Təşkilatı Gənclər Forumunun Mədəniyyətlərarası Dialoq üzrə Baş Koordinatoru Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə başlanmış “Xocalıya ədalət” beynəlxalq maarifləndirmə kampaniyası bu sahədə əlverişli şərait yaratmışdır. bütün dünyada erməni cinayətlərini ifşa etdiyinə görə.

Uşaq evləri və internat məktəblərinin məzunları üçün yaşayış binalarının tikintisi, dini qurumların və icmaların bərpası, uşaq bağçalarının tikintisi və ya bərpası, uşaq əyləncə mərkəzlərinin yaradılması və s. sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sosial fəaliyyətin mahiyyətini təşkil edir.

Heydər Əliyev Fondunun layihələri beynəlxalq əhəmiyyətli və global xarakter daşıyır. Yuxarıda deyilənlərin hamısı müasir dövrün reallığıdır və bununla fəxr edə bilərik. BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, YUNESKO, İSESCO və onlarla digər mötəbər qurumların nümayəndələri Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi irimiqyaslı layihələri yüksək qiymətləndirirlər. Mehriban Əliyeva YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri fəxri adına layiq görüldü (2004), İSESCO-nun xoşməramlı səfiri fəxri adı (2006), Beynəlxalq Qızıl Ürək Mükafatı (2007), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı İhsan Doğramaçı mükafatı (2007), Əsrin Beynəlxalq Xeyriyyə Fondunun Yaqut Xaç ordeni (2010), YUNESKO-nun Qızıl Motsart medalı, Krans Montana Forumunun qızıl medalı verilib.

Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi bu layihələr həm də xeyirxahlığı, humanizmi, mənəvi zənginliyi ilə seçilir. Məqsəd müxtəlif mədəniyyətlər arasında ümumi dil tapmaq və qloballaşan dünyada dinc yanaşı yaşayışı təmin etməkdir. Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin, konfessiyaların və dəyərlərin birgəyaşayışının bariz nümunəsidir; Şərq və qərb sivilizasiyaları arasında əlaqə. Heydər Əliyev Fondu Ümummilli Liderin mərhəmətinə, nəcibliyinə və insanpərvərliyinə söykənərək, xalqın gələcəyi naminə ictimai şüurun saf ideyalarını gücləndirməyə çalışır, bir sıra strateji əhəmiyyətli layihələr həyata keçirmiş, ona ümid bəxş etmiş, ümummilli liderə çevrilmişdir. milyonlarla insanın sığınacağına çevrilərək, qarşıya qoyulan vəzifələri layiqincə yerinə yetirməyə qadir olduğunu sübut etmişdir. Fondun misilsiz xidmətləri sayəsində bu gün Azərbaycan həqiqətləri dünyada yayılır, ölkəmizin siyasi, sosial və mədəni həyatı yüksək səviyyədə təbliğ olunur [2].

Heydər Əliyev Fondu müstəqil dövlətin qurucusu, tariximizə müstəqil dövlətin qurucusu kimi daxil olmuş Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqın ehtiramını ifadə etmək, onun zəngin mədəni irsini əks etdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Azərbaycan fəlsəfəsinin əhəmiyyətini vurğulamaq, yeni nəsə milli dövlətçilik ideyaları aşılamaq. Fond 2004-cü il mayın 10-da ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə təsis edilib. Milli mənsubiyyətini, tarixi şəxsiyyətlərini qoruyub saxlayan, xalqın milli-mənəvi dəyərlərini gələcək nəsə ötürməyə qadir olan ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman elmin təhsilin, milli mənəvi dəyərlərin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsillərə çatdırmağı bacaran ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman böyük himayədarı və müdafiəçisi olmuşdur. Onillik məqsədyönlü fəaliyyətini əhatə edən Fond bu ideyaya sadıqlığını nümayiş etdirdi.

“Qarabağ xanəndəsi” musiqi albomu, “Qarabağ həqiqətləri” bukletlər toplusu, “Müharibə və mədəni-tarixi abidələrimiz”, “Azərbaycana qarşı müharibə: silah altında mədəni irs”, “Muğam haqqında əlyazmalar toplusu” kitablarının nəşri. və s. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasının dünya birliyi tərəfindən tanınmasına töhfə verdi. Fondun dəstəyi ilə hər il dünyanın 100-dən çox yerində Xocalı soyqırımı qeyd edilir. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti, İslam Konfransı Təşkilatı Gənclər Forumunun Mədəniyyətlərarası Dialoq üzrə Baş Koordinatoru Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə başlanmış “Xocalıya ədalət” beynəlxalq maarifləndirmə kampaniyası bu sahədə əlverişli şərait yaratmışdır. bütün dünyada erməni cinayətlərini ifşa etdiyinə görə.

Fondun məqsədləri: uşaq və gənclərin hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaş kimi yetişdirilməsi işinə xidmət etmək, yerli sosial problemlərin həllinə töhfə vermək, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara yardım göstərmək, uşaq və gənclərin hərtərəfli inkişafını müəyyən etmək və təşviq etməkdir. insanların yaradıcı potensialı, bilik, bacarıq və bacarıqları. Uşaq evləri və internat məktəblərinin məzunları üçün yaşayış binalarının tikintisi, dini qurumların və icmaların bərpası, uşaq bağçalarının tikintisi və ya bərpası, uşaq əyləncə mərkəzlərinin yaradılması və s. sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sosial fəaliyyətin mahiyyətini təşkil edir. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Kor və görmə qabiliyyəti zəif olan şəxslərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadəsinin təmin edilməsi” kimi layihələr müstəsna xeyirxahlıq və humanizmdir.

Təhsilə Dəstək layihəsi çərçivəsində 2004-cü ildən yeni tədris ilinin əvvəlində qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan birinci sinif şagirdlərinə çanta və məktəb ləvazimatlarının paylanması artıq ənənə halını alıb.

Fond 2005-ci ildən “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramını həyata keçirir ki, onun da əsas məqsədi təhsil sahəsində nöqsanların aradan qaldırılması, təhsilin səviyyəsinə birbaşa təsir edən problemlərin həlli, təhsilin inkişafına təkan verən tədris komplekslərinin yaradılmasıdır. müasir standartlara cavab verməklə yanaşı, yerli və xarici şirkətlərin və beynəlxalq təşkilatların bu sahədə birgə əməkdaşlıq imkanlarını müəyyənləşdirmək. Təhsilə Dəstək Fondunun layihəsi təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmır: Gürcüstan, Misir, Rumıniya, Rusiya Federasiyası, Pakistan və Hollandiyada bir neçə məktəb yenidən qurulub və əsaslı təmir olunub. Ən əhəmiyyətli və uğurlu layihələrdən biri Pakistanın Müzəffərabad şəhərinin Rara rayonunda zəlzələdən sonra dağılmış yeni qızlar məktəbinin tikintisidir.

2017-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın tapşırığı ilə “2016-cı ilin aprel döyüşlərində yaralanmış əsgər və zabitlərin yüksək texnologiyalı protezlərlə təmin edilməsi” layihəsi uğurla həyata keçirilib. Layihə çərçivəsində 2016-cı ilin aprel döyüşlərində yaralanan və protezə ehtiyacı olan hər bir əsgər və zabit yüksək texnologiyalı protezlərlə təmin edilib.

Təhsil, mədəniyyət, maarif, elm, texnologiya, ekologiya və idman sahələrində müxtəlif layihələrə dəstək verən Heydər Əliyev Fondu həm dövlət səviyyəsində, həm də beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərir. Xaricdə sosial layihələr həyata keçirən Fond Haiti, İran, Türkiyə və Pakistanda baş vermiş zəlzələnin, Rumıniyada baş verən təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasına yardım edib.

Fransa Prezidenti Nikola Sarkozinin təşəbbüsü və Fransa Terror Qurbanları Assosiasiyasının və Terror Qurbanlarının Beynəlxalq Təşkilatının təşəbbüsü ilə 2011-ci ilin sentyabrında Parisdə terror qurbanlarına həsr olunmuş 7-ci Beynəlxalq Konqresə maliyyə dəstəyi göstərilmişdir. . 2012-ci ilin fevralında Sarayevoda (Bosniya və Herseqovina) yenidən qurulmuş Dostluq Parkı, 2013-cü ildə Görmə Əlilliyi olan Uşaq və Gənclər Mərkəzi, 2013-cü ildə Volqoqrad (Rusiya) - Dostluq Parkı: Volqoqrad - Bakı, 2012-ci ilin sentyabrında açılmışdır. Həştərxanda (Rusiya) - Rusiya və Azərbaycan arasında Dostluq Körpüsü, 2018-ci ildə - "Azərbaycan Biznes Mərkəzi".

Heydər Əliyev Fondunun dünya mədəni irsinin bərpasına yönəlmiş xeyriyyəçilik fəaliyyətinə Almaniyada Berlin qəsri, Versaldakı qədim abidələr, Aşağı Norman kilsəsi və Fransada Luvr muzeyi, Mükəddəs Marselino və Pietro katakombaları, San. Vatikanda Sebastiano, Kapitol Muzeyindəki Filosoflar Zalı, Bolqarıstanda Trapezitsa Muzeyi və bir çox başqa ölkələrdə.

Nəticə

Mədəniyyət siyasəti sahəsində qazanılan nailiyyətlər sübut edir ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyi getdikcə möhkəmləndirilməkdə, respublikamızda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi daha da sürətlə inkişaf etməkdədir. Dövlətçiliyin təməlinin, milli varlığın özülünün, əsasının mədəniyyətə bağlı olduğunu aydın dərk edən mərhum prezident Heydər Əliyev 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında söyləmişdir: “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azerbaijan 1.1. // [Elektron resurs]. URL: https://www.culturalpolicies.net/country_profile/azerbaijan-1-1/. Müraciət olunub: 19 aprel 2023
2. Фонд Гейдара Алиева. // [Elektron resurs]. URL: <https://azerbaijan.az/ru/related-information/232>. Müraciət olunub: 19 aprel 2023
3. Vasquez A. J. Classics of International Relations, New Jersey: Prentice Hall. 1996. 432 p.
4. Went, A. Uluslararası Siyasetin Sosial Teorisi, Çev. Ertem ve Öner, İstanbul: Küre Yayınları. 2012, 512s.
5. Viotti P. Kauppi, M. International Relations Theory. New-York: Longman, 1999, 496 p.

Namaz MIRZAYEV

IMPACT OF ESTABLISHMENT OF HAYDER ALIYEV FOUNDATION ON CULTURAL POLICY

Summary

The Heydar Aliyev Foundation was established to express the people's respect to the memory of Heydar Aliyev, the founder of an independent state, who entered our history as the founder of an independent state, and to reflect his rich cultural heritage. To emphasize the importance of Azerbaijani philosophy, to inculcate the ideas of national statehood in the new generation. The fund was established on May 10, 2004 in memory of national leader Heydar Aliyev. National leader Heydar Aliyev, who has preserved his nationality, historical identity, and is able to pass on the national and moral values of the people to the next generation, is always able to convey the importance of science, education, national moral values, our national and moral values, national and moral values to future generations. was a great patron and protector. Covering a decade of purposeful activity, the Foundation has demonstrated its commitment to this idea.

Keywords: *Culture, Foundation, multiculturalism, project, reform*

Намаз МИРЗАЕВ

ВЛИЯНИЕ СОЗДАНИЯ ФОНД ГАЙДЕРА АЛИЕВА НА КУЛЬТУРНУЮ ПОЛИТИКУ
Резюме

Фонд Гейдара Алиева был создан для выражения уважения народа к памяти основателя независимого государства Гейдара Алиева, вошедшего в нашу историю как основатель независимого государства, и отражения его богатого культурного наследия. Подчеркивать значение азербайджанской философии, прививать новому поколению идеи национальной государственности. Фонд был создан 10 мая 2004 года в память общенационального лидера Гейдара Алиева. Общенациональный лидер Гейдар Алиев, сохранивший свою национальность, историческую самобытность, способный передать национально-нравственные ценности народа следующему поколению, всегда способен донести важность науки, образования, национальных нравственных ценностей. , наши национальные и нравственные ценности, национальные и нравственные ценности грядущим поколениям. был великим покровителем и защитником. За десятилетие целенаправленной деятельности Фонд продемонстрировал свою приверженность этой идее.

Ключевые слова: *Культура, фонд, мультикультурализм, проект, реформа*

Rəyçi: fəlsəfə elmləri doktoru, professor Mübariz Süleymanlı

CURRENT SITUATION OF SOCIAL MARKETING IN AZERBAIJAN

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 18 may 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: May 16, 2023; accepted for publication: May 18, 2023; published online: June 30, 2023

Summary

Azerbaijan, as a society newly acquainted with the Internet, continues to develop rapidly. With the continuous development of technological infrastructures, the Internet has become an integral part of Azerbaijan. E-commerce, which is one of the important developments that the Internet has brought to human civilization, has become the center of the life of the Azerbaijani people in recent years. Currently, e-commerce applications in Azerbaijan are generally implemented in the form of business-to-consumer (B2C) sales. However, as can be seen from the existing applications in the world, business-to-business sales also constitute a significant part of the e-commerce volume.

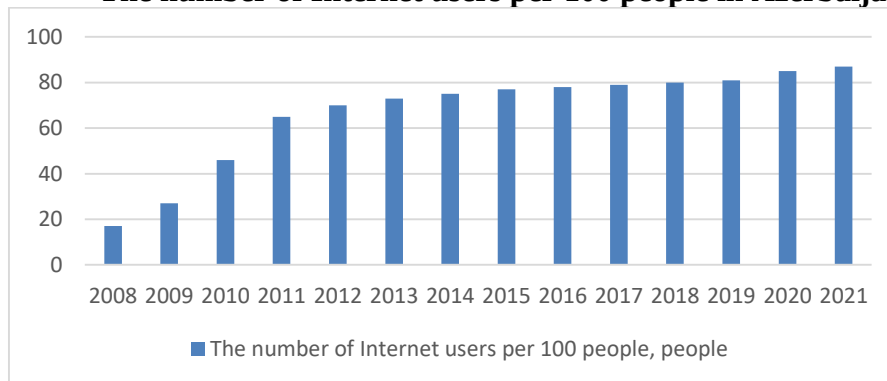
Key words: *social marketing, the retail sector, social media platforms, e-commerce platforms, digital advertising*

Intredaction

In our country, it is seen that many companies have started to transfer transactions between their suppliers and dealers to the Internet. This situation is expected to increase. Because many other enterprises that see an increase in their profits with this method, do not want to lose their customers and want to reach more, are already opening their own websites.

Graph 1

The number of Internet users per 100 people in Azerbaijan

Source: <https://www.stat.gov.az/source/finance/>, compiled by the author based on his data

Internet users per 100 people. The number of internet users per 100 people shows the level of internet penetration in the country. From 2008 to 2021, there was a steady increase in the percentage of Internet users: The percentage of Internet users per 100 people started from 17% in 2008 and gradually increased to 87% in 2021.

The retail sector refers to the industry that involves the sale of goods and services to consumers. It covers a wide range of businesses, including physical stores, online retailers and

* *Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Azərbaycan, Bakı*
E-mail: naram999@bk.ru

direct-to-consumer businesses. The retail sector plays an important role in the economy of many countries and is a major source of employment.

The retail sector

The retail sector operates through a variety of sales channels, including brick-and-mortar stores, e-commerce platforms, mobile apps and catalog sales. Retailers may choose to operate through one or more channels based on their business model and target market. Retail sector consumer goods, electronics, clothing, furniture, food products, etc. offers a variety of products including. Retailers may specialize in specific product categories or offer a wide variety of products to meet different consumer needs. Retailers interact directly with consumers and provide them with a platform to purchase goods and services. This interaction can take place in physical stores through sales representatives or online through various communication channels such as chatbots, customer support helplines or social media platforms. Retailers manage complex supply chains to ensure product availability to meet consumer demand. This includes purchasing products from suppliers, inventory management, warehousing, logistics and distribution to stores or customers. Retailers strive to create a positive customer experience by offering competitive pricing, product quality, convenience, personalized services and a seamless shopping experience across multiple channels. Customer loyalty and satisfaction are critical to the success of a retail business [7, s.163]. Retailers use various marketing strategies to attract customers and increase sales. These strategies include advertising, discounts, loyalty programs, social media marketing, influencer collaborations and partnerships with other brands. The retail sector is constantly evolving based on changing consumer preferences, advances in technology and market dynamics. Some of the current trends in the retail sector include the rise of e-commerce, omni-channel retailing, personalized shopping experiences, sustainability initiatives, and the integration of artificial intelligence and data analytics.

Among the most popular social media platforms in Azerbaijan are Facebook, Instagram, WhatsApp, VKontakte (VK) and Twitter. These platforms are widely used for users to expand their networks, share content, interact and follow news. The number of social media users is increasing rapidly in Azerbaijan. As of 2021, there are over 5 million internet users in Azerbaijan, and most of these users actively use social media platforms. With the widespread use of mobile devices, most of the social media usage in Azerbaijan takes place on mobile platforms. The increase in smartphones and high-speed internet access allows people to manage their social media accounts anytime and anywhere. Azerbaijani users share various content such as photos, videos, texts and links on social media platforms. In particular, Instagram and Facebook are frequently used to share photos and videos of users, to convey their memories and to share information about current events. Social media users in Azerbaijan use platforms to interact and follow news. In addition to communicating with their friends, users stay informed about current events by following news sources, media outlets, celebrities and brands. Social media advertisements also have an important place in Azerbaijan. Businesses use social media platforms as an effective tool in their advertising and marketing strategies. Thanks to targeting options and ad formats, brands can directly reach their target audiences and increase their awareness.

Social media usage in Azerbaijan continues to increase depending on technological developments and user habits.

Many local and international brands are actively using social media in Azerbaijan. Brands develop various strategies to promote their products, organize campaigns, offer discounts and strengthen customer relations through their social media accounts. In Azerbaijan, brands strive to build a strong presence on social media platforms [12, s.101].

Social media platforms

Social media platforms are an ideal environment for brands to promote themselves and increase their awareness. Brands aim to reach their target audiences by creating social media accounts and regularly sharing up-to-date content. In this way, brands increase their awareness by attracting the attention of potential customers. Brands aim to influence their target audiences by

implementing content marketing strategies on social media platforms. Content marketing strengthens brand image and engages customers by creating valuable and engaging content. This content may include product introductions, tutorials, videos, infographics, and engaging visuals. Social media platforms allow brands to interact directly with their customers. Brands can answer customer questions, resolve complaints and provide support to customers through their social media accounts. Strengthening customer relations is important in terms of brand loyalty and customer satisfaction. Social media allows brands to announce special offers such as offers and discounts. Brands can offer special discounts or limited-time offers to their followers by announcing their campaigns on their social media accounts. This is an effective strategy for engaging with their target audience and increasing sales. In Azerbaijan, brands can increase brand awareness and influence by collaborating with social media influencers. Well-chosen influencers can help brands reach their target audience, as they have a large following. Sponsored content made through influencers can increase the visibility of brands and contribute to the promotion of products or services.

Influencer marketing is also becoming increasingly popular in Azerbaijan. Brands promote their products and reach their target audiences by collaborating with local influencers. Well-chosen influencers help brands bring their products to a wider audience and increase their credibility. Influencer marketing in Azerbaijan has experienced significant growth in recent years. Businesses prefer influencer marketing to promote their products or services, increase brand awareness and reach the target audience by taking advantage of the large audience and impressive power of influencers.

There are many popular influencers in Azerbaijan. These influencers can have a wide following and specialize in different sectors (fashion, beauty, travel, sports, food, etc.). Businesses can bring their brands and products to a wider audience by collaborating with influencers who are aligned with their target audience. Influencers show brands' products to their followers by sharing product reviews, promotions and sponsored content on social media platforms [15, s.147]. This allows brands to present their products in an impressive way and can influence potential customers' purchasing decisions. Influencers are people who have gained credibility and credibility among their followers. Therefore, product or service recommendations made by influencers can often have more impact on their followers. By choosing the right influencers, businesses can increase the credibility and credibility of their brands. Influencer marketing allows brands to engage with their target audience. By actively engaging with their followers, Influencers can help brands establish a deeper connection with their target audience. In addition, it is possible to apply a marketing strategy specific to the target audience, taking into account the follower profiles of the influencers. Influencers often create creative and engaging content. By using various formats such as video content, visual sharing, storytelling, brands can present their products in an impressive way.

Social media platforms have also contributed to the increase in online sales in Azerbaijan. Many retailers sell directly by displaying their products on social media. In particular, Instagram is a widely used platform for the promotion and sale of products in Azerbaijan. Online sales in Azerbaijan has become a rapidly growing trend in recent years. The increase in the use of the Internet and the development of the e-commerce infrastructure have enabled businesses to offer their products and services to their customers through online platforms.

E-commerce platforms

There are many e-commerce platforms in Azerbaijan. Leading platforms include local platforms such as Nəğd.az, Shop.az, Goo.az and 2market.az. These platforms are important tools for businesses to showcase their products, sell and interact with customers. In Azerbaijan, social media platforms have become an effective channel for businesses to increase their online sales. In particular, platforms such as Instagram, Facebook and VKontakte are used by businesses to promote their products, sell to customers and easily perform payment transactions. With the spread of online sales, various online payment systems have also developed in Azerbaijan. Various payment options are offered, such as credit cards, bank transfers, electronic wallets and cash on

delivery. In this way, customers can complete their online shopping safely and easily [8, s.173]. Cargo and delivery services are of great importance in online sales. Many cargo companies in Azerbaijan provide safe and fast delivery of products to their customers. Cargo companies have an extensive distribution network throughout the country, allowing customers to track their orders. Online sales offer businesses the opportunity to organize discounts, promotions and campaigns. It is possible to attract the attention of customers and increase sales with various offers such as discount coupons, free shipping opportunities, seasonal discounts. In addition, loyalty programs and special benefits can be offered to build customer loyalty.

Digital advertising also has an important place in Azerbaijan. Social media ads enable brands to reach their target audiences more effectively. Thanks to targeting options, it is possible for ads to reach only interested people and increase conversion rates. Digital advertising is a rapidly developing field in Azerbaijan and forms an important part of the marketing strategies of businesses. Businesses use various digital channels to promote their brands, reach their target audiences, increase sales and strengthen customer relationships using digital advertising.

Search engine ads are a frequently used digital advertising method in Azerbaijan. Businesses aim to reach potential customers by showing their ads on target keywords using platforms such as Google Ads. These ads may appear higher in search results and may attract users' attention. In Azerbaijan, social media platforms are an important channel for businesses to interact with their target audience and promote their brands. Popular social media platforms such as Facebook, Instagram, Twitter and VKontakte offer businesses the opportunity to advertise. Businesses can identify their target audience based on demographic information and run their ads on these platforms. Banner ads on websites are also a widely used digital advertising method in Azerbaijan. Businesses can promote their brands and products by posting banner ads on websites suitable for their target audience. Banner ads can be visual or text-based, and creative designs can be used to grab users' attention. Email marketing allows businesses to promote their brand by sending direct messages to potential customers or existing customers. Many businesses in Azerbaijan organize personalized e-mail campaigns through your e-mail list, informing you about discounts, innovations or special offers. Email marketing is an effective method for building customer loyalty and increasing repeat sales.

Conclusion

The current state of social marketing in Azerbaijan may constantly change depending on technological developments and market trends.

Turkey has a higher internet penetration compared to Azerbaijan. According to the 2020 data of the International Telecommunication Union (ITU), the internet penetration rate in Turkey was 84.9%, and 80% in Azerbaijan.

Higher internet penetration is generally associated with greater social media use.

Facebook, YouTube, Instagram and Twitter are popular social media platforms in both Azerbaijan and Turkey. However, platform preferences and usage rates may vary. For example, Facebook is more popular in Azerbaijan, while Twitter and Instagram have a larger user base in Turkey. YouTube is widely used for video content consumption in both countries.

Government regulations have a significant impact on social media use and consumer behavior. Turkey is known to impose restrictions on social media platforms, such as blocking or restricting access to certain websites or platforms. Regulations also exist in Azerbaijan, although the scope and implementation are different.

Influencer marketing has gained popularity both in Azerbaijan and Turkey. Influencers play an important role in shaping consumer behavior and promoting products or services on social media platforms. However, the extent and maturity of influencer marketing varies between the two countries.

It is important to note that the social media landscape and consumer behavior are constantly evolving. Therefore, it is recommended to refer to more recent studies or reports to obtain up-to-date information on the behavior of social media consumers in Azerbaijan and Turkey.

References

- 1.Altınay M. "Azerbaycan Ekonomisi: Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Açidan Yeniden Yapılanma", Ankara, "Yetkin Yayınları", 2021, 307 s.
- 2.Arens W.F, Weigold M.F. "Contemporary Advertising", Boston, "McGraw Hill", 2020, 736 p.
- 3.Babaoğlu A.R. "Azerbaycan Ekonomisi ve Kalkınma: Politikalar ve Uygulamalar", Ankara, "Nobel Yayınları", 2020, 421 s.
- 4.Bilgin İ. "Azerbaycan Ekonomisi: Yapısal Dönüşüm ve Rekabet Gücü", Ankara, "Detay Yayıncılık", 2018, 388 s.
- 5.Çalışkan G. "Azerbaycan Ekonomisi ve Avrupa Birliği", İstanbul, "Derin Yayınları", 2021, 374 s.
- 6.Durgun M.C. "Azerbaycan Ekonomisi: Enerji, Ticaret ve Yatırım Fırsatları", İstanbul, "Derin Yayınları", 364 s.
- 7.Gürbüz R. "Azerbaycan Ekonomisinde Reform Süreci ve Yeni Dönemde Hedefler", Ankara, "Detay Yayıncılık", 2019, 400 s.
- 8.İpek İ.H. "Azerbaycan Ekonomisi: Geçmişi, Bugünü, Geleceği", Ankara, "Palme Yayıncılık", 2020, 436 s.
- 9.Koçel T. "İşletme Yönetimi", İstanbul, "Beta Yayınları", 2017, 427 s.
- 10.Luhmann N. "Banka İşletmeciliği", İstanbul, "Bakış Yayınları", 2021, 279 s.
- 11.Mucuk İ. "Modern İşletme", İstanbul, "Türkmen Kitabevi", 2019, 367 s.
- 12.Oğan S. "Azerbaycan", İstanbul, "Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını", 2020, 345 s.
- 13.Sancak E. "Azerbaycan Ekonomisi", Bakü, "Elma Yayın", 2021, 332 s.
- 14.Selçuk H. "Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", İstanbul, "Tasam Yayınları", 2022, 401 s.
- 15.Şen E., Karabayır C., Emek A. "Azerbaycan Yerinde Pazar Araştırması", Ankara, "Timaş Yayınları", 2021, 288 s.

Nərgiz ŞƏBƏNDƏYEVA

AZƏRBAYCANDA SOSIAL MARKETİNQİN HAZIRKI VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycan internetlə yeni tanış olan cəmiyyət kimi sürətlə inkişaf etməkdə davam edir. Texnoloji infrastrukturların davamlı inkişafı ilə internet Azərbaycanın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. İnternetin bəşər sivilizasiyasına gətirdiyi mühüm inkişaflardan biri olan elektron ticarət son illər Azərbaycan xalqının həyatının mərkəzinə çevrilib. Hazırda Azərbaycanda e-ticarət tətbiqləri ümumiyyətlə biznesdən istehlakçıya (B2C) satış formasında həyata keçirilir. Bununla belə, dünyada mövcud tətbiqlərdən də göründüyü kimi, biznesdən biznesə satışlar da e-ticarət həcmının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

Açar sözlər: *sosial marketing, pərakəndə sektor, sosial media platformaları, e-ticarət platformaları, rəqəmsal reklam*

Наргиз Шабандаева

ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО МАРКЕТИНГА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Азербайджан продолжает быстро развиваться как общество, недавно познакомившееся с Интернетом. С непрерывным развитием технологических инфраструктур Интернет стал неотъемлемой частью Азербайджана. Электронная коммерция, являющаяся одним из важных достижений, которые Интернет привнес в человеческую цивилизацию, в последние годы стала центром жизни азербайджанского народа. В настоящее время

приложения электронной коммерции в Азербайджане, как правило, реализуются в форме продаж «бизнес-потребителю» (B2C). Однако продажи между предприятиями также составляют значительную часть объема электронной коммерции, о чем свидетельствуют существующие приложения по всему миру.

Ключевые слова: *социальный маркетинг, сектор розничной торговли, платформы социальных сетей, платформы электронной коммерции, цифровая реклама.*

Rəyçi: Sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ersin Müezzinoğlu

ÇƏTİN HƏYAT ŞƏRAİTİNDƏ OLAN UŞAQLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 18 may 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: May 16, 2023; accepted for publication: May 18, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Son illər uşaq evlərində uşaqların saxlanma şəraitinin və psixoloji-pedaqoji reabilitasiyasının təşkilinin yaxşılaşdırılması onların ailələrə adaptasiyası imkanlarını artırsa da təklif edirik ki, uşağın tərbiyə üçün ailəyə verilməsinə, ailənin uşağı övladlığa və ya himayəyə götürməyə hazırlanmasına kompleks şəkildə yanaşılmalıdır və yeni tip müəssisələr – çətin həyat şəraitində olan uşaqlara yardım mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilməlidir. Fikirimizcə, uşaqların sosial müdafiəsi sisteminin inkişafına və bu sahədə standartların müəyyən edilməsinə cavabdehlik funksiyası DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinə və mərkəzlərinə həvalə edilməlidir.

Cinayətin qurbanı olmuş və zorakılığa məruz qalmış və uşaqlar üçün respublikamızda xüsusi psixoloji-sosial reabilitasiya mərkəzinin yaradılması da vacib məsələlərdən biri kimi qarşımızda durur. Zorakılığa məruz qalmış uşaqların çağırışlarını cavabsız qoymaq mümkün deyil. Eyni zamanda həmin Mərkəzin nəzdində kiçik sığınacağın da yaradılması vacibdir. Əgər uşağa qarşı həddən ziyadə qəddar zorakılıq baş veribsə, o cümlədən cinsi zorakılıq, istismar qeydə alınmışsa və uşağın həmin mühitdə qalması onun mənafeyinə cavab vermirsə, uşaq orada saxlanılmalıdır.

Açar sözlər: *uşaq, çətin, sosial, xidmət, hüquq, küçə, baxımsız*

Giriş

Sosial xidmət qanunvericilik çətin həyat şəraitini şəxsin (ailənin) həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, təkbaşına aradan qaldıra bilmədiyi hal kimi xarakterizə edir və sosial xidmət yalnız vətəndaşın həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, onun müstəqil surətdə aradan qaldıra bilməyəcəyi vəziyyətə görə müəyyən olunur. Ədəbiyyatda isə çətin həyat şəraiti sosial qeyri-stəbllilik, yəni, böhranlı, stressli, ekstremal, qeyri-müəyyən və kəskin vəziyyət kimi xarakterizə olunur [9, s.575].

Məlumdur ki, uşaqlar aşağıdakı əsaslardan azı biri olduqda çətin həyat şəraitində hesab edilir:

- uşaqların valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olması;
- uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdud olması;
- yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və ya sosial təhlükəli vəziyyətdə olması;
- müəyyən yaşayış yerinin olmaması;
- valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olmasına görə sosial xidmət müəssisələrində yaşamış şəxslərin, həmin müəssisələri tərk etdikdən sonra yaşayış yerinin olmaması;
- şəxsin sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) vəziyyətində olması [4].

Sosial yadırgama (dezadaptasiya) şəxsin (ailənin) sosial mühitə uyğunlaşma qabiliyyətinin itirilməsi, **sosial məhrumiyyət (deprivasiya)** isə şəxsin (ailənin) əsas həyatı tələbatlarını müstəqil şəkildə ödəmək imkanlarının məhdudlaşması və (və ya) ondan məhrum

* Bakı Biznes Universitetinin Humanitar elmlər kafedrasının müəllimi. Azərbaycan, Bakı
E-mail: Aliyev_ulvi_89@mail.ru

olması kimi xarakterizə olunur. Göründüyü kimi əgər uşaq sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) şəraitindən olan ailənin üzvüdürsə o da çətin həyat şəraitində yaşayan şəxs statusu əldə edir.

Məlum olduğu kimi, BMT-nin «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyası hüquqları sahəsində əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərlə müqayisədə ən dolğun və bu hüquqların beynəlxalq hüquq normaları qüvvəsinə mindirildiyi ilk sənəddir. İştirakçı dövlətlərin sayına görə bu, BMT-nin ən çoxsaylı konvensiyasıdır. İki ölkədən başqa bütün dünya dövlətləri «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyanın iştirakçısıdır. Bu fakt özü-özlüyündə uşaq hüquqlarının qorunmasına, onlarla sosial işin təşkili dünya ictimaiyyətinin yüksək əhəmiyyət verməsini sübut edir.

Respublikamızda ailə və uşaqlara sosial xidmət sahəsi formalaşmış, uşaq əlilliyinin qarşısının alınması, profilaktikası və sosial reabilitasiyası sistemi yaradılmış, müvafiq müəssisələrin maddi bazası yaxşılaşdırılmış, uşaqların ən həssas qruplarının problemlərinin həllinin informasiya, metodiki və elmi təminatı işlənmişdir. «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyaya Milli Məclisin 21 iyul 1992-ci il tarixli Qərarı ilə qəbulmuş Azərbaycan Respublikası uşaq hüquqlarının müdafiəsi, onlara sosial xidmətin göstərilməsi sahəsində iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq milli qanunvericilik sistemində bir sıra hüquqi islahatlar həyata keçirmişdir. Belə ki, 19 may 1998-ci il tarixdə «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir [6, s.3].

Hazırda cəmiyyətin sosial strukturunda sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar kateqoriyası fərqləndirilir. Bu baxımdan ilk növbədə sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar anlayışına və onların sosial statuslarına aydınlıq gətirilməsi məqsədmüfəviq olardı. Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar baxımsızlıq və ya kimsəsizlik nəticəsində həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaranan, yaxud tərbiyə edilməsi və ya saxlanması üçün tələblərə cavab verməyən şəraitdə olan, yaxud hüquq pozuntuları törədən uşaqlar hesab oluna bilər. Göründüyü kimi şəxsin sosial təhlükəli vəziyyətdə olması baxımsızlıq, kimsəsizlik, tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması və hüquq pozuntuları törətməsi əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

Baxımsızlıq özündə təlim-tərbiyə vermək, yaxud saxlamaq vəzifəsinin valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilməməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi nəticəsində uşaqların davranışına nəzarətin olunmamasını ifadə edir. Kimsəsizlik isə, müəyyən yaşayış yerinin və ya qalmağa yerinin olmaması başa düşülməlidir. Tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması əlaməti əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlıdır. Bu əsasən natamam ailələrdə yaşayan uşaqları əhatə edir.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar içərsində küçə həyatına məruz qalmış uşaqlar ("küçə uşaqları") xüsusi olaraq fərqləndirmək olar. Küçə uşaqlarının küçəyə yönəlməsi və ya küçədə yaşaması səbəbləri bir sıra faktorlarla bağlıdır. Bura yoxsulluq, işsizlik, davamlı olaraq uşağın işlədilməsi, ailənin dağılması (boşanma, valideynlərin ölümü), zorakılıq, münafiqlik və s. aid edilə bilər. Məlumdur ki, uşaq üçün küçə azadlığı, küçə həyatının cazibədarlığı maraqlı olmuşdur. Bəzən uşaqlar, yeniyetmələr küçədə həyatın daha maraqlı olduğunu, sərbəstliyin, azadlığın olduğunu, özlərini orda daha yaxşı ifadə edəceklərini, daha yaxşı təmin ediləcəklərini düşünürlər [3, s.49].

Mövcud qanunvericilik sosial təhlükəli vəziyyətdə olmanı həmin uşaqların çətin həyat şəraitində olması ilə əlaqələndirir. Avropa Şurasının Küçə Uşaqları üzrə İşçi Qrupu 18 yaşdan kiçik olan qısa və ya uzun müddətli küçə mühitində yaşayan uşaqları "küçədə yaşayan uşaq" olaraq qəbul ediblər [2, s.98].

Küçə uşaqları anlayışı baxımından UNİCEF uşaqları ailələri ilə yəni olan əlaqələrinin səviyyəsi baxımından görə iki qrupa bölünür:

1. Ailələri ilə davamlı əlaqəsi olan "küçədə çalışan uşaqlar." Həmin uşaqlar günlərini küçədə keçirməyə çalışsalar da, ailələrinin nəzarəti altında olurlar. Valideynləri və bacı-qardaşları ilə əlaqə yaradan bu uşaqların ailə bağları zəifləsə də tamamilə qopmamışdır. Onlar günlərini küçədə xırda alver edərək, ya da gəzərək keçirənlər də, amma çox vaxt evlərində gecələyirlər.

2. Ailələri ilə heç bir əlaqəsi olmayan "küçə uşaqları." Ümumiyyətlə, cəmiyyətin ən yoxsul təbəqəsindən və parçalanmış ailələrdən olan uşaqlardır. Ailələrindən zorla və ya öz istəkləri ilə ayrılan bu uşaqlar günün 24 saatını küçədə keçirirlər. Bunlara küçədə yaşayan uşaqlar da deyilir [5, s.49].

Müasir dövrdə miqrasiya proseslərinin kəskin artması, əyalətlərdən böyük şəhərlərə miqrasiya, urbanizasiya – kənddən, əyalətdən nisbətən inkişaf etmiş şəhərə, paytaxta insanlar miqrasiya edir. Böyük şəhərlər isə heç də hər zaman gələn insanları qəbul edəcək vəziyyətdə olmur. Belə olan halda isə gələnlər dağılmış evlərdə qalmağa məcbur olurlar. Təbii ki, iş tapmaq da çətin olur. Bu zaman ailə uşağın əməyindən istifadə etməyə başlayır. Uşaq böyük şəhərlərdə ya dilənçilik edir, ya maşın yuyur, təkər qaraldır, ya da küçələrdə oğurluqla məşğul olub ailəsini saxlayır.

Araşdırmalar nəticəsində sorğu aparılan uşaqların yarısından bir qədər çoxu Bakı şəhərinə xarici ölkələrdən və ya ölkənin digər şəhər və rayonlarından gələnlərdir. Oğlanların 56 faizi, qızların isə 12 faizi Bakı şəhərində anadan olub, müvafiq olaraq 42 və 84 faizi ölkənin regionlarından gəlib. Uşaqların 35 faizi məktəbdə təhsil aldıklarını və hər gün məktəbə getdiklərini bildirib. 19 faizi və ya hər 7 oğlandan biri və hər 3 qızdan biri məktəbə getmədiyini söyləyib. Heç vaxt təhsil almayan uşaqlar bunun əsas səbəbi kimi kasıb olduqlarını və ya gələcəklərini qurmaq üçün pul qazandıqlarını göstəriblər. 208 küçə uşağının 94 faizinin ailəsi olub. Bununla belə, uşaqların 61 faizinin hər iki valideyni, təxminən üçdə birinin natamam ailəsi, yəni təkə anası və ya atası, digərlərinin isə yalnız yaxın qohumları olub. Küçə uşaqlarının ailələrinin 90 faizində, özləri də daxil olmaqla, orta hesabla 18 yaşına çatmayan 2 uşaq olub. Küçə uşaqlarının mövcudluğunun səbəblərindən biri də onların ailələrində yaranan maliyyə problemləridir. Müayinənin nəticələrinə görə, hər iki valideyni olan 126 uşağın cəmi 9 faizinin həm atası, həm də anası işləyir. Valideynlərinin biri və ya hər ikisi olan uşaqların 75 faizinin təkə anası və ya atası işləyir, hər beş uşaqdan birinin heç bir valideyni işləmir. Sorğu olunan hər 2 uşaqdan birinin ailəsi öz yaşayış yerini 1988-ci ildən, yəni Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzə başladığı dövrdən sonra dəyişib ki, bu da ölkədə küçə uşaqlarının formalaşmasına təsir edən amillərdən biridir. Şüşə qabları və metal tullantıları yığıb təhvil verməyi və dilənməyi əmək fəaliyyətinin bir növü hesab etsək, o zaman bütün sorğu aparılan küçə uşaqlarını işləyənlər kateqoriyasına aid etmək olar. Küçələrdəki uşaqların yarısı maşın yumaq (25 faiz) restoranlarda xidmətçi, avtobuslarda pul yığmaq və dilənmək (25 faiz) yolu ilə pul qazanır. Oğlanların 14 faizi ailə üzvləri tərəfindən işləməyə məcbur edildiyini qeyd ediblər. Qızların 44 faizi də həmin səbəbi göstərib [11]. Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar kateqoriyasına hüquq pozuntusu törədən, yəni qanunla münafiqədə olan uşaqlar aid edilir. Məlumdur ki, Azərbaycanda tam cinayət məsuliyyəti üçün yaş həddi 16 yaş müəyyən olunmuşdur. Lakin 14 yaşlı yeniyetmənin törətdiyi cinayət Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsinə uyğun gələrsə, o zaman həmin yeniyetmə cinayət məsuliyyəti daşıyır. Buraya qəsdən adam öldürmə, bilərəkdən səhhətə ağır zərbə yetirilməsi, soyğunçuluq, zorakılıq, narkotik və psixotrop maddələrin oğurlanması, insan oğurluğu, zorlama, oğurluq və s. [1] daxildir:

Küçə həyatına məruz qalmış uşaqlar probleminə *sosial işçinin* yerinə yetirməli olduğu *vəzifələr* aşağıdakılardır:

1. uşaqlara aid məlumatları toplamaq, qeydlər aparmaq və şəxsi dosyalar hazırlamaq;
2. uşaqların inamını qazanmaq. Küçə həyatına məruz qalmış uşaqlarla iş zamanı ən başlıca prinsiplərdən biri budur. Onlar heç kimə inanmırlar, hər kəs tərəfindən aldadılırlar, dostluq əlaqələri yoxdur, hətta valideynləri də onlar üçün düşməndir;
3. uşaqlara real kömək göstərmək. Bu, tibbi kömək, valideynlərin axtarışı, sənədlərin qeydiyyatı, psixoloji və maddi köməkdir;
4. Əlaqədar orqanlarla əlaqələr qurub küçə həyatına məruz qalmış uşaqların problemlərini onlara çatdırmaq;
5. uşaqların ailələri və yaxın çevrələri ilə əlaqələr qurmaq;
6. hər hansı bir uşağı ailəyə qaytarmaq və ya onun alternativ xidmətlərlə (foster ailə, ailə qrup evi və s.) təmin edilməsi üçün işlər görmək;
7. vəziyyətin (case-in) müzakirəsi və dəyərləndirilməsi hesabatları hazırlamaq;

8. uşaqların reabilitasiyasına yönəlmiş müşahidə, qoyulmuş diaqnoz və aparılan müalicəni sonrakı müddətdə də davam etdirmək;

9. ailəsinə və cəmiyyətə reinteqrasiya olunan uşaqların ixtisasa yiyələnmələrində, işlə təmin olunmalarında və təhsil müddətini tamamlamaları istiqamətində rəhbərlik etmək;

10. uşaqların qabiliyyətlərini kəşf etmək və dünyagörüşlərini genişləndirmək;

11. İqtisadi kasıblıq vəziyyətində olduğu təsbit olunan uşaqlara və ailələrinə, sosial yardımların göstərilməsi qaynaqlarından və qurumlarından yararlanmalarına yardım göstərmək;

12. uşaqların sosiallaşmasına yardım edəcək hər cür sosial, mədəni və idman fəaliyyətlərini yerinə yetirmək;

13. uşaqların peşə fəaliyyətləri və onlarla əlaqədar bütün qeydlərin gizlilik prinsipinə uyğun hazırlanması və həyata keçirmək.

Hazırkı dövrdə sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlara münasibətdə dövlətin sosial xidmət siyasəti və reabilitasiya yönümlü sosial xidmət layihələri Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq dövlət sosial sifarişləri əsasında uğurla həyata keçirilir. Belə ki, Nazirlik tərəfindən ölkəmizin bölgələrində olmaqla 70 günərzi qayğı mərkəzləri, 49 icma əsaslı sosial reabilitasiya mərkəzləri, 10 autizm və daun sindromlu uşaqlar üçün 14 psixoloji yardım mərkəzləri, 10 eşitmə və nitq qabiliyyəti zəif olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün reabilitasiya və surdoloji xidmət mərkəzləri, 15 məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər üçün yardım mərkəzləri, 3 görmə imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial reabilitasiya mərkəzləri, ahıllar üçün 5 günərzi qayğı mərkəzi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara davranış üzrə valideynlər üçün 10 dəstək mərkəzləri yaradılaraq 8 mindən çox şəxsə sosial xidmətlərin göstərilməsi təmin edilir [10].

Müasir dövrdə sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların sosial müdafiəsinin səmərəli və real surətdə həyata keçirilməsində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və mərkəzlərinin fəaliyyəti danılmazdır. Azərbaycan dövlətinin sosial xidmət siyasətinin, bütövlükdə sosial siyasətinin ən uğurlu nəticələrindən biri kimi DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və mərkəzlərinin yaradılmasını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 avqust 2018-ci il tarixli “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanına uyğun olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyi və 1 saylı DOST mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzdə bütün xidmətlər sistemləşdirilmiş formada “bir pəncərə” prinsipi üzrə şəffaf, operativ şəkildə vətəndaşlarla açıq iş şəraitində təqdim olunur. Həmin xidmətlərin siyahısında əmək, məşğulluq, sosial təminat, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlillik, pensiya, sosial sığorta və digər aidiyyəti sahələrdə 126 xidmət əhatə olunur. Mərkəzin iş mexanizmi elə qurulub ki, xidmətlərdən istifadə prosedurları sadəliyi, çevikliyi, müraciət edən vətəndaş üçün rahatlığı, tam şəffaflığı ilə ictimai məmnunluğa səbəb olub. Bütövlükdə DOST layihəsi məşğulluq, əmək, əlillik və sosial müdafiə sahələrində xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, bu xidmətlərdə şəffaflığın artırılmasına və vətəndaş məmnunluğunun təmin olunmasına xidmət edir.

Hazırda respublikamızda çətin həyat şəraitində olan uşaqlara yardım göstərən sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsi yaradılmışdır. Bu müəssisələrin işi uşaqların ailə ilə bağlılığını qoruyub saxlamağa kömək göstərir, uşaqların inkişafı, sağlamlığı və həyatı üçün təhlükələri aradan qaldırır. Lakin, uşaqların sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi səbəblərinin araşdırılması onların hüquqi təminatlarının əsasən zəif olması və ya olmaması səbəblərindən internat evlərinə yerləşdirilmələrini aşkara çıxarmışdır. Belə ki, həmin uşaqların valideynlərinin (yaxud valideyninin) evlərinin qeyri-qanuni yollarla satışı, yaxud əllərindən alınması və hazırda uşaqlarını saxlamaq üçün mənzillərinin olmaması uşaqlarını saxlamaq imkanından məhrum edir. Bəzi hallarda isə müalicəyə ehtiyacı olan uşaqların valideynləri imkansızlıq ucbatından müalicə edə bilməmələrinə görə uşaqlarını internat evlərinə təhvil verməli olurlar. Fikrimizcə, bu səbəblərin də aradan qaldırılması istiqamətində profilaktik xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi zərurət vardır.

Tədqiqatçı alim M.A.Hacıyeva hesab edir ki, uşaqların sosial müdafiəsi sisteminin inkişafı və bu sahədə standartların müəyyən edilməsinə cavabdeh olan xüsusi bir dövlət orqanının yaradılması olduqca zəruridir. Məhz, ərazi üzrə uşaqların ehtiyaclarının öyrənilməsi və hansı xidmətə ehtiyaclarının olduğunu müəyyən etmək, o cümlədən uşaqların hüquqlarının (sosial, əmək, təhsil, səhiyyə, mülkiyyət və s.) qorunmasına yerli səviyyədə məsul olan orqan olmadan uşaqlara səmərəli xidmət göstərmək olduqca çətindir. Yerli səviyyədə yaradılması təklif edilən həmin qurumlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən yaradılacaq xüsusi bir orqana tabe edilməli və onlar həmin nazirlik qarşısında hesabat verməlidirlər. Həmin orqanlar konkret ərazidə uşaqların sosial müdafiəsi siyasətinə xidmətlərini hazırlamalı və təmin etməlidirlər. Bunun üçün həmin orqanlara yerli səviyyədə uşaq müdafiəsi sistemi yaratmaq və uşaqların rifahını qorumaq səlahiyyətləri verilməlidir. Eyni zamanda, həmin qurum yerli səviyyədə uşaqların müdafiəsinə məsul olan yeganə orqan olmalı və ona Yetkinlik Yaşına Çatmayanların İşləri və Hüquqlarının Müdafiəsi Haqqında Komissiyanın funksiyaları da həvalə edilməlidir. Bu orqan həm də uşaqları dövlət uşaq müəssisələrinə və ya digər sosial xidmət müəssisələrinə vermək səlahiyyətinə də malik olmalıdır. Onların tabe olduqları mərkəzi orqan isə milli səviyyədə uşaqların sosial müdafiəsi üzrə nəzarət və monitorinq orqanı kimi fəaliyyət göstərməlidirlər [8, s.75].

Nəticə

Uşağın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi üçün onun bioloji və ya alternativ ailə mühitində yaşaması çox vacibdir. Artıq hazırkı mərhələdə uşaqların müdafiəsi sistemini kompleks və sistemləşdirilmiş şəkildə özündə əks etdirən bir qanunun qəbul edilməsinə zərurət vardır. Həmin qanuna uşaqların sosial müdafiəsinin digər elementləri ilə yanaşı onlara sosial xidmətlə bağlı bir sıra məsələlər daxil edilməlidir.

Zorakılığa məruz qalmış və cinayətin qurbanı olmuş uşaqlar üçün respublikamızda xüsusi psixoloji-sosial reabilitasiya mərkəzinin yaradılması da vacib məsələlərdən biri kimi qarşımızda durur. Belə ki, digər postsovet ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda zorakılığa məruz qalmış, cinayətin qurbanı olmuş və müxtəlif hadisələrdən sarsıntı keçirmiş uşaqlar üçün sosial psixoloji xidmət mərkəzi yoxdur. Müdafiəyə və qayğıya ehtiyacı olan uşaq gözləyə bilməz, zorakılığa məruz qalmış uşaqların çağırışlarını cavabsız qoymaq mümkün deyil. Eyni zamanda həmin Mərkəzin nəzdində kiçik sığınacağın da yaradılması vacibdir. Əgər uşağa qarşı həddən ziyadə qəddar zorakılıq baş veribsə, o cümlədən cinsi zorakılıq, istismar qeydə alınıbsa və uşağın həmin mühitdə qalması onun mənafeyinə cavab vermirsə, uşaq orada saxlanılmalıdır.

Beləliklə, sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlara belə anlayış vermək olar: sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar dedikdə, baxımsızlıq və ya kimsəsizlik nəticəsində həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaranan, yaxud tərbiyə edilməsi və ya saxlanması üçün tələblərə cavab verməyən şəraitdə olan, yaxud hüquq pozuntuları törədən uşaqlar başa düşülməlidir. Həmin anlayış baxımından uşağın sosial təhlükəli vəziyyətdə olması baxımsızlıq, kimsəsizlik, tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması və hüquq pozuntuları törətməsi əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycanın vahid sosial reyesteri // [Elektron resurs]. URL: <https://e-sosial.az>. Müraciət edilib: 23.04.2023
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. // [Elektron resurs]. URL: www.e-qanun.az Müraciət edilib: 24.04.2023
3. Гаджиева М.А. Развитие института социального обслуживания // Юрист, Алматы, 2009, № 7 (97), с. 74-76
4. Домохозяйка - тоже профессия: предлагается платить пособие неработающим женам и мамам. // [Elektron resurs]. URL: <https://zerkalo.az/domohozyajka-tozhe-professiya-predlagaetsya-platit-posobie-nerabotayushhim-zhenam-i-mamam/>. Müraciət edilib: 23.04.2023

5. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебник для бакалавров. М.: Юрайт, 2012, 575 с
6. Məmmədli G.R. Çətin tərbiyə olunan uşaqların sosiallaşması. Bakı: Təhsil, 2018, 140 s.
7. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu //www.e-qanun.az
8. Sosial iş bacarıqları. Bakı: Meqa, 2018, 72 s.
9. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sosial işin əsasları. Bakı: Avropa, 2019, 72 s
10. Uşaq hüquqları: Beynəlxalq standartlar və yerli qanunvericilik. Bakı, 2000, 664 s.
11. «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 19 may 1998-ci il tarixli Qanunu. // [Elektron resurs]. URL: www.e-qanun.az. Müraciət edilib: 23.04.2023

Ulvi ALIYEV

LEGAL AND SOCIAL STATUS OF CHILDREN LIVING IN DIFFICULT LIFE CONDITIONS

Summary

In recent years, the improvement of the conditions for children and the organization of psychological and pedagogical rehabilitation in orphanages increases the possibility of their adaptation in the family. We offer a comprehensive approach to giving a child for upbringing, to preparing a family for adoption or raising a child, to the implementation of a new type of activity of centers for helping children in difficult life situations. In our opinion, the responsibility for developing the system of social protection of children and setting standards in this area should be assigned to the DOST Agency (Sustainable and Operative Social Security) and its centers.

The creation of a special center for psychological and social rehabilitation for children who have become victims of crime and violence is also one of the important issues in our republic. The conversion of abused children cannot be ignored. At the same time, it is important to create a small shelter next to this Center. If there has been excessive severe abuse against a child, including sexual abuse, exploitation, and if it is not in the best interests of the child to be in such an environment, the child should be left there.

Key words: *child, difficult, social, service, law, street, neglect.*

Улви АЛИЕВ

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ, НАХОДЯЩИМИСЯ В ТРУДНЫХ ЖИЗНЕННЫХ УСЛОВИЯХ.

Резюме

В последние годы улучшение условий содержания детей и организация психолого-педагогической реабилитации в детских домах повышает возможности их адаптации в семье. Предлагаем комплексно подходить к отдаче ребенка на воспитание, к подготовке семьи к усыновлению или к воспитанию ребенка, к реализации нового вида деятельности центров помощи детям, находящимся в трудной жизненной ситуации. На наш взгляд, ответственность за развитие системы социальной защиты детей и установление стандартов в этой сфере следует возложить на Агентство DOST (Устойчивое и оперативное социальное обеспечение) и его центры.

Создание специального центра психолого-социальной реабилитации для детей, ставших жертвами преступлений и насилия, также является одним из важных вопросов в нашей республике. Обращение детей, подвергшихся насилию, нельзя игнорировать. В то же время важно создать рядом с этим Центром небольшой приют. Если имело место чрезмерное жестокое насилие в отношении ребенка, в том числе сексуальное насилие, эксплуатация, и если пребывание в такой среде не отвечает интересам ребенка, ребенка следует оставить там.

Ключевые слова: *ребенок, трудный, социальный, служба, закон, улица, безнадзорность.*

Rəyçi: hüquq elmləri doktoru, professor Mayis Əliyev

Siyasət Politics

UOT: 341.24

Musamil MUSABƏYLİ*

REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 18 may 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: May 16, 2023; accepted for publication: May 18, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Enerji təhlükəsizliyi enerji resurslarının və onların təchizat zəncirlərinin mövcudluğu, əlçatanlığı, əlverişliliyi və etibarlılığına aiddir. Regional təhlükəsizlik kontekstində enerji təhlükəsizliyi regionun sabitliyinin və davamlılığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Enerji təhlükəsizliyi müxtəlif yollarla regional təhlükəsizliklə əlaqələndirilir.

Birincisi, enerji təchizatı zəncirinin sabitliyi iqtisadi artımı və inkişafı təmin etmək üçün vacibdir ki, bu da öz növbəsində regional sabitliyə töhfə verir.

İkincisi, enerji resursları uğrunda rəqabət ölkələr arasında gərginlik və münaqişələrə səbəb ola bilər, potensial olaraq regional qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər.

Üçüncüsü, enerji infrastrukturunun fiziki və ya kiberhücumlara qarşı həssaslığı regional təhlükəsizliyə əhəmiyyətli təhlükə yaradır.

Enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ölkələr öz enerji komplekslərini şaxələndirməli, enerji səmərəliliyini təşviq etməli və bərpa olunan enerji mənbələri üzrə potensiallarını artırmalıdır. Regional enerji əməkdaşlığının və integrasiyasının inkişafı həm də enerji təhlükəsizliyini gücləndirə və regional sabitliyə töhfə verə bilər.

Bütövlükdə, enerji təhlükəsizliyi regional təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir və ölkələr region üçün sabit, təhlükəsiz və dayanıqlı enerji təchizatını təmin etmək üçün birgə işləməlidir.

Açar sözlər: *diplomatik münasibətlər, siyasət, regional təhlükəsizlik, enerji*

Giriş

Ümumiyyətlə təhlükəsizlik anlayışı ilk dəfə 1904-cü ildə Teoder Ruzvelt tərəfindən işlədilmişdir. Təhlükəsizlik anlayışı yarandığı ilk vaxtlarda yalnız dar mənada yəni, hərbi sahədə təhlükəsizliyin təmini başa düşülürdü. Qloballaşma prosesləri vüsət aldıqca, elmi-texniki inqilab inkişaf etdikcə artıq müxtəlif sferalarda təhlükəsizliyin təmin etmək zərurəti yaranırdı. Aydındır ki, təhlükəsizlik siyasi kateqoriyadır. Bəşəriyyət üçün təhlükəsizliyin nə qədər vacib olduğunu qədim dövrdə insanların kollektiv yaşamasından anlamaq olar. Birgə yaşayış kollektivin bir-birindən və qrup daxilində qorunması zərurətini yaradırdı. Bu səbəbdən təhlükəsizliyə sosial anlayış kimi də baxıla bilər.

Təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar bəşər tarixinin özü qədər qədimdir. Belə ki, yeni formalaşan istənilən dövləti təhlükə və təhdidlərdən müdafiə etmək hər zaman siyasətçiləri maraqlandıran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. “Təhlükəsizlik” anlayışı latın dilində “securus” sözündən olub, mənası təhlükədən azad deməkdir. Tarixən siyasi quruluşların, ölkə vətəndaşlarının qorunması, ümumi təhlükəsizliyin təmin edilməsi hərbi vasitələrlə həyata keçirilmişdir. Bir çox mütəfəkkir və dövlət xadimləri müharibələri təhlükəsizliyin bəlası hesab edərək pisləsələr də, bəziləri hərbi vasitələrdən istifadəni zəruri hesab etmişdir.

* *Bakı Mühəndislik Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı*
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

Müasir dövrümüzdə iqtisadi, sosial, mədəni, informasiya və s. sferalarda təhlükəsizliyi təmin etmək lazım gəlir. Təhlükəsizliyin qorunması hər bir dövlətin təhlükəsizlik konsepsiyalarında öz əksini tapmış prioritet məsələlərdən biridir. Bir ölkə hədudlarında sabitliyin qorunması və layiqli inkişaf səviyyəsi eyni zamanda beynəlxalq arenada nüfuzlu aktora çevrilmək üçün ilk öncə təhlükəsizliyi təmin etmək lazım gəlir [1, s.121].

Təhlükəsizlik müasir geosiyasət üçün aktual nəzəri və praktiki məsələdir. Mütəxəssislər bu anlayışın müxtəlif məzmun çalarlarını vurğulayır, təhlükəsizliyin təhdidlər, risklər və çağırışlarla əlaqəsi barədə analizlər aparırlar. Meydana olduqca maraqlı mənzərə çıxır. Məlum olur ki, təhlükəsizliyin qlobal, regional və milli səviyyələri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bütövlükdə isə təhlükəsizliyin təməlində milli təhlükəsizlik dayanır. Milli təhlükəsizlik təmin edilmədən regional və qlobal təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasından söhbət gedə bilməz. Odur ki, mütəxəssislər milli təhlükəsizlik probleminə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu anlayışın müxtəlif aspektlərini əlaqədə götürdükdə, problemin sistemli xarakter daşdığını görürük.

Bəs, təhlükəsizlik nədir? Ojegov S.I. "Təhlükəsizliyi" kiməsə, nəyəsə təhlükə olmadığı bir vəziyyət olaraq şərh edir. Lakin digər tədqiqatçıların fikrincə, təhlükəsizlik sözün əsl mənasında təhlükənin olduğunu özündə ehtiva edir yəni təhlükəsizlik tədbirlərinin alınması artıq hədələrin olduğuna əyani sübutdur. Realist mövqedən yanaşsaq həqiqətən tam təhlükəsiz bir mühit yoxdur və hər an bizi hansısa təhlükə gözləyə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizliyin iki növü ayırd edilir:

- ☐ hipotetik təhlükənin olmaması;
- ☐ təhlükələrdən real qorunma, onlara etibarlı müqavimət göstərmək qabiliyyəti.

Con Herts tərəfindən elmə gətirilən təhlükəsizlik dilemması beynəlxalq münasibətlərdə xüsusi bir termdir. Təhlükəsizlik dilemması dövlətlər arasında təhlükəsizliyə nail olmaq məqsədiylə başlayan daha sonra isə hərbi münaqişəyə yol açan rəqabət xarakterli bir məhfumdur. Soyuq müharibə dövründə dövlətlərin sürətlə silahlanması, əslində öz təhlükəsizliklərini təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş bir addım idi. Məhz bu nöqteyi nəzərdən vurğulaya bilərik ki, təhlükəsizlik dilemması anarxiya vəziyyətində yaranır. Anarxiya vəziyyətində isə dövlətlər biri digərinin sonrakı həmləsini öncədən anlama bilmir məqsədin müdafiə yoxsa hücum olduğunu aydınlaşdırmaq qeyri-mümkün olur, nəticə etibarı ilə digər dövlətlərə qarşı öz hərbi güclərini artırmağa can atırlar [12, s.229].

Herbert Batterfeld və Con Herts təhlükəsizlik dilemmasına öz elmi əsərlərində aydınlıq gətirmişdilər. Lakin Herbert Batterfeld özünün "Tarix və insan şəraiti" kitabında təhlükəsizlik dilemması anlayışını izah etsədə, ona spesifik ad verməmişdir. Con Herts təhlükəsizlik dilemmasını 1951-ci ildə "Siyasi realizm və siyasi idealizm" adlı kitabında elmi dövriyyəyə gətirmişdir.

Kenned Volts dövlətlərinin öz təhlükəsizliyini təmin etməsini anarxik sistemdə onlar üçün bir motivasiya rolunda çıxış etdiyini qeyd edir. Beynəlxalq münasibətləri tədqiq edən bəzi alimlərin fikrincə təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədiylə dövlətlərin sürətlə silahlanması konfliktlərə səbəb ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatçılar təhlükəsizlik həlqəsini hərəkət-reaksiya prosesi kimi təsəvvür edirlər. Dövlətlərin silahlanması yeni hərbi texnologiyasına yiyələnməsi artıq dövlətlər üçün öz təhlükəsizliyi naminə adi hal hesab olunur.

"Milli təhlükəsizlik" anlayışı Qərbdə qəbul olunmuş "national security" ifadəsindən götürülmüşdür və milli maraqların təmin olunmasına yönəlmiş strategiya kimi başa düşülür. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi, siyasi, hüquqi tədbirlər sistemi, eyni zamanda çevik daxili və xarici siyasət milli təhlükəsizliyin əsasını təşkil edir. Milli təhlükəsizliyin kökündə siyasi sabitlik dayanır. Sabitlik olmayan yerdə isə vətəndaş da, dövlət də öz xarici və daxili siyasətində çətinliklərlə üzləşir. Xarici siyasətdəki sabitlik daxildəki sabitliyə müsbət təsir göstərir. Daxili sabitlik dövlət-cəmiyyət dəyərlərinin, məqsəd və maraqlarının ideoloji-əxlaqi vəhdəti sayəsində əldə edilir [8, s.15].

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, müxtəlif sferalarda təhlükəsizliyi təmin etmək nə qədər vacibdirsə, dövlətin təhlükəsizliyi təmin etməsi üçün hansı vasitələrdən istifadə etməsi daha

da vacibdir. Soft power-yumşaq güc vasitəsiylə milli maraqların təminindən söhbət gedirsə, hard power - güc yolu ilə milli maraqların həyata keçirilməsi deməkdir.

Yeni dövr diplomatiyası vuruşmaq, müharibə ruhundan uzaq olmalıdır, lakin öz təhlükəsizliyi və həyatı əhəmiyyət maraqları naminə təəssüf ki, müharibəni seçən beynəlxalq münasibətlərin aktorlarının sayı az deyil. Doğrudur bəzi alimlərin fikrincə, güc diplomatiyası keçmişdə qalıb, yalnız yumşaq güc-soft power aktualdır. Lakin dünyanın qaynar nöqtələrinə nəzər yetirdikdə yumşaq güc-soft power aktuallığı sual altında qalır.

Regional təhlükəsizlik kontekstində siyasi təhlükəsizlik

Siyasi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin mühüm elementlərindən biri olub təhlükəsizliyin təmin edilməsində həlledici rola malikdir. Siyasi təhlükəsizlik vətəndaşların, cəmiyyətin, dövlətin, xalqın siyasi maraqlarına zərbə vura biləcək, siyasi tənəzzülə, hətta dövlətin məhvinə apara biləcək amillərin aradan qaldırılması üçün həyata keçiriləcək tədbirlər məcmusudur.

Siyasi təhlükəsizlik anlayışına müxtəlif sosial-siyasi proseslərin nəticəsi kimi bir sıra aspektlərdən baxıla bilər. Bu aspektlərdən biri siyasi təhlükəsizliyin ölkənin və vətəndaşların siyasi maraqlarının təmin olunması üçün dövlətin və cəmiyyətin həyata keçirdikləri tədbirlərin nəticəsi kimi ifadə olunur. Digər yanaşmaya görə, siyasi təhlükəsizlik - siyasi və sosial gərginliyin aradan qaldırılması və yaxud azaldılması ilə bağlı siyasi və hüquqi problemlərin həlli deməkdir. Bu mənada siyasi təhlükəsizlik anlayışının iki aspekti - daxili və xarici siyasi təhlükəsizlik aspektləri nəzərdən keçirilməlidir.

Daxili siyasi təhlükəsizlik anlayışına konstitusiya quruluşunun, dövlət hakimiyyəti institutlarının sabitliyi, vətəndaş və milli həmrəylik, ərazi bütövlüyü, hüquqi sistemin vahidliyi (hüquqi məkanın vahidliyi) və hüquqi qaydanın təmin olunması, insan hüquq və azadlıqlarının aliliyi, siyasi və dini ekstremizmin, etnik separatizmi doğuran səbəblərin (sosial, etnik, dini münaqişələr, terrorçuluq) aradan qaldırılması başa düşülür.

Xarici siyasi təhlükəsizlik dövlətin suverenliyi, dünyada mövqelərinin möhkəmlənməsi, digər ölkələrlə bərabərhüquqlu qarşılıqlı faydalı münasibətlərin formalaşmasını özündə ehtiva edir. Siyasi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından siyasi sistemin və onun institusional tərkib hissələrinin təhlükəsizliyi son dərəcə önəmlidir. Siyasi təşkilatlanmanın mərkəzi halqaları qismində isə dövlət çıxış etməkdədir. Bununla yanaşı siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar siyasi sistemin ən önəmli subyektləridir. Lakin siyasi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından məhz dövlətin imkan və səlahiyyətləri həlledici rol oynayır.

Siyasi sistemin təhlükəsizliyi üçün əsas təhdidlər qismində müxtəlif sosial-siyasi subyektlərin (dövlətlər, partiyalar, hərəkatlar, elitalar, sosial qruplar, şəxslər) siyasi sabitliyin pozulmasına, siyasi rejimin laxladılmasına yönəlmiş hərəkətləri çıxış edir.

Hər bir cəmiyyətin siyasi sistemini möhkəmlədən sabitlik siyasi sistemin dinamik inkişafını təmin edir. Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq göstərirdi: «Əgər respublikada ictimai-siyasi sabitlik olmasa, sağlam ictimai-siyasi mühit olmasa heç bir sosial-iqtisadi proqramdan, yaxud problemlərin həll edilməsindən söhbət gedə bilməz. Bizim böyük məsuliyyətimiz var. Biz müstəqil Azərbaycan dövləti yaradıyıq və onu elə yaratmalıyıq ki, daim yaşasın, heç bir qüvvə onu heç vaxt, heç bir yana əyə bilməsin, heç bir böyük dövlət gəlib bizim, Azərbaycan xalqının milli azadlığını, müstəqilliyini əlindən ala bilməsin» [7, s.67].

Siyasi sistemlərin təbiətindən asılı olaraq onların sabitliyinin təmin edilməsi də müxtəlif olur. Totalitar siyasi sistemlər çərçivəsində siyasi sabitliyin təmin edilməsi fikir və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması, total nəzarətin bərqərar edilməsi ilə təmin olunur. Totalitar siyasi sistemə malik olan ölkələrdə təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə siyasi hakimiyyət tabeliyində olan müxtəlif vasitələrdən, ordudan, xüsusi orqanlardan, manipulyasiyadan geniş istifadə edir.

Demokratik siyasi sistemlərdə isə əksinə siyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsi hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu, yüksək siyasi mədəniyyət, demokratiyanın inkişafı ilə əlaqələndirilir. Cəmiyyətin siyasi sisteminin sabitliyinin, eləcə də daxili siyasi təhlükəsizliyin təminatçısı kimi hakimiyyət bölgüsü prinsipinin də mühüm rolu vardır. Siyasi təhlükəsizliyin

möhkəm olmasının əsas şərtlərindən biri də ictimai həmrəyliyin bərqərar olmasıdır. Belə ictimai həmrəylik dövləti və cəmiyyəti konfliktlərdən, hərbi toqquşmalardan qorumaqla, siyasi sistemin səmərəli fəaliyyətini və inkişafını, ən əsası isə legitimliyini təmin edir. Həmçinin ictimai həmrəylik əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına təminat verməklə, cəmiyyətin azad inkişafı üçün perspektivlər açır. Bununla yanaşı hər bir ölkənin xarici və daxili siyasətində baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərləri də cəmiyyətdə siyasi təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Bütün bunları qeyd edərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, siyasi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin normal inkişafını təmin etmək, ilk növbədə cəmiyyətin siyasi sisteminin daxili sabitliyinə nail olmaq ən başlıca şərtlərdən biridir. Yalnız daxili sabitliyə nail olunduğu bir şəraitdə milli təhlükəsizlik obyektlərinin normal inkişafını təmin etmək mümkündür.

Milli təhlükəsizlik hökumətin siyasi, diplomatik, iqtisadi, hərbi və digər təsir vasitələrindən istifadə edərək öz vətəndaşlarının müdafiəsini nəzərdə tutur, milli müstəqilliklə başlayır və milli maraqla rəhbərlik edir. Hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi onun uzunmüddətli milli maraqları üzərində qurulur. Başqa sözlə, milli təhlükəsizlik milli maraqların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla, aşağıdakılardır:

- dövlətin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;
- xalqın vahidliyinin qorunub saxlanması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi;
- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması;
- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmin edilməsi ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhəlinin təhlükəsizliyinin qorunması;
- beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, global və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, təhsil, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhəlinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi;
- dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluq və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi;
- Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi.

Milli təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər aşağıdakılardır [5]:

- diplomatiyadan istifadə edərək tərəfdaşlar qazanmaq və təhlükələri təcrid etmək;
- əməkdaşlığı asanlaşdırmaq, hətta zəruri etmək üçün iqtisadi potensialı artırmaq;
- effektiv Silahlı Qüvvələr yaratmaq;
- mülki müdafiə və fəvqəladə hallara hazırlıq tədbirlərini (terror əleyhinə qanunvericilik daxil olmaqla) həyata keçirmək;
- mühüm infrastrukturların mühafizəsini təmin etmək;
- kəşfiyyat orqanlarından istifadə edərək təxribat təhlükəsinin qarşısını vaxtında almaq və informasiyanı gizli saxlamaq;
- əks-kəşfiyyat və polis orqanlarından istifadə etməklə əhalini daxili təhlükələrdən qorumaq.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi dedikdə, onun müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, konstitusiyası quruluşu, xalqın və ölkənin milli maraqları, insan, cəmiyyət və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunması başa düşülür. Milli təhlükəsizliyin obyektləri insan, cəmiyyət və dövlətdir.

Regional təhlükəsizlik kontekstində enerji təhlükəsizliyi

Enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq təhdid və hədələr arasında nisbətən “cavan”, lakin eyni zamanda, çox diqqətə cəlb edən bir problemdir. Bəs hansı səbəblərdən bu problem məhz son onilliklərin ən aktual təhdidlərindən birinə çevrilib və ümumiyyətlə enerji təhlükəsizliyi nədir? Enerji özü-özlüyündə insanlar üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, məhz onun köməyiylə böyük şəhərlər ucalır, fabriklər və zavodlar fəaliyyətə başlayır, nəqliyyat vasitələri işə düşür, yəni bir sözlə insanların həyatı xeyli asanlaşır. Enerji təhlükəsizliyi dedikdə isə, bir dövlət tərəfindən xammalın hasilatı, emalı və istehlakçıya (adətən, başqa bir dövlətə) vaxtında və heç bir problem olmadan çatdırılması nəzərdə tutulur. Dünyanın artmaqda olan əhalisinin enerjiyə olan tələbatı da gündəngünə artır, istifadə olunan enerji resursları isə tükənən mənbəyə aiddir. Heç də bütün dünya əhalisinin enerjiyə olan tələbatı tam olaraq ödənmir və məhz bu fakt enerji resursları uğrunda mübarizəni formalaşdırır və enerji faktorunu siyasiləşdirir. Enerji təhlükəsizliyi dedikdə, iki əsas problem başa düşülür:

1. Artmaqda olan dünya əhalisinin gələcək illərdə tam olaraq enerji resursları ilə təmin oluna bilməsi və ya olunmaması problemi;

2. Dünya əhalisinin enerji resursları ilə təmin olunacağı halda bu resursların istehsal məntəqəsindən istehlakçıya təhlükəsiz nəql olunması problemi.

Eyni zamanda idxalatçı ölkələrlə ixracatçı ölkələr üçün enerji təhlükəsizliyi anlayışı müxtəlif mənə kəsb edir. Əgər birincilər üçün bu, ölkənin iqtisadi sabitliyini qorumaq üçün davamlı və fasiləsiz enerji təchizatı deməkdirsə, ikincilər üçün enerji təhlükəsizliyi dedikdə davamlı tələb və sabit bazar qiymətləri nəzərdə tutulur.

Enerji təhlükəsizliyi problemi XX əsrin 70-ci illərindən xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, bu həmin dövrdə baş vermiş enerji böhranı ilə izah olunur (“neft embarqosu”) [2].

Enerji təhlükəsizliyinə aşağıdakı komponentlər aid edilir:

- Ümumi komponent - dövlət öz əhalisini (yaxud da digər dövləti) vaxtında və keyfiyyətli enerji resursları ilə təmin etməyə çalışır;

- Siyasi komponent - müxtəlif enerji resurslarını çoxsaylı təchizatçılar (həm dövlət, həm də qeyri - dövlət xarakterli) reallaşdırır, bu isə öz növbəsində enerjini çatdırmaq üçün inşa edilən boru kəmərlərini, transmissiya xətlərini və dəniz yolu ilə çatdırma sistemini zəif və siyasi təhlükələrdən asılı edir. Siyasi təhlükə dedikdə terroristlərin, piratların, kriminal qrupların fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

- Hərbi komponent - İran İslam İnqilabından sonra xüsusilə böyük aktuallıq kəsb etməyə başladı. Bu komponenti ABŞ prezidenti Cimmi Karterin sitatını misal gətirərək izah edək: “Sovet dövlətinin Əfqanıstanda hakimiyyət etmək istəyi Sovet hərbi hissələrini Hind okeanının 300 mil yaxınlığına və Hörmüz boğazının ətrafına gətirib çıxartdı. Bu ərazi isə dünya neft axınının hərəkət etdiyi əsas su yoludur”. Bu o deməkdir ki, münaqişə və müharibə ocaqlarının yaranması dünya enerji resurslarının təyinat məntəqəsinə vaxtında çatdırılmasını əngəlləyir [5].

Maliyyə (qiymət) komponenti enerjini idxal edən ölkələr müxtəlif və təhlükəsiz təchizatçılardan xammal və yaxud hazır məhsul əldə etməlidirlər. Belə ki, bir enerji mənbəyi idxalçı dövləti asanlıqla asılı vəziyyətə sala bilər - hər hansı səbəbdən enerji resursuna olan qiymətləri daima qaldıra, dünya bazasında mövcud olan qiymətdən daha baha sata bilər. Belə vəziyyətlə üzləşməmək və ağır iqtisadi böhrana düşməmək üçün dövlətlər daim alternativ enerji mənbələrinə malik olmalıdırlar. Bu tip destruktiv fəaliyyət özünü Rusiyanın postsovet ölkələri olan Ukrayna və Baltikyanı dövlətlərə qarşı tətbiq etdiyi enerji siyasətində əks etdirir.

Eyni zamanda dünyada baş verən əksər münaqişələrin səbəbləri sırasında hər zaman “yardımcı” səbəb olaraq enerji resursları uğrunda mübarizə və ya tranzit yollarla bağlı dövlətlərarası çəkişmələr müşahidə olunur. Məsələn, Ukrayna böhranına nəzər salsaq görürük ki, bu ölkə enerji ixracatçısı deyil, lakin Avropaya ixrac olunan Rusiya qazının yarısından çoxu məhz Ukrayna ərazisi ilə nəql olunur. Nəticə etibarilə, Ukrayna Avropa dövlətləri ilə Rusiya arasında mövcud olan mürəkkəb enerji münasibətlərində kritik rol oynamaqdadır.

Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin məhz son onilliklərdə daha çox gündəmə gəlməsini də, konkret səbəblərlə izah etmək olar:

- Gələcəkdə neft ixracatının azalması qorxusu;
- Dünya neft istehsalının ağırlıq mərkəzinin Şimal yarımkürəsindən Cənub yarımkürəsinə doğru yer dəyişməsi;
- Neft istehsalı və nəqli üçün zəruri olan avadanlıqların terrorist, ekstremist və üsyançı qruplar tərəfindən açıq hədəfə alınması.

Dünya ictimaiyyətində neft ixracatının azalması ilə bağlı narahatlığın qorxunun birinci səbəbi bir çox məşhur neft mədənlərinin öz ehtiyatlarının pik nöqtəsini keçməsi ilə bağlı verilən məlumatlardır. Bu fikir daha çox Şimali Amerika, Sibir və dünyanın ən böyük neft ixracatçısı olan Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən bəzi iri mədənlərə aid edilir. İkinci səbəbi, ildən-ilə daha az yeni neft yataqlarının kəşf olunmasıdır ki, bu da bir çox ərazilərdə neft ehtiyatlarının tükənməsi deməkdir, üçüncü səbəb isə, alimlərin yeni neft yataqlarını artıq coğrafi və təbii cəhətdən ən təhlükəli ərazilərdə axtarmağa məcbur olmasıdır. Bunların sırasında Böyük Səhranın mərkəzi əraziləri, Rusiyanın Uzaq Şərq regionu və Meksika körfəzinin dərin suları qeyd oluna bilər [3].

1950-ci illərdə dünya neft istehsalının 2/3 hissəsi Şimal yarımkürəsinin ən güclü dövlətləri olan ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa dövlətləri, SSRİ-nin əlində cəmləşmişdi. Bu dövlətlər daha çox “əlçatan” mədənlərdən istifadə edirdilər ki, buradan xammalı hasil etmək daha asan və daha tez başa gəlirdi. Lakin dünya əhalisinin enerjiyə olan tələbatı artdıqca güclü Şimali dövlətləri təkbəşinə tələbatı ödəyə bilmirlər. Buna görə də istehlakçılar məcburiyyət qarşısında qalaraq nisbətən daha az etibarlı, lakin çox perspektivli Cənub yarımkürəsinə üz tutdular. Cənub yarımkürəsinin neft istehsalçıları dedikdə Afrika, İran körfəzi və bəzi hallarda Xəzər hövzəsi ölkələri başa düşülür (Xəzər hövzəsi coğrafi cəhətdən Şimal yarımkürəsində yerləşir, lakin burada onun yerləşməsinə görə deyil, “yeni” istehsal zonası olduğuna görə adı çəkilir). Bu kontekstdə istehlakçı dövlətlər daha perspektivli Cənub yarımkürəsi ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri genişləndirib onların neft potensialına güvənərək dünya neft istehsalının ağırlıq mərkəzini də artıq Cənub tərəfə istiqamətləndirməyə başlayırlar.

Neft istehsalının ağırlıq mərkəzinin yerinin dəyişməsi eyni zamanda əlavə problemlər də yaratmış oldu. Belə ki, ABŞ siyasətinin ən vacib tərkib hissəsi olan “yumşaq güc” (“soft power”) tətbiq edərək Yaxın və Orta Şərqin zəngin neft resurslarını hər zaman diqqətdə saxlamaqdır. Bu siyasət Yaxın və Orta Şərqin müsəlman əhalisini narahat edir və çox zaman əsaslı olaraq təhdid kimi qəbul olunur. ABŞ-in bəzi hallarda imperialist, bəzi hallarda isə sırf kapitalist siyasəti əhalidə əks reaksiya formalaşdırır ki, bu gün biz bunu terror formasında müşahidə edə bilərik. Terror qruplaşmaları üçün isə ən asan və ən dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxara biləcək hədəf neft və qaz ehtiyatlarının istehlakçıya çatdırılması üçün istifadə olunan nəql vasitələridir. Nəql prosesinin normal fəaliyyətinə törədilən əngəllər həm istehsalçıya, həm də istehlakçıya fiziki və xüsusilə də, psixoloji zərbdır ki, bunu enerji terrorizmi adlandıra bilərik. İlk belə zərbələrdən biri 2002-ci ilin oktyabrında Yəmən sahillərində üzən Limburq adlı fransız tankerinə qarşı törədilmişdi. Əl-Qaidə terror qruplaşmasının “fəaliyyətinə” aid edilən bu terror aktı Qərbə, xüsusilə də ABŞ-a zərbə vurmaq üçün terror qruplaşmalarının seçdiyi yeni strategiyadan xəbər verir.

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Avropanın enerji siyasətində yeni mərhələ başladı. Avropa İttifaqının Şərqə doğru genişlənməsi və yeni üzvlərin qəbul olunması prosesi Avropanın enerji təminatını daha da çətinləşdirdi. Bundan başqa, Rusiyanın neft və qazdan siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi Avropa İttifaqını çətin vəziyyətə salmışdı. Son illərdə Avropa

İttifaqının enerji siyasətində əsas məqsəd Rusiyanın enerji asılılığından çıxmaqdır. Bu istiqamətdə əsas prioritet Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələrinə verilir. Ancaq 2010-cu ildən başlayaraq, Şimali Afrikada baş verən geosiyasi proseslər Avropanın təhlükəsiz şəraitdə enerji təminatı əldə etmək məsələsinə yenidən baxmağı tələb edir. Məhz bu geosiyasi proseslər Avropada kəskin enerji və maliyyə problemlərini yaratmışdır. Təkcə 2011-ci ildə Avropanın enerji bazarında qiymətlər 23% artmışdır. Eyni zamanda, Şimali Afrikadan neft ixracının məhdudlaşması gündəlik neft idxalının azalmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, Şimali Afrika regionu Avropanın qaz təminatının təqribən 30%-ni hasil edir. Bu regiondakı qeyri sabitlik Avropanın enerji təminatında kəskin problemlərin yaranmasına və enerji böhranının dərinləşməsinə səbəb olur [1].

Nəticə

Yekun olaraq, enerji təhlükəsizliyi regional təhlükəsizliyin kritik aspektidir, çünki o, iqtisadi inkişafa, ekoloji dayanıqlığa və geosiyasi sabitliyə birbaşa təsir göstərir. Enerji resursları məhduddur və pozulmalara qarşı həssasdır, bu da ölkələri öz enerji komplekslərini şaxələndirmək, enerji səmərəliliyini artırmaq və bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayə qoymaqla enerji təhlükəsizliyinə üstünlük verməyi vacib edir.

Regional enerji əməkdaşlığı və integrasiyası da enerji təhlükəsizliyini gücləndirə və regional sabitliyə töhfə verə bilər. Sabit, təhlükəsiz və dayanıqlı enerji təchizatını təmin etmək üçün birlikdə çalışmaq ölkələr potensial münaqişələri yumşalda və regionda sülh və rifahı təşviq edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. "Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi Mürtəcim nəşriyyatı", Bakı, Qanun, 2007, 208 s.
2. Adıgözəlov K. "Azərbaycanın neft strategiyası beynəlxalq siyasətin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi", Bakı, Qanun, 2004, 158 s.
3. Azərbaycan-Fransa münasibətləri: 30 ilin tarixçəsi. // [Elektron resurs]. URL: <https://politicon.co/az/tehliller/140/azerbaycan-fransa-munasibetleri-30-ilin-tarixcesi>. Müraciət edilib: 25 aprel 2023
4. Həsənov Ə. "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti Azərbaycan nəşriyyatı", Bakı, Elm, 2005, 637 s.
5. Qasımov C., Nağıyev N. "Milli təhlükəsizliyin əsasları", Dərslik. Bakı, [MTN-nin H. Əliyev ad. Akad.], 2015, 407 s.

Musamil MUSABAYLI

ENERGY SECURITY IN THE CONTEXT OF REGIONAL SECURITY

Summary

Energy security refers to the availability, accessibility, affordability, and reliability of energy resources and their supply chains. In the context of regional security, energy security plays a vital role in ensuring the stability and sustainability of the region.

Energy security is linked to regional security in various ways. Firstly, the stability of the energy supply chain is essential to ensure economic growth and development, which in turn contributes to regional stability. Secondly, the competition for energy resources can cause tensions and conflicts between countries, potentially leading to regional instability. Thirdly, the vulnerability of energy infrastructure to physical or cyber-attacks poses a significant threat to regional security.

To ensure energy security, countries must diversify their energy mix, promote energy efficiency, and increase their capacity for renewable energy sources. Developing regional energy cooperation and integration can also enhance energy security and contribute to regional stability.

Overall, energy security is a crucial component of regional security, and countries must work together to ensure a stable, secure, and sustainable energy supply for the region.

Keywords: *diplomatic relations, politics, regional security, energy*

Мусамил МУСАБЕЙЛИ

**ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ
РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Резюме

Энергетическая безопасность относится к наличию, доступности и надежности энергетических ресурсов и цепочек их поставок. В контексте региональной безопасности энергетическая безопасность играет жизненно важную роль в обеспечении стабильности и устойчивости региона.

Энергетическая безопасность по-разному связана с региональной безопасностью.

Во-первых, стабильность цепочки поставок энергии необходима для обеспечения экономического роста и развития, что в свою очередь, способствует региональной стабильности.

Во-вторых, конкуренция за энергоресурсы может вызвать напряженность и конфликты между странами, что может привести к региональной нестабильности.

В-третьих, уязвимость энергетической инфраструктуры к физическим или кибератакам представляет значительную угрозу региональной безопасности.

Чтобы обеспечить энергетическую безопасность, страны должны диверсифицировать свой энергетический баланс, повышать энергоэффективность и увеличивать свои мощности по использованию возобновляемых источников энергии. Развитие регионального энергетического сотрудничества и интеграции также может повысить энергетическую безопасность и способствовать региональной стабильности.

В целом энергетическая безопасность является важнейшим компонентом региональной безопасности, и страны должны работать вместе, чтобы обеспечить стабильное, надежное и устойчивое энергоснабжение региона.

Ключевые слова: *дипломатические отношения, политика, региональная безопасность, энергетика*

Rəyçi: fəlsəfə elmləri doktoru, professor Eyyub Kərimov

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ FİSKAL SİYASƏTİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 9 iyun 2023; çapa qəbul edilmişdir: 12 iyun 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: June 9, 2023; accepted for publication: June 12, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Məqalədə fiskal siyasət haqqında ümumi məlumatlar, fiskal siyasətin mahiyyəti, növləri, onun müasir konsepsiyaları, hüquqi əsasları və s. barədə bəhs olunmuşdur. Bildiyimiz ki, maliyyə siyasəti makrosəviyyə çərçivəsində 2 hissəyə - fiskal və monetar siyasətə bölünür. Monetar siyasət pul-kredit siyasətini, fiskal siyasət isə dövlətin gəlir və xərclərini əhatələyən tədbirləri nəzərdə tutur. Fiskal siyasətin ən mühüm tərkib hissəsi – büdcə siyasətidir. Fiskal siyasətlə əlaqəli məsələlər ictimai maliyyə vasitəsinin tərkibində öyrənilir.

Açar sözlər: fiskal siyasət, monetar siyasət, dövlət büdcəsi, dövlət maliyyəsinin idarəedilməsi konsepsiyası, fiskal tutumluluq, vergi siyasəti

Giriş

Dövlət iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədilə maliyyə siyasəti aparmaqla bərabər, qarşıda duran problemlərin həll edilməsi yollarını tapmağa çalışır. Bu problemlərin həlli istiqamətində dövlət bir sıra iqtisadi və inzibati qanunlar qəbul edir ki, bu da iqtisadi tərəqqiyə imkan yaradır. Bu qanunların öz əksini dövlət büdcəsində tapır.

Dövlət qarşısında duran funksiyaları həyata keçirmək üçün dövlət büdcəsi vasitəsilə lazım olan miqdarda maliyyə vəsaitini istifadə edir. Büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitlərinin toplanması və istifadə edilməsi zamanı dövlətlə fiziki, hüquqi şəxslər arasında maliyyə əlaqələri yaranır ki, bu da dövlətin maliyyə - büdcə siyasəti vasitəsilə tənzimlənir [1, s.23].

Fiskal siyasət

Fiskal siyasət – dövlət büdcəsini nizamlamaq, hökumət məsrəflərini azaltmaq, istehsal səviyyəsini və əhəlinin məşğulluğunu artırmaq və inflyasiyanın səviyyəsini endirmək üçün mühüm faktor hesab edilir. Fiskal siyasət – maliyyə siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmaqla büdcənin formalaşdırılması siyasətini ifadə edir. Fiskal siyasət latın dilindən götürülüb, mənası “zənbil” deməkdir. Fiskal siyasətin əsas istiqaməti – dövlət məsrəflərinin maliyyələşdirilməsini təmin etməkdən ötrü fiziki və hüquqi şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərinin müəyyən hissəsini büdcəyə cəlb etməkdir.

İ.N.Mısırayevaya görə büdcə siyasəti – dövlət tərəfindən büdcə gəlirləri və xərclərinin əsas formalaşma parametrlərinin, o cümlədən, dövlət borcunun idarə edilməsi üçün həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyətdir. Rus alimi büdcə siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilməsini təklif edir [2].

Bir sıra alimlərin düşüncəsinə görə büdcə siyasətinin əsas məqsədi vergi daxilolmalarının artırılması və büdcə məsrəflərinin rəşional planlaşdırılması ilə əlverişli iqtisadi tərəqqiyə çatmaq hesab olunur.

İstər ölkəmizdə, istərsə də ümumilikdə MDB ölkələrində daha çox fiskal siyasət anlayışlarında istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan qanunvericiliyə əsasən

* Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
E-mail: nicat.kazimli.93@bk.ru

vergi orqanlarının funksiyaları dövlət büdcəsinə gəlirlərin vaxtında ödənilməsinə təmin etmək, vergi ödəyicilərinə nəzarəti təşkil etmək və lazım gəldikdə müxtəlif cərimələr tətbiq etməkdir. Maliyyə Nazirliyinin fiskal siyasət ilə əlaqədar funksiyası xəzinədarlıq vasitəsilə büdcə hesablarına mədaxil olunmuş maliyyə vəsaitləri üzrə bir sıra əməliyyatları icra etmək və məsrəflər üzrə maliyyələşməni açmaqdan ibarətdir.

Vergi siyasəti fiskal siyasətin əsas tərkib hissəsi olduğundan fiskal siyasət dedikdə, onun tərkib hissəsi olan vergi siyasətindən və büdcə məsrəfləri üzrə müəyyən olunan xərclərin əsas istiqamətləri nəzərdə tutulmalıdır. Digər tərəfdən, fiskal siyasət dövlət büdcəsinin həm gəlir, həm də məsrəf hissələrini əhatəylən tədbirlərin məcmusu hesab olunur.

Vergi siyasəti – dövlətin vergilərlə bağlı olan problemlərin həll olunması istiqamətində həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər planı hesab olunur.

Vergi siyasətinin əsas məqsədinə aşağıdakılar aid edilir:

- fiskal – dövlətin qarşısında duran funksiyaların həyata keçirilməsini lazım olan maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsinə pul vəsaitlərinin toplanması;
- tənzimləmə - dövlətin iqtisadi tərəqqi səviyyəsinin artırılması, ölkədə sahibkarlığın və xarici iqtisadi münasibətlərin fəallaşması və yaranan sosial problemlərin həll edilməsi;
- nəzarət – iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində sahibkarların fəaliyyətinə nəzarət edilməsi.

Vergi siyasətinin aşağıdakı formaları vardır:

1.Səmərəli vergi siyasəti – sahibkarlığın inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaradılır və dövlət məsrəfləri azalır;

2.Maksimal vergi siyasəti – vergilərin çoxaldılması dövlət gəlirlərinin artması ilə müşayiət edilir;

3.Olduqca yüksək vergitutma səviyyəsini və habelə yuxarı səviyyəli sosial müdafiəni nəzərdə tutan vergi siyasəti – bu növ vergi aparılarkən dövlət daha çox yüksək vergilər tətbiq edərək nəzərə cərpacaq dərəcədə müdafiə proqramları hazırlayır.

Fiskal siyasətin həm obyekt, həm də subyekt anlayışları mövcuddur. Bu siyasətin obyekt dedikdə, vergi-büdcə qanunvericiliyi, büdcə sistemi və mexanizmləri, subyekt dedikdə isə, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi, icrası, idarəsi və nəzarətini yerinə yetirən dövlət qurumları nəzərdə tutulur.

Fiskal siyasətin əsas alətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müxtəlif növ vergilər və vergi dərəcələri ilə manipulyasiya olunması;
- transfert ödənişləri;
- dövlət məsrəflərinin başqa növləri.

Büdcə siyasətinin alətləri iqtisadiyyata müxtəlif cür təsir göstərir. Dövlət satınalmaları ölkənin ümumi məsrəflərinin əsas elementlərindən biridir və onlar məsrəflərin səviyyəsinin çoxaldılmasına səbəb olur [3, s.5].

Avtomatik büdcə siyasəti

Avtomatik büdcə siyasəti ümumi gəlirin dövrü tərəddüdləri nəticəsində dövlət məsrəflərinin, vergilərin və dövlət büdcəsinin balansının avtomatik olaraq dəyişməsidir. Avtomatik büdcə siyasəti iqtisadi inkişaf dövründə dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin həcmnin avtomatik olaraq çoxalmasını, iqtisadi böhran dövründə isə dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin həcmnin avtomatik olaraq azalmasını nəzərdə tutur.

Avtomatik büdcə siyasətinin həm üstün, həm də çatışmayan cəhətləri vardır.

Üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi şəraitin cüzi dəyişməsi nəticəsində tənzimləyici mexanizmlər ləngimədən işə düşürlər.

Çatışmayan cəhəti isə ondan ibarətdir ki, o dövrü tərəddüdləri yalnız hamarlayır, onları tamamilə aradan qaldıra bilmir.

Dövlət büdcə siyasəti vasitəsilə gedən iqtisadi proseslərə onların gedişatını qaydaya salmaq üçün daima müdaxilə edir. Bu müdaxilə dövlət büdcəsinin gəlirlər bölməsinin qurulması məqsədilə

vergi tutma sahəsində, ölkə iqtisadiyyatının əlverişliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadi artımın, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. istiqamətində aparılan tədbirlərin cəmidir.

Büdcə siyasəti ölkə iqtisadiyyatına həm faydalı, həm də ağırlı təsir göstərə bilər. Ölkə maliyyəsinin stabil iqtisadi artımın təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynaması büdcə siyasətinin hazırlanmasını və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir.

Dövlətin apardığı büdcə siyasəti aşağıdakı məqsədlərə cavab verməlidir:

- iqtisadi inkişaf sürətinin artırılması;
- əhalinin məşğulluq səviyyəsinin maksimuma çatdırılması;
- inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması.

Bir çox iqtisadi dərslərdə büdcə strategiyası və büdcə taktikası anlayışlarından istifadə edilir. Bu da son zamanlarda bəzi (MDB) ölkələrdə büdcə strategiyasının hazırlanması üçün işlərin aparılmasını daha da gündəmə gətirir.

Büdcə strategiyası – yaranmış sosial və iqtisadi problemlərin həll edilməsi üçün uzun müddətli dövr ərzində büdcə vəsaitlərinin səfərbər olunmasını nəzərdə tutur.

Büdcə taktikası isə - iqtisadi tərəqqinin əlamətləri nəzərə alınmaqla büdcə səmərəliliyinin çoxaldılması üçün qısa və yaxud orta müddətli dövr ərzində yerinə yetirilən tədbirlərin cəmidir.

Son vaxtlar fiskal siyasətlə bağlı çox rast gəlinən termin büdcə riskidir və onun formaları aşağıdakılardır:

- xarici risklər – neftin qiymətinin dəyişməsinin dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə təsir etməsi;
- təşkilati risklər – təşkilatlar arasındakı balansın pozulması;
- maliyyə riskləri – məsrəflərin süni şəkildə şişirdilməsi ilə gəlir və məsrəf proqnozlarının natamam şəkildə yerinə yetirilməsi;
- kənarlaşma riskləri – dövlət büdcəsi məsrəflərinin ümumi iqtisadi tərəqqi məqsədlərindən uzaqlaşma meyli [4].

Fiskal siyasətin ən çox yayılmış 2 forması mövcuddur:

1.ekspansionist – vergilərin azaldılması və ya büdcə məsrəflərinin çoxaldılması yolu ilə dövr böhranının aradan qaldırılmasıdır. Bunun da həm müsbət, həm də mənfi nəticələri vardır. Müsbət nəticələri – qısa müddətli zaman çərçivəsində tsiklik böhranının aradan qaldırılması, mənfi nəticələri isə - büdcə defisitinin və inflyasiyanın, firmalarda vergi yükünün çoxalmasıdır;

2. restriksionist – büdcə məsrəflərinin sekvestri və ya vergilərin çoxaldılması yolu ilə iqtisadiyyatın dövr artımının məhdudlaşdırılmasıdır. Bunun da müsbət və mənfi nəticələri vardır. Müsbət nəticələri – büdcə defisitinin, inflyasiyanın və firmalarda vergi yükünün azaldılması, mənfi nəticələri isə - qısa müddətli dövr ərzində işsizliyin çoxalması, uzun müddətli zaman üçün staqflyasiya təhlükəsidir.

Zaman keçdikcə ictimai maliyyə əlaqələrinin xüsusiyyətləri də dəyişməyə başlayıb. 21-ci əsrin əvvəllərində büdcə anlayışına yalnız vacib maliyyə resurslarını yığaraq mövcud olan sosial və iqtisadi problemləri həll etmək məqsədilə nəzərdə tutulan alət kimi baxmaq mümkün deyildir. C.Stiqliç “Yeni dövlət maliyyəsi: global çağırışlara cavab” adlı kitabda artıq uzun müddətdir ictimai maliyyə münasibətlərinin dünyada gedən bir çox proseslərin təsiri altında yeni problemlərin həllinə hədəflənməsini qeyd edir. Bu problemlərin sırasına o, Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (yoxsulluğun azaldılması, ekoloji problemlər, AİDS, malyariya, təbii fəlakətlər və müxtəlif ölkələrin cəmiyyətlərinə ziyan vuran bir sıra problemləri) aid edir.

İctimai maliyyə bir anlayış kimi getdikcə genişlənir. Bu da yeni fiskal konsepsiya və mexanizmlərin, eləcə də fiskal texnologiyaların yaradılmasını zəruri edir. Bunların arasında DXMH, məqsədli proqram büdcəsi, OMXÇ və s. kimi konsepsiyalar aid edilir. Müasir zamanda fiskal sahədə tətbiq edilən bir sıra konsepsiyalar vardır. Bu konsepsiyalar büdcə-vergi sahəsində şəffaflığın təmin olunması, fiskal siyasətin təhlil edilməsi və onun yekun nəticələrinin dəyərləndirilməsi, hökumətin ixtiyarında olan maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi və cəmiyyətin bu vəsaitlərin idarə edilməsində fəal şəkildə iştirak etməsinə istiqamətlənmişdir.

Fiskal siyasətin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən standart, norma, prinsip və qaydaların tərib edilməsi və bunların əsasında tədbir planı hazırlanması vacibdir. Qeyd etdiyimiz elementlərin ən mühüm hesab olunanları bir sıra beynəlxalq təşkilatlar olan – Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), İƏİT, DB, Avropa Birliyi (AB) və . tərəfindən qəbul olunmuşdur [5].

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin yeni konsepsiya kimi yaranması müəyyən dövr keçdikcə dövlət büdcəsinin ancaq iqtisadi vasitə rolunu oynamadığını eyni vaxtda, hökumət fondlarına yığılan vəsaitləri düzgün və səmərəli istifadəsinin vacibliyi ilə əlaqədardır.

Qeyd edildiyi kimi bir çox fiskal konsepsiyalar məhz dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin tərkibində alır. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi – dövlət məsrəflərinin idarə olunması üçün hazırlanmış bir konsepsiyadır.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin 3 mühüm məqsədi mövcuddur:

1.Fiskal nəzarət və maliyyə intizamı – bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra maliyyə göstəricilərindən istifadə olunur;

2.Vəsaitlərin məqsəduyğun bölüşdürülməsi – istifadə olunan maliyyə göstəriciləri hesab edilən

dövlət məsrəflərinin ümumi daxili məhsula faiz nisbəti və məsrəflərin strukturudur.

3.Dövlət xidmətlərinin əlverişliliyi – istifadə olunan maliyyə göstəriciləri dövlət məsrəflərinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan indikatorlardır.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinə 2 nöqteyi nəzərdən baxmaq olar. Bir tərəfdən dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi dövlətin maliyyə resurslarının idarə olunmasına cavabdeh qurumların işinin dəyərləndirilməsi kimi qəbul olunursa, digər tərəfdən isə o dövlətin fondlarında toplanılmış maliyyə vəsaitlərinin məqsəduyğun şəkildə istifadə olunması kimi dəyərləndirilir.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi konsepsiyası dünya praktikasında daha çox yaxşı hökumət və yaxşı idarəetmə modeli kimi göstərilir. Salvatore Kampo “Budgeting and budgetary institutions” kitabında yaxşı hökumətin (dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsində) 4 prinsipi əsas götürməli olduğunu vurğulayır [6, s.23].

Yaxşı idarəetmə və yaxşı dövlət anlayışının mahiyyətinin izah olunması üçün Cef Hater və Ənvər Şah “Public Service Delivery” kitabında idarəetmə indeksindən (HT-Gİ) istifadə edirlər. $Hİ = Vətəndaşların iştirakı indeksi (VII) + Hökumətin hədəflənməsi indeksi (HHI) + Sosial inkişaf indeksi (SII) + İqtisadi idarəetmə indeksi (III)$

Son zamanlar ən çox müzakirə olunan fiskal dayanıqlıq konsepsiyasının mahiyyəti neft və ya başqa təbii resurslardan əldə edilən vəsaitlərin uzunmüddətli dövr ərzində hər il eyni miqdarda istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu konsepsiya Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycanda qeyd etdiyimiz şəkildə - dəyişməz real məsrəflər prinsipi əsas götürülməklə müəyyən olunur. Fiskal dayanıqlıq konsepsiyası eyni zamanda təbii resurslardan böyük miqdarda gəlir əldə etməyən ölkələr üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da istənilən iqtisadiyyatın maliyyə sahəsində fiskal gəlirlərdən səmərəli şəkildə istifadə etməsi, yəni büdcə sisteminin effektivliyi, eləcə də dövlətin xarici ölkələrə borclanmasının və yaranan büdcə kəsrinin maksimal həddinin müdafiəsinə istiqamətlənmişdir.

Büdcə siyasətinin hüquqi əsasları bir dövlətdə maliyyə və büdcə əməliyyatlarının idarə edilməsi üçün tətbiq edilən qanunlar, nizamnamələr və sənədlərə əsaslanır. Bu əsaslar ölkənin maliyyə sisteminin keyfiyyətli işləməsinə və maliyyənin idarə edilməsinə dair prinsipləri əhatə edir.

Büdcə siyasətinin hüquqi əsaslarına dair aşağıdakı bir sıra nümunələri nəzərdən keçirək:

1.Dövlətin vergi qanunları: Hər bir dövlətdə büdcə siyasətinin əsasını vergi tədbirləri təşkil edir. Vergi qanunları, vergilərin cəlb olunması, onların məbləğlərinin müəyyənləşdirilməsi və digər vergi prosedurlarını formalaşdırır. Vergi qanunları, dövlətin vergi sisteminin düzgün şəkildə işləməsinə və vergilərin maliyyənin idarə edilməsinə uyğunluğunun tam təmin olunmasına yardım edir;

2.Büdcə qanunları: Büdcə siyasətinin digər bir mühüm hüquqi əsasları büdcə qanunlarıdır. Bu

qanunlar, hər hansı bir dövlətin gəlir və məsrəflərini nəzərə alaraq dövlət büdcəsinin hazırlanması, onun təsdiq olunması və icra edilməsi üçün tətbiq olunur. Bu qanun, maliyyə cəhdlərini müəyyən etməyi hədəfləyir;

3.Mərkəzi bank qanunları: Büdcə siyasətinin hüquqi əsasları arasında mərkəzi bank qanunları da əsas yer alır. Bu qanunlar, dövlətin mərkəzi bankının funksiyalarını, valyuta siyasətini, mənfəət normasını müəyyənləşdirir və maliyyə idarə edilməsinə dair digər məsələləri tənzimləyir;

4.Maliyyə nizamnamələri: Büdcə siyasətinin hüquqi əsaslarını tamamlayan maliyyə nizamnamələri maliyyə institutlarının və müəssisələrinin işini tənzimləyir. Bu nizamnamələr maliyyənin idarə edilməsi, vergilərin əldə edilməsi mərhələləri, borc və mənfəət ödənişləri, maliyyə hesabatları və s. kimi sahələri əhatələyir.

Qeyd etdiyimiz hüquqi əsaslar, büdcə siyasətinin yerinə yetirilməsinə birbaşa başçılıq edir və maliyyənin idarə edilməsində ədalət, transparentlik və səmərəli istifadə kimi məqsədləri daşıyır. Hər bir dövlətin özünəməxsus büdcə siyasəti hüquqi əsasları vardır və bunlar da birbaşa dövlətin maliyyə sisteminin xüsusiyyətlərini əks etdirir [7].

Nəticə

Büdcə siyasətinin nəticələri, dövlətin maliyyə və iqtisadi vəziyyətinə, eləcə də hədəflərinə bağlı olaraq dəyişə bilər. Həyata keçirilən büdcə siyasəti tədbirləri və onların yüksək səviyyədə olması bir çox nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu nəticələr büdcə siyasətinin məqsədlərinə, dövlətin maliyyə və iqtisadi strukturuna, həmçinin beynəlxalq mühitə və bir çox amillərə bağlı olaraq dəyişə bilər. Uğurlu büdcə siyasəti, maliyyənin idarə edilməsinin daimi inkişaf yolunda irəliləməsinə kömək edərək milli iqtisadiyyata xeyir verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Heydər ƏLİYEV, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı şəhəri, 2 iyul 2002-ci il. № 358-IIQ. // [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/1126>. Müraciət edilib: 12.05.2023

2.Fiskal siyasət. // [Elektron resurs]. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Fiskal_siyas%C9%99t. Müraciət edilib: 12.05.2023

3.Мысляева И.Н. Государственные и муниципальные финансы. Москва: Инфра. 2004.

4.Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasında vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı:Təfəkkür, 2002. 165s.

5.Vəliyev Z.T. Dövlət büdcəsi. Bakı: ZİYA+ mətbəəsi, 2006. 216s.

6.Управление государственными расходами, С. Скъяво-Кампо и Д. Томмачи, АЗБР, апрель 1999 г. // [Elektron resurs]. URL: http://www.adb.org/documents/manuals/govt_expenditure/. Müraciət edilib: 12.05.2023

Ниджат КЯЗЫМЛЫ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

В статье рассматриваются общие сведения о фискальной политике, ее характере, видах, ее современных концепциях, правовых основах и т.д. Мы знаем, что денежно-кредитная политика делится на два раздела — фискальную и денежно-кредитную. Денежно-кредитная политика относится к денежно-кредитной политике, а фискальная политика относится к мерам, которые охватывают государственные доходы и расходы. Важнейшей частью фискальной политики является бюджетная политика. Вопросы, связанные с налогово-бюджетной политикой, изучаются в рамках государственных финансов.

Ключевые слова: *налогово-бюджетная политика, денежно-кредитная политика, государственный бюджет, концепция управления государственными финансами, фискальные установки, налоговая политика*

Nicat KAZIMLI

**THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF FISCAL POLICY
IN MODERN TIMES**

Summary

The article discusses general information about fiscal policy, the nature, types, its modern concepts, its legal foundations, and so on. We know that monetary policy is divided into two sections — fiscal and monetary policy. Monetary policy refers to monetary policy, and fiscal policy refers to measures that cover government revenue and spending. The most important part of fiscal policy is budget policy. Issues related to fiscal policy are being studied within the public finances.

Keywords: *fiscal policy, monetary policy, government budget, concept of government finance management, fiscal attitudes, tax policy*

Rəyçi: i.ü.f.d., dosent Əhməd Qəşəmoğlu

Səriyyə ABİDOVA*

HEYDƏR ƏLİYEVİN ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ İSTİQAMƏTİNDƏ FƏƏLİYYƏTİ

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27 aprel 2023; çapa qəbul edilmişdir: 29 aprel 2023;
onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023*

*The article was submitted to the editors: April 27, 2023; accepted for publication: April 29,
2023; published online: June 30, 2023*

Xülasə

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə administrasiyaların dəyişməsinə baxmayaraq, xarici siyasətin ən mühüm elementi olan Qarabağ probleminin həlli Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas hədəfi olmuşdur. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi, Dağlıq Qarabağın işğalına son qoyulması və qaçqınların öz torpaqlarına qaytarılması xarici siyasətin əsas vəzifəsi elan edilərək həyata keçirildi. Zamanla bu məqsəd daxili siyasətin təsiri ilə xarici siyasət sistemində dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Heydər Əliyev "Tarazlıq Siyasəti"ni həyata keçirməyə üstünlük verdi. Qarabağ probleminə baş verən proseslər bu siyasətlərin başlanğıcına və nəticəsinə birbaşa təsir göstərmişdir. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlməsiylə uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirildi və biraz sonra atəşkəs imzalanaraq xarici və daxili siyasəti uğura apardı. Məqalədə Heydər Əliyevin Ermənistan-Azərbaycan, münaqişəsinin həlli istiqamətində apardığı uğurlu siyasət araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Qarabağ münaqişəsi, erməni terroru, Azərbaycan, Qarabağ*

Giriş

1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-nin parçalanmaqda olduğu bir vaxtda Rusiyanın dəstəyi ilə Ermənistanın Qarabağa iddiası və bölgədə yaşayan ermənilərin nümayişləri ilə başlayan problem müstəqillik elan edilməsi ilə başladı. İndiyədək həllini tapmayan bu problemə ermənilərin tezisi Qarabağda ermənilərin çoxluğu təşkil etməsi və buna görə də öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malik olması arqumentinə əsaslanır. Azərbaycan tərəfi isə Qarabağ bölgəsinin hüquqi və tarixi baxımdan ona məxsus olduğunu iddia edir və regiondakı etnoqrafik strukturun Rusiya və Sovet siyasəti ilə süni şəkildə dəyişdirildiyini və buna görə də Dağlıq Qarabağ bölgəsinin bu bölgənin işğalı üçün əsas ola bilməyəcəyini iddia edir [1, s. 58]

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan üçün yekun nöqtə oldu. Müdrik siyasi lider vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı, daxili və xarici düşmənlərin Azərbaycanı ləğv etmək planını məhv etdi. Ulu öndər dövlətin idarəçiliyini öz üzərinə götürdü.

Ümummilli lider belə qənaətə gəldi ki, Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinin həlli mühüm daxili və xarici siyasi amillər nəzərə alınmaqla kompleks yanaşma tələb edir. Bura ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması, döyüşə hazır nizami ordunun yaradılması, dövlət institutlarının yenidən təşkili və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın bərpası və idarəetmədə əsaslı islahatların aparılması, strateji neftin yekunlaşdırılması daxildir [5, s. 43].

* "Quba şəhərində Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin Elmi Araşdırmalar, Ekspozisiya və fondunun əməkdaşı. Azərbaycan, Bakı
Email: Sariyailyasova3@gmail.com

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 1994-cü il yanvarın 5-dən 6-na keçən gecə həyata keçirdiyi uğurlu əməliyyat nəticəsində Füzuli rayonunun 20-dən çox kəndi, Horadiz qəsəbəsi və Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi işğaldan azad olunub [13].

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ordumuzda və xalqımızda qələbəyə möhkəm inam yarandı. Dahi şəxsiyyətin çağırışı ilə genişmiqyaslı səfərbərlik həyata keçirildi, hərbi hissələr kadrlarla tam təmin olundu. Bundan ruhlanan ordumuz ümummilli lider Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə uğurlu hücum əməliyyatları həyata keçirərək düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirdi. Düşməni xeyli itki verərək atəşkəs sazişi imzalamağa məcbur oldu [6, s.12].

Horadiz əməliyyatının həyata keçirilməsi zamanı 702-ci briqadanın şəxsi heyəti misilsiz qəhrəmanlıq nümunəsi göstərib. Əməliyyat Azərbaycan ordusunun 1994-cü ildə həyata keçirdiyi ən uğurlu əməliyyat olub. Horadiz əməliyyatı Azərbaycanın hərbi tarixində qürurverici bir qələbədir. Azərbaycan Ordusu bu uğura ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyəti, yüksək liderlik keyfiyyətləri, döyüş meydanında əsgərlərlə görüşləri, onlarda ruh yüksəkliyi yaratması sayəsində nail olub [12].

Heydər Əliyevin təşəbbüsləri nəticəsində, Qarabağdakı ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qısa müddət sonra 1994-cü il mayın 4-5-də Bışekdə Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs haqqında protokol imzalandı və şiddətli toqquşmalar dayandırıldı. 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılaşma əldə edildi. Həmin vaxta qədər Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Ermənistan ordusu Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizini - Xankəndi şəhərini, Xocalı, Şuşa, Laçın, Xocavənd, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan Ağdam, Füzuli rayonlarını işğal etmişdi [7, s.24].

Azərbaycanın xarici siyasətinin ən mühüm elementlərindən biri olan təbii sərvətlərin istismarı və dünya bazarlarına çıxarılması əsl uğurdur. Belə ki, 1994-cü il sentyabrın 24-də imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ilə enerji sektorunun 6 böyük ölkəsi birbaşa Qarabağ problemi ilə məşğul oldu. Çünki regiona sərmayə qoyan 10+2 transmilli şirkətlər bölgədə sabitlik istəyir və bu, yalnız regionun ən böyük problemi olan Qarabağ həll edildikdən sonra mümkün görünür. Bu səbəbdən əlaqədar neft şirkətlərinin himayədarı olan altı ölkə Qarabağ problemi ilə daha yaxından məşğul olmağa başlayıblar. Gənc dövlət olan Azərbaycanın xarici siyasətdəki uğuru kimi qəbul edilməlidir.

Bu dövrdə xarici siyasətə rəhbərlik edən Heydər Əliyev dövlətin əsas maraq və məqsədlərini müəyyən edərək, onların qısa müddətdə həyata keçirilməsi üçün tədbirlər gördü. Bu prosesa keçməzdən əvvəl bu məqsəd və maraqlara qısaca toxunmaq faydalı olardı. Heydər Əliyev Azərbaycan və azərbaycanlılar üçün əsas məqsəd və maraqları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdi: [7, s.21].

- Demokratiyanın, sosial-hüquqi dövlətin bərqərar olması və inkişafı;
- Müstəqilliyin və ərazi bütövlüyünün qorunması;
- Qarabağ probleminin həlli;
- Bazar iqtisadiyyatına keçidin təmin edilməsi; hərbi hissələrin müasirləşdirilməsi və gücləndirilməsi;
- Xarici siyasətdə demokratik və çoxqütblü fəaliyyətin dəstəklənməsi

Bu əsas məqsədlər arasında Qarabağ probleminin həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycanın xarici siyasətinin əsasını Qarabağın və onun ətraf torpaqlarının erməni işğalından azad etməsi dayanır. Çünki müstəqillikdən sonrakı dövrdə hakimiyyətə gələn idarələrin xarici siyasət məqsədləri, proqramları və yeni siyasətləri də bu məqsədlə formalaşmış həyata keçirilirdi. Bundan əlavə, müharibənin acı nəticələrini hələ də yaşayan insanlar arasında bu problemin həlli ilə bağlı mühüm gözlənti var idi. Daha dəqiq desək, daxili siyasətdə sabitliyin təmin edilməsi, ölkənin bütövlüyünün qorunması yalnız bu problemin həllinə yönəlib. Bu səbəbdən də Heydər Əliyev administrasiyasının ilk məqsədi Qarabağ probleminin həlli idi. Buna nail olmaq üçün xarici siyasət elementlərindən fəal şəkildə faydalanmaq lazım idi [4, s.32].

Heydər Əliyevin güclü xarici siyasəti Qarabağ münaqişəsinin sülhlə həll olunmasının ilk addımlarını atırdı. 1994- cü il Budapeşt sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun deyil, ayrı-ayrı üzv dövlətlərin təşəbbüsü ilə Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı danışıqlar yenidən intensivləşdi. 1995-ci il fevralın 6-11-də Rusiyanın təşəbbüsü ilə təşkil edilən uğursuz Moskva danışıqlarından sonra, elə həmin il ATƏT-in Minsk Qrupunda ABŞ nümayəndəsi münaqişə bölgəsinə ayrıca səfər etdi. Həmin ilin martında Rusiya və İsveçdən olan vasitəçilik qrupunun həmsədrlərinin səfəri faktiki olaraq tərəflər arasında sülh prosesinin pozulmasına səbəb oldu.

1995-ci ildə və 1996-cı ilin sonuna qədər aparılan danışıqlarda Qərb, Rusiya və ATƏT-in vasitəçiliyi Qarabağ münaqişəsinin həllində konkret nəticə vermədi. Buna səbəb tərəflər arasında ziddiyyətlər, xüsusən də Rusiyanın qərəzsiz bəyanatlarına baxmayaraq, Ermənistanla hərbi müttəfiqliyini gücləndirməsi, ABŞ və Minsk Qrupunun danışıqlarda irəli sürdüyü təkliflər bəzən azərbaycanlıları qane etmirdi [10].

1996-cı il dekabrın 2-3-də ATƏT-in dövlət və hökumət başçılarının Lissabon Zirvə görüşü 52 Avropa dövləti, ABŞ, Kanada və 10 Afro-Asiya dövlətinin rəhbərlərinin müşahidəçi statusunda iştirakı ilə keçirildi. Lissabon sammitində ilk dəfə olaraq Qafqaz regionu, xüsusən də Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsi yüksək səviyyədə geniş müzakirə edilməli idi. Ona görə də bu sammit Azərbaycan üçün Budapeştdəki görüşdən daha əhəmiyyətli idi.

Heydər Əliyev dedi ki, o, eyni zamanda, bu zirvə görüşünə böyük əhəmiyyət verir, sammit ərəfəsində Minsk qrupunun Helsinkidə, Vyanada gördüyü işlər, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Lissabonda çoxgünlük fəaliyyəti barədə məlumat verdi. Prezident Budapeştdən Lissabon sammitlərinə qədər olan dövrü də müsbət qiymətləndirdi [11].

1996-cı il dekabrın 2-də Lissabon Zirvə toplantısındakı çıxışında Heydər Əliyev Qarabağ münaqişəsi, Ermənistanın təcavüzü haqqında ümumi məlumat vermiş, Rusiyanın təsiri sayəsində əldə edilmiş atəşkəsin elan edilməsini dəstəkləmiş, Azərbaycanın atəşkəs rejiminə 2009-cu ilə qədər riayət edəcəyini bildirmişdir.

Lissabon sammitində çıxış edən Heydər Əliyev Ermənistan prezidentini və erməni xalqını sülhə çağıraraq. Heydər Əliyev ATƏT-in bütün üzvlərinə müraciət edərək onları Qarabağ probleminin həllinə kömək etməyə çağıraraq: “Dövlət və hökumət başçılarına, ATƏT-in Lissabon sammitinin iştirakçılarına müraciət edərək, Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün bütün səylərini əsirgəməmələrini xahiş edirəm. - Qarabağ münaqişəsi Avropada uzunmüddətli və dağıdıcı münaqişələrdən biridir”.

Heydər Əliyev Lissabondakı çıxışında Ermənistan prezidentinin və özünün 1996-cı ilin aprelində Lüksemburqda verdiyi bəyanatı münaqişənin aradan qaldırılması istiqamətində atılan mühüm addım kimi qiymətləndirdi. Tərəflərin beynəlxalq prinsiplər və normalar əsasında silahlı münaqişəyə son qoyaraq yaşamaq istəyi [11].

O, Ermənistanla Azərbaycan arasında Qarabağ münaqişəsinin bu prinsiplər əsasında aradan qaldırılmasının mütərəqqi nəticələr verəcəyi fikrini ifadə edib: “Əminəm ki, münaqişənin BMT Nizamnaməsi, BMT-nin prinsipləri əsasında həlli ATƏT və beynəlxalq hüquq qısa müddətdə Ermənistanla Azərbaycan arasında uzunmüddətli sülhün bərqərar olmasına, erməni və Azərbaycan xalqları arasında yaxşı münasibətlərin bərpasına, Qarabağ əhalisi üçün ən əlverişli şəraitin yaradılmasına imkan verəcək” [12].

Azərbaycan dövlətinin başçısı ATƏT-in Lissabon sammitinin bütün sənədinə veto qoyaraq, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin vitse-prezident Al Qorun təklif etdiyi ayrıca bəyanatda prinsiplərin açıqlanmasına nail olub. ABŞ nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən. ATƏT-in rəsmi sənədlərinə daxil edilmiş bu bəyanat ATƏT-in sammitində iştirak edən 53 üzv dövlətin bu müddəaları dəstəklədiyini göstərir [10].

1996-cı il dekabrın 3-də Lissabon sammitinin başa çatdığı gün jurnalistlərə müsahibəsində Heydər Əliyev sammitin qərarından məmnunluğunu bildirdi. O, bir daha qeyd edib ki, Ermənistan yenə də Lissabon layihəsi ilə razılaşmayıb, bu da Azərbaycanı tam qane etmir. Azərbaycan lideri

Ermənistanı beynəlxalq prinsiplərə qarşı çıxmaqda ittiham edib: “Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaqdan imtina etməsi ATƏT-in əsas prinsiplərini rədd etmək deməkdir” [6, s.22].

Heydər Əliyev Danimarka televiziyasına müsahibəsində Qarabağ münaqişəsi haqqında ümumi məlumat verdi və bildirdi ki, Lissabon sammitində onun fikrincə, danışıqlar üçün müvafiq mandat alındı. Heydər Əliyev Portuqaliya televiziyasına müsahibəsində bir daha Rusiyanın təsir məsələsinə toxundu və Ermənistanla fəal təmaslarını açıqladı. O, Sovet İttifaqı rəhbərliyini Qarabağ münaqişəsinə səbəb olmaqda ittiham edib. Bundan əlavə, o, Rusiyanın Ermənistana təsir edə biləcəyini, Rusiyanın bu münaqişənin qarşısını almaq imkanının lap əvvəldən olduğunu vurğulayıb. Azərbaycan prezidenti bəyan edib ki, Ermənistan tərəfi ATƏT sədrinin məlum bəyanatından sonra düşünməlidir.

Heydər Əliyevin 1997-ci il iyulun 22-1 avqust tarixlərində ABŞ-a rəsmi səfəri həm iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı, həm də ABŞ-ın Qarabağ münaqişəsində daha fəal rol alması üçün əsas amil oldu. Əliyev bu ekspedisiyada neft faktorundan çox yaxşı istifadə etdi və 1991-ci ildən ABŞ-da formalaşmış Azərbaycan imicini böyük ölçüdə silməyə müvəffəq oldu. Konqres üzvləri və senatorlarla sıx dialoqda 907 sayılı qətnamənin ləğvi və ya ən azı sanksiya müddəasının yüngülləşdirilməsi üçün səylər göstərildi. Heydər Əliyev ölkənin qabaqcıl ziyalıları ilə görüşərək Azərbaycan Lobbisini formalaşdırmağa çalışarkən, digər tərəfdən Azərbaycanın trilyonlarla dollara çatan neft ehtiyatlarından istifadə edərək iri şirkətlərin diqqətini Azərbaycana yönəltməyə nail oldu [8, s.33].

Bu gərgin diplomatik gedişatın sonunda Əliyev-Klinton görüşü baş tutdu və imzalanan birgə bəyannamədə “Qarabağ probleminin ilin sonuna kimi həlli” ilə bağlı məqalə də yer aldı. Bu məsələ o vaxta qədər arzuolunan səviyyədə olmayan münasibətlərin yenidən canlanmasına səbəb oldu. Lakin ABŞ Konqresi 907 sayılı qərarı nə ləğv etdi, nə də onun icrasını yumşaltı. Amerika rəhbərliyinin Azərbaycanla yaxınlaşmaq istəməsinə baxmayaraq, erməni lobbisinin təsiri altında olan Konqres daim problemlər yaradırdı.

Buş və Klinton administrasiyaları Konqresin qəbul etdiyi sanksiya qərarlarının zərərli nəticələrini dəfələrlə dilə gətirib və ən azı Konqresi tənqid etməklə Azərbaycan administrasiyasının reaksiyalarının qarşısını almağa çalışıblar.

İngiltərə ATƏT-in Minsk Qrupunun üzvü olmasa da, Azərbaycan tezislərinə uyğun olaraq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı idi. Xüsusilə, Heydər Əliyevin 1998-ci ildə İngiltərəyə ikinci rəsmi səfəri zamanı Qarabağ problemi danışıqlarda mühüm yer tutmuşdur. Dövrün baş naziri Toni Bleyer Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdıqlarını, problemin bu çərçivədə həllinin vacibliyini vurğuladı və ATƏT-in Minsk Qrupunun sülhsevər səylərinin hər zaman yanında olacaqlarını bildirdi. Tərəflər arasında imzalanmış Dostluq və Əməkdaşlıq Protokolunun 3-cü maddəsi bu məsələyə həsr olunub. Bu, Böyük Britaniyanın ötən dövrdə Azərbaycanın milli maraqları ilə daha çox maraqlandığının əyani göstəricisidir. Bu dəstəyin müqabilində Azərbaycan enerji resursları üzrə əsaslı hüquqlar əldə edib [10, s.28].

Nəticə

Qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının dini və mədəniyyət abidələrinin Ermənistan tərəfindən istər təcavüzkar Ermənistanın daxilində, istər tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına qurulmuş tarixi ərazilərimizdə, istərsə də Qarabağ və işğal altındakı ətraf rayonlarımızda dağıdılıb talan edilməsi ilə bağlı fakt, məqalə, kitab və s.-lər, həm Azərbaycanda, həm də xaricdə araşdırılmışdır [14, s.23].

Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyi mülki əhaliyə qarşı terror siyasətini davam etdirməklə 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyasının və əlavə protokollarının, BMT-nin, Haaqa Konvensiyasının, İslam əməkdaşlıq Təşkilatının, UNESCO-nun eləcə də digər beynəlxalq və regional təşkilatların qərar və qətnamələrini, xüsusilə də üzərinə düşən öhdəliklərini kobud və düşünlümsüz şəkildə pozmuşdur. Birinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyi tarixi torpaqlarımızda milli-mənəvi dəyərlərimizə, tarixi abidələrimizə, məscidlərimizə, mülki əhaliyə qarşı beynəlxalq səviyyədə təsbit olunmuş “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyasının və “Ümumdünya mədəni və

təbii irsin mühafizəsi haqqında” UNESCO-nun 1972-ci il Konvensiyasının, BMT Baş Assambleyasının 1962-ci il 14 dekabr tarixli, 1803 (XVII) sayılı bəyannaməsinin tələblərinə zidd hərəkətlər ediblər [14, s.26].

Beləliklə Heydər Əliyevin uğurlu xarici və daxili siyasəti nəticəsində ölkədə inkişafa səbəb olmuşdur. Bu inkişaf xarici ölkələrlə bağlanan müqavilələrin artmasına və ölkə hərbi sisteminin inkişafına səbəb olmuşdur. Hər iki uğurda Qarabağın işğaldan azad olunmasına səbəb olmuşdur. Heydər Əliyevin Qarabağ siyasətinin uğurlu aparılması istər Aprel döyüşlərində, istərsə də 44 günlük Vətən müharibəsində öz nəticəsini vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Adams T.D. Baku Oil Diplomacy and “Early Oil” 1994-1998. // Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy, Baku: ADA, 2009, p. 225-257.
- 2.Aslanlı A. Tarihtən Günümüze Karabağ Sorunu. // Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel), 2001s.393-430.
- 3.Azadlıq Qazeti, 20.06.1991, 27.08.1992, 02.09.2009.
- 4.Azərbaycan qəzeti, 02.04.1993, 06.09.1994, 21.10.1995
- 5.Azimov A. Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabagh Conflict: Historical Background, Legal Aspects and Negotiation Process. // Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy, Baku: ADA, 2009, p.259-299.
- 6.Horadiz əməliyyatı Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindəndir. // [Elektron resurs]. URL: <https://avciya.az/horadiz-%C9%99m%C9%99liyyati-az%C9%99rbaycan-tarixinin-sanli-s%C9%99hif%C9%99l%C9%99rind%C9%99ndir/>. Müraciət edilib: 02.03.2015
- 7.Qasımlı M.C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. 343s.
- 8.Mammadyarov E. Kendir Üzerinde Yerleş: Değişen Muhitte Azerbaycanın Harici Siyaset Stratejisi. // Azerbaijan Focus, 2009, No: 1 (1), s. 17-27.
- 9.Mammadyarov E. The Foreign Policy of Azerbaijan: Affecting Factors and Strategic Priorities. // Azerbaijan in Global Politics Crafting Foreign Policy: Baku: Azerbaijan Diplomatic Academy. 2009 p. 11-25.
- 10.Mehdiyev R. Azərbaycan, Küreselleşmenin Talepleri. İstanbul: DA Yayıncılık. 2005, 463s.
- 11.Memmedli E. Azerbaijan Büyük Britanya Elçileri, 1991-2003. Bakı: Adıloğlu, 2003, 200s.
- 12.Talıblı S.Ə. Erməni vanadlızmi nəticəsində dağıdılmış Azərbaycanın tarixi, maddi mədəni abidələri // Azərbaycan Şərqşünaslığı. 2022, N 01(22) s. 23-26
- 14.Ümummilli lider Əliyev Heydər Əlirza oğlu. // [Elektron resurs]. URL: president.az. 2015-03-15 tarixində arxivləşdirilib. Müraciət edilib: 02.03.2015
- 15.Vance Gets New Peace Mission, Former Secretary Of State Will Go To Nagorno-Karabakh. // Los Angeles Times, March 14, 1992. [Elektron resurs]/ URL: http://articles.orlandosentinel.com/1992-03-14/news/9203141235_1_nagorno-karabakh-vance-secretary-general-boutros-boutros-ghali. Müraciət edilib:12.02.2010.

Sariya ABIDOVA

HAYDER ALIYEV'S ACTIVITY IN THE DIRECTION OF SOLUTION OF THE ARMENIA-AZERBAIJAN, KARABAKH CONFLICT

Summary

Despite the change of administrations in the post-independence period, the solution of the Karabakh problem, which is the most important element of foreign policy, has been the main goal of Azerbaijan's foreign policy. The return to power of Heydar Aliyev, the end of the occupation of

Karabakh and the return of refugees to their lands were declared as the main task of foreign policy. Over time, this goal caused a change in the foreign policy system due to the influence of domestic politics. Heydar Aliyev preferred to implement the "Balance Policy". The processes taking place in the Karabakh problem had a direct impact on the beginning and outcome of these policies. When Heydar Aliyev came to power, successful military operations were conducted, and a little later a cease-fire was signed, leading foreign and domestic politics to success. The article examines the Karabakh problems during the second presidency of Heydar Aliyev and the successful policy of the National Leader.

Keywords: *Heydar Aliyev, Armenia-Azerbaijan conflict, Karabakh conflict, armenian terror, Azerbaijan, Karabakh*

Сария АБИДОВА

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГАЙДЕРА АЛИЕВА В НАПРАВЛЕНИИ РЕШЕНИЯ
АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА**

Резюме

Несмотря на смену администраций в период после обретения независимости, решение карабахской проблемы, являющееся важнейшим элементом внешней политики, было главной целью внешней политики Азербайджана. Возвращение к власти Гейдара Алиева, прекращение оккупации Карабаха и возвращение беженцев на свои земли были объявлены главной задачей внешней политики. Со временем эта цель вызвала изменение внешнеполитической системы из-за влияния внутренней политики. Гейдар Алиев предпочитал проводить «Политику баланса». Процессы, происходящие в карабахской проблеме, оказали непосредственное влияние на начало и исход этой политики. Когда к власти пришел Гейдар Алиев, были проведены успешные военные действия, а чуть позже было п

одписано перемирие, что привело к успеху во внешней и внутренней политике. В статье рассматриваются карабахские проблемы в период второго президентства Гейдара Алиева и успешная политика общенационального лидера.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, армяно-азербайджанский конфликт, карабахский конфликт, армянский террор, Азербайджан, Карабах.*

Rəyçi: tarix elmləri djkтору, professor Qabil Əliyev.

UOT: 327.83

Şıxməmməd ZEYNALLI*

AZƏRBAYCANIN “BİR KƏMƏR BİR YOL” LAYİHƏSİNDƏ ROLU

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 aprel 2023; çapa qəbul edilmişdir: 22 aprel 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 iyun 2023

The article was submitted to the editors: April 20, 2023; accepted for publication: April 22, 2023; published online: June 30, 2023

Xülasə

Bu məqalədə Çinin global iqtisadi təşəbbüsü olan “Bir kəmə, bir yol” layihəsində Azərbaycanın rolu araşdırılır. Məqalədə vurğulanı ki, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və enerji resurslarına malikdir buda layihənin uğurlu olması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələrlə Asiya ilə Avropa arasında mühüm əlaqə nöqtəsinə çevrilib. Bundan əlavə, Azərbaycandakı iş dünyası üçün əlverişli investisiya mühiti də layihənin uğur qazanmasına kömək edir.

Azərbaycanın “Kəmə, bir yol” təşəbbüsündə strateji və siyasi təsiri böyükdür və ölkə, regional və global səviyyədə iqtisadi əməkdaşlığa töhfə verir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq ticarət, Siyasi və strateji rəqabət, global investisiya*

Giriş

Kəmə, bir yol Təşəbbüsü (BRI), Asiya, Avropa və Afrikanı birləşdirməyə yönəlmiş geniş iqtisadi, siyasi və mədəni layihədir. Çinin rəhbərlik etdiyi bu təşəbbüs ticarəti artırmaq, əməkdaşlığı gücləndirmək və iştirakçı ölkələr arasında əlaqəni gücləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra layihələrdən ibarətdir. Asiya və Avropanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan strateji yerləşməsinə və tranzit qovşağı kimi tarixi əhəmiyyətinə görə BRI-də həlledici rol oynayır. Bu akademik məqalənin məqsədi Azərbaycanın “Bir Kəmə, bir yol” təşəbbüsündəki rolunu, o cümlədən onun cari iştirakı, iqtisadi faydaları, siyasi və strateji nəticələrini araşdırmaqdır. Azərbaycanın təşəbbüsə iştirakını tədqiq etməklə biz BRI-nin regional inteqrasiyaya, iqtisadi inkişafa və siyasi sabitliyə potensial təsirini daha yaxşı başa düşə bilərik.

Global Çin strategiyası

Kəmə, bir yol Təşəbbüsü (BRI) kimi də tanınan Bir Kəmə, bir yol (OBOR) Təşəbbüsü, 2013-cü ildə Prezident Xi Jinping tərəfindən təklif olunan global Çin strategiyasıdır. Plan müxtəlif qitələrdə infrastruktura sərmayə qoymaq və yüksək səmərəli infrastruktur və yeni institusional əlaqələr yaratmaqla iştirakçı ölkələr arasında iqtisadi və təhlükəsizlik əməkdaşlığını dərinləşdirmək məqsədi daşıyır. Təşəbbüs Asiya, Avropa, Afrika və Yaxın Şərqdən olan ölkələri əhatə edir. OBOR təşəbbüsü dünya ərazisinin 39%-ni, global ÜDM-in 31%-ni, global ev təsərrüfatlarının istehlakının 24%-ni və dünya əhalisinin 62%-ni əhatə edir. Bir kəmə, bir yol təşəbbüsü özündə bir çox layihə və təşəbbüsləri özündə birləşdirən plan olduğundan, Azərbaycan da bu plan çərçivəsində bir çox layihə və təşəbbüslərə ev sahibliyi edir. Bu layihələrə beynəlxalq dəmir yolu xətlərinin, limanların və logistik mərkəzlərin tikintisi daxildir. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Çinin Sincan bölgəsindən Türkiyəyə qədər uzanan dəmir yolu şəbəkəsinə qoşularaq Asiya ilə Avropa arasında ticarəti sürətləndirməyə kömək edir. Həmçinin, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi ilə birlikdə Xəzər dənizinin ortasında yerləşən liman kimi BRI-nin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan BRI-nin əsas marşrutlarından biri olan Avropa-Asiya quru və dəniz nəqliyyatı şəbəkəsində strateji mövqedə yerləşir. Bu marşrut Çinin Asiya-Sakit Okean regionundakı

* *Bakı Mühəndislik Universiteti. magistr: Azərbaycan, Bakı*
E-mail: szeynalli3@std.beu.edu.az

istehsal bazalarından Avropaya nəqlini təmin etmək üçün istifadə edilən ən qısa və səmərəli ticarət yoludur və bu da, ticarət və investisiya axını artırır. Bundan başqa, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti də Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişafına öz töhfəsini verir. Bu layihə regional iqtisadi əməkdaşlığı artırmaqla tranzit ölkələrin iqtisadi müstəqilliyini gücləndirməyə böyük töhvələr verməkdədir. Coğrafi baxımdan Asiya, Avropa və Yaxın Şərq arasında yerləşdiyi üçün Azərbaycanın strateji yeri “Kəmərlər və Yollar” təşəbbüsü üçün vacibdir. Buna görə də, BRI az sayda ölkədən keçən bir neçə tranzit marşrutundan fərqli olaraq, Azərbaycanın təklif etdiyi bir çox ticarət və nəqliyyat marşrutlarından istifadə edərək daha geniş ərazini əhatə edir. Bundan başqa, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyadan Avropaya quru nəqliyyat xəttini tamamlayaraq hava və dəniz nəqliyyatına alternativ variant təklif edir. Bu, BRI-nin davamlılığına töhfə verir. Azərbaycanın “Kəmərlər və Yollar” təşəbbüsündəki rolu BRI-nin strateji məqsədlərinə uyğundur. BRI daha böyük regional integrasiya və əməkdaşlıq şəbəkəsi yaratmağı hədəfləyir. Azərbaycan bu məqsədləri dəstəkləmək üçün bir çox təşəbbüslər və layihələr həyata keçirib. Bunlara Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri kimi irimiqyaslı layihələr daxildir. Azərbaycanın “Bir kəmərlər, bir yollar” təşəbbüsündə iştirakı bir çox üstünlüklər gətirir. Bunlara ticarət həcmının artırılması, logistik xərclərin azaldılması, regional iqtisadi əməkdaşlığın artırılması və investisiya imkanlarının artırılması daxildir. Bundan əlavə, BRI-də iştirakı ilə Azərbaycanın strateji mövqeyi daha da əhəmiyyət kəsb edəcək. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın Asiya, Avropa və Yaxın Şərq arasında strateji mövqedə yerləşməsi və BRI-nin məqsədlərinə uyğun olaraq bir çox layihə və təşəbbüslər həyata keçirməsi ilə Bir Kəmərlər-Bir Yollar Təşəbbüsündə rolu daha qabarıq görünür. Azərbaycanın BRI-də iştirakı həm ölkənin iqtisadi inkişafı, həm də BRI-nin davamlılığı baxımından vacibdir. Ona görə də Azərbaycanın BRI-də rolu və töhfəsi həm regional, həm də global iqtisadi əməkdaşlıq baxımından dəyərlidir. Bir Kəmərlər və Yollar Təşəbbüsü təkcə iqtisadi təşəbbüs deyil, həm də siyasi və strateji ölçüyə malikdir. Bu ölçü həm də təşəbbüsün iştirakçı ölkələrin milli təhlükəsizliyinə və regional sabitliyinə təsirini əhatə edir. Azərbaycanın BRI-də iştirakı ölkənin müxtəlif siyasi və strateji dividendlər qazanmasına səbəb oldu. Birincisi, Azərbaycanın BRI-də iştirakı ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırır. BRI bütün dünyada iqtisadi müəssisə kimi tanınsa da, həm də üzv ölkələr üçün reputasiya yaratmaq imkanı verir. BRI-nin üzvü kimi Azərbaycan həm regional, həm də global oyunçu kimi tanınır. İkincisi, Azərbaycanın BRI-də iştirakı ölkənin regional güc balansındakı mövqeyinə də təsir edir. Asiya, Avropa və Yaxın Şərq arasında əlaqə təmin etməklə BRI regional əməkdaşlığı artırmaq və münaqişə risklərini azaltmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycanın BRI-də iştirakı ölkəyə regional əməkdaşlıqda daha fəal rol oynamağa imkan verir. Üçüncüsü, Azərbaycanın BRI-də iştirakı ölkənin iqtisadi inkişafına da müsbət təsir göstərərək BRI özlüyündə iqtisadi əməkdaşlığı artırmaqla üzv ölkələrin ticarət həcmi artırmaq və investisiya imkanlarını genişləndirmək məqsədi daşıyır. Azərbaycanın BRI-də iştirakı ilə ölkə iqtisadiyyatı üçün yeni imkanlar yaranıb. Bu, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün vacibdir. Azərbaycanın “Bir kəmərlər, bir yollar” təşəbbüsündə siyasi və strateji təsirlərini ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artırılması, regional güc balansındakı mövqeyinə təsir göstərməsi və iqtisadi inkişafına müsbət təsirləri kimi ümumiləşdirmək olar. Azərbaycanın BRI-də iştirakı ölkənin siyasi, strateji və iqtisadi baxımdan daha fəal olmasına imkan verərək, ölkəni regional əməkdaşlığın mühüm aktoruna çevirdi. BRI-nin Asiya, Avropa və Yaxın Şərq arasında əlaqəni gücləndirməsi, regional münaqişələrin risklərini azaltması və ticarət həcmi artırması Azərbaycanın BRI-də iştirakı ilə birlikdə ölkənin iqtisadi inkişafı üçün mühüm imkan yaradıb.

Bununla belə, Azərbaycanın BRI-də iştirakı ilə bəzi siyasi və strateji risklər də yaranıb. Xüsusən də milli təhlükəsizlik baxımından bəzi ölkələrin BRI-ni tənqid etməsi Azərbaycanın da oxşar tənqidlərə məruz qalmasına səbəb ola bilər. BRI-də iştirakın ölkənin ticarət balansına mənfi təsir göstərməsi riski də var. Bununla belə, Azərbaycanın BRI-də iştirakının siyasi, strateji və iqtisadi faydaları ölkənin bu təşəbbüsdə iştirakını dəstəkləyir. Ölkənin bu təşəbbüsdə iştirakı

Azərbaycanın gələcəyi üçün perspektivli addımdır, belə ki, BRI regional əməkdaşlığı artırır və iqtisadi inkişafı təşviq edir.

Tədqiqat metodu

Bu məqalədə Azərbaycanın Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsində rolu haqqında təhlil, məlumat təhlili və sistem təhlili metodlarından istifadə edilib. Layihənin iqtisadi təsirlərini araşdırmaq üçün məlumatların təhlili metodundan və Layihə marşrutu üzrə ölkələr arasında münasibətlərin dinamikasını araşdırma üçün sistem təhlili metodundan istifadə edilmişdir.

Nəticə

Azərbaycanın "Bir kəmərlər, bir yol" təşəbbüsündə siyasi və strateji əhəmiyyəti kifayət qədər yüksəkdir. Azərbaycan coğrafi mövqeyi və enerji resursları sayəsində layihə üçün mühüm əlaqə nöqtəsinə çevrilib. Bundan əlavə, ölkədə işgüzar dairələr üçün əlverişli investisiya mühiti və aparılan iqtisadi islahatlar da layihənin uğur qazanmasına kömək edir. Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və digər layihələrlə Asiya ilə Avropa arasında mühüm əlaqə nöqtəsinə çevrilib. Azərbaycan regional və global səviyyədə iqtisadi əməkdaşlıqda təsir edici qüvvə olduğu üçün "Kəmərlər və Yol" təşəbbüsünə böyük strateji və siyasi təsir göstərir. Azərbaycanın bu əhəmiyyətli rolu ölkənin gələcək iqtisadi inkişafı və regional sabitlik üçün mühüm amildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azerbaijan and Belt and Road Initiative: On the way of becoming a regional transport center. // [Elektron resurs]. URL: <https://politicon.co/en/analytics/33/azerbaijan-and-belt-and-road-initiative-on-the-way-of-becoming-a-regional-transport-center>. Müraciət edilib: 12.04.2023

2. Azerbaijan in the Silk Road Economic Belt: A Chinese Perspective. // [Elektron resurs]. URL: https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2016_541.pdf?ssp=1&darkschemeovr=1&setlang=en-US&safesearch=moderate. Müraciət edilib: 25.04.2023

3. Azerbaijan among countries supporting 'Belt and Road Initiative' – official. // [Elektron resurs]. URL: <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3697612.html>. Müraciət edilib: 25.04.2023

4. Azerbaijan. Economic Profile. // [Elektron resurs]. URL: <https://beltandroad.hktdc.com/en/country-rofiles/azerbaijan?ssp=1&darkschemeovr=1&setlang=en-US&safesearch=moderate>. Müraciət edilib: 25.04.2023

5. China, Azerbaijan to deepen cooperation under Belt and Road Initiative. // [Elektron resurs]. URL: <http://www.chinadaily.com.cn/a/201907/23/WS5d369faba310d8305640086b.html>
<https://president.az/en/articles/view/32860>. Müraciət edilib: 21.04.2023

6. One belt and one road: participation and role of azerbaijan in the implementation of the megaproject. // [Elektron resurs]. URL: https://www.researchgate.net/publication/347517780_one_belt_and_one_road_participation_and_role_of_azerbaijan_in_the_implementation_of_the_megaproject. Müraciət edilib: 13.04.2023

7. «One Belt, One Road» - Azerbaijan in the cooperation of the Caspian and Black Sea countries. [Elektron resurs]. URL: <https://1news.az/news/20191119105445109-One-Belt-One-Road-Azerbaijan-in-the-cooperation-of-the-Caspian-and-Black-Sea-countries>. Müraciət edilib: 23.04.2023

Shikhmommed ZEYNALLI

ROLE OF AZERBAIJAN IN "ONE BELT ONE ROAD" PROJECT

Summary

This article analyzes the role of Azerbaijan in China's global economic initiative "One Belt, One Road". The article emphasizes the importance of Azerbaijan's geographical location and energy resources for the success of the project. Azerbaijan became an important point of contact between

Asia and Europe through projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline and the Baku-Tbilisi-Kars railway. In addition, the favorable investment climate for business in Azerbaijan is helping the project to succeed.

Azerbaijan has a great strategic and political influence on the "Belt and Road" initiative and contributes to economic cooperation at national, regional and global levels.

Keywords: *International trade, Political and strategic competition. global investment*

Шыхмамед ЗЕЙНАЛЛЫ

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПРОЕКТЕ «ОДИН ПОЯС ОДИН ПУТЬ»

Резюме

В данной статье анализируется роль Азербайджана в глобальной экономической инициативе Китая «Один пояс, один путь». В статье подчеркивается важность географического положения и энергетических ресурсов Азербайджана для успеха проекта. Азербайджан стал важной точкой соприкосновения между Азией и Европой благодаря таким проектам, как трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан и железная дорога Баку-Тбилиси-Карс. Кроме того, успеху проекта способствует благоприятный инвестиционный климат для бизнеса в Азербайджане.

Азербайджан имеет большое стратегическое и политическое влияние на инициативу «Один пояс, один путь» и вносит свой вклад в экономическое сотрудничество на национальном, региональном и глобальном уровнях.

Ключевые слова: *Международная торговля, Политическая и стратегическая конкуренция. глобальные инвестиции*

Rəyçi: siyasi elmlər doktoru, professor Sevinc Əliyeva

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

JURNAL HAQQINDA

“Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalı 2020-ci ildə “Rezonans” Sosial Araşdırmalar İctimai Birliyi tərəfindən təsis edilmişdir. 18 iyun 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində 4307 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. 08 yanvar 2021-ci ildə mərkəzi Fransanın Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Serial Nəşrlərin Qeydiyyatı Mərkəzi tərəfindən “Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi (ISSN L: 2709-7854) verilmişdir.

Jurnalda əsasən sosiologiya, psixologiya, siyasət, fəlsəfə, tarix, hüquq kimi ictimai və humanitar elm sahələrinin ümumkonseptual məsələlərini elmi-metodoloji cəhətdən ifadə edən, müəlliflərin yeni ideya və yanaşmalarını əks etdirən elmi-analitik məqalələrin, yeni nəşrlərə dair diskussiya məzmunlu rəy və şərhlərin dərcinə üstünlük verilir.

Müstəqil, resenziyalı, elmi nəşrdir. İl ərzində 4 sayı çap edilir. Jurnalın nüsxələri kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına, abunəçilərə və məqalə müəlliflərinə çap olunduqdan sonrakı 1 ay ərzində təqdim edilir.

Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində məqalələr dərc edilir.

ÜMUMİ QAYDALAR

I. Məqalələrin məzmunu

Jurnala göndəriləcək məqalələr sosial elmlər sahəsinə öz töhfəsini verəcək və sosial elmlərə yenilik gətirəcək səviyyədə aktual və orijinal olmalı, analitik xarakter daşımalı və akademik tələblərə cavab verməlidir. Elmi məqalənin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, **Mətn** hissəsində tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, **Nəticə** hissəsində elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

II. Məqalələrin strukturu, tərtib edilmə qaydaları və həcmi

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə (<http://aak.gov.az>) və “Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalının “Müəlliflər üçün qaydalar”ına tam cavab verməlidir.

Məqalələr dəqiq strukturlaşdırılmalıdır. Hər məqalədə ardıcıl olaraq:

- UOT indekslər və PACS tipli kodlar təqdim edilir.
- Müəllifin adı və soyadı, Müəllifin işlədiyi qurumun adı və ünvanı, Müəllifin vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və elektron poçt ünvanı səhifənin yuxarı sağ küncündə göstərilir.
- **Məqalənin adı** - səhifənin ortasında, böyük hərflərlə, qaraldılmış şriftlərlə (başlıq və mətn arasında - sətir atlama) verilir.
- Məqalənin yazıldığı dildə **Xülasə** və ən azı 5 **açar söz** göstərilir.
- Məqalənin Giriş hissəsi müəllif tərəfindən müəyyən edilir.
- **Əsas mətn** yarımbaşlıqlara bölünür.
- Tədqiqatın əsas elmi nəticələri qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə **Nəticə** hissəsində təqdim edilir.
- Məqalələrin sonunda iki dildə (azərbaycan dilində olan məqalələrə rus və ingilis, türk və rus dilində olan məqalələrə azərbaycan və ingilis; ingilis dilində olan məqalələrə azərbaycan və rus dillərində) **“Xülasə”** verilir (burada tədqiqatın elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və nəticə göstərilir)
- Hər bir “Xülasə”dən sonra **açar sözlər** təqdim edilir.
- Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və nömrələnəlməlidir.
- Məqalənin həcmi yuxarıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır. A4 formatında, Times New Roman şrifti, şrift ölçüsü – 12, sətir aralığı - 1,5, abzas - 1 sm, haşiyələr: sol – 2,5 sm, sağ - 1,5 sm, yuxarı və alt - hər biri 2 sm olmalıdır.

- **Məqalədə rast gəlinən mənbələrə istinad olunma qaydası:**
- Məqalədə yalnız istinad edilən ədəbiyyat kodlaşdırılaraq sonda əlifba sırası ilə verilir.
- İstinad edilmiş ədəbiyyatın kodu mötərizədə yazılır. (Məs.: Duqlas Nortun fikrinə görə,
- “*İnstitutlar cəmiyyəti ... formal çərçivələrlə məhdudlaşdırır və sosial münasibətləri təşkilatlandırır*” [76, s. 35-36].)
- Məqalənin sonunda Ədəbiyyat siyahısı verilir.
- Ədəbiyyat siyahısı dissertasiyalara şamil edilən müvafiq qaydalara uyğun tərtib olunmalıdır.
- **Məqalələrin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası:**

Məqalələr electron qaydada təqdim edilə bilər. Jurnalın saytında xüsusi “Online məqalə qəbulu” bölməsi vardır.

Müəlliflər məqalələri jurnalın electron poçtuna da (ssps.journal2020@gmail.com) göndərə bilərlər.

Məqalə ilə yanaşı müəlliflər jurnalın saytındakı (sosiologiya-jurnali.az) **Arayış** bölməsində tələb edilən məlumatları yerləşdirib redaksiyaya təqdim etməlidirlər.

III. Məqalələrin qiymətləndirilməsi, resenziyalaşdırılması və dərci

“Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşri prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən məqalələrin resenziya prosesində elmi obyektivlik və elmi keyfiyyət kriteriyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazılar müvafiq sahəyə aid iki resenzentə göndərilir. Resenzentlərin adları məxfi saxlanılır. Müəlliflərin resenzentlərin və redaksiyanın tənqid, irad və təkliflərini nəzərə almaları zəruridir. Müəlliflər razılaşmadıqları məqamlarla bağlı əsaslandırılmış şəkildə etiraz etmək hüququnu saxlayırlar. Nəşrə qəbul edilməyən məqalələr müəlliflərinə qaytarılır.

IV. Kompliyaasiya və plagiatlıq halları

Bütün məqalələr kompliyaasiya və ya plagiat ola biləcəyi ehtimalına görə nəzərdən keçirilir. Plagiatlıq hallarına rast gəldikdə məqalə dərhal çap prosesindən kənarlaşdırılır.

V. Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına aiddir.

Göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir.

Hər hansı bir nömrədə nəşr edilmiş məqalələrdə rast gəlinən səhvlərin növbəti saylarda göstərilməsini nəzərdə tutan “**DÜZƏLİŞ**” bölməsi vardır.

Nəşrin müəlliflərə təqdim edilməsi

Jurnalın pulsuz çap nüsxəsini müəllif redaksiyada əldə edə bilər. Jurnalın müvafiq nömrəsinin elektron variantı Jurnalın web sahifəsində yerləşdirilir və müəlliflərin elektron poçt ünvanlarına PDF variantda göndərilir.

Redaksiyanın ünvanı və əlaqə telefonları:

AZ11075, Azərbaycan, Bakı, A.M.Cümə 19/69, b.28, m.28

Tel.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

YAZARLAR İÇİN KURALLAR

DERGİ HAKKINDA

"Sosyoloji. Sosyal psikoloji. Politika" bilimsel araştırma dergisi "Rezonans" Sosyal Araştırmalar Halk Birliği tarafından 2020 yılında kurulmuştur. 18 Haziran 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı'nda 4307 numara ile basılı yayınlar siciline dahil edilmiştir. 8 Ocak 2021'de Uluslararası Standart Seri Numarası (ISSN L: 2709-7854), merkezi Paris, Fransa'da bulunan Uluslararası Seri Yayınları Tescil Merkezi tarafından "Sociology. Social Psychology. Politics" bilimsel araştırma dergisine atandı.

Dergide ağırlıklı olarak sosyoloji, psikoloji, siyaset, felsefe, tarih, hukuk gibi sosyal ve insani bilimlerin genel kavramsal konularını ifade eden, yazarların yeni fikir ve yaklaşımlarını yansıtan bilimsel-analitik makaleler, yeni yayınlara ilişkin tartışma görüş ve yorumları yayınlanmaktadır.

Bağımsız, hakemli, bilimsel bir yayındır. Yılda 4 sayı yayınlanmaktadır. Derginin kopyaları, yayın tarihinden itibaren 1 ay içinde kütüphanelere, uluslararası indeks kuruluşlarına, abonelere ve yazarlara sağlanır.

Makaleler Azerice, Türkçe, Rusça ve İngilizce olarak yayınlanmaktadır.

GENEL KURALLAR

I. Makalelerin İçeriği

Dergiye gönderilecek makaleler, sosyal bilimlere katkı sağlayacak ve sosyal bilimlere yenilik getirecek ölçüde konuyla ilgili ve özgün, analitik ve akademik gereksinimleri karşılamalıdır. Bilimsel makalenin giriş bölümünde konunun uygunluğu kanıtlanmalı, metin bölümünde araştırılan konular, sorunlar bölümler halinde ayrıntılı olarak açıklanmalı, sonuç bölümünde yazarın bilimsel sonucu çalışmanın niteliğine göre yapılmalıdır. Alan ve makale, bilimsel yenilik, pratik önem, ekonomik verimlilik vb. netleştirilmeli, öneri ve önerilerde bulunulmalıdır.

II. Makalelerin yapısı, kuralları ve hacmi

Yazı işleri ofisine gönderilen makaleler, Yüksek Onay Komisyonu'nun süreli yayınlar (<http://aak.gov.az>) gerekliliklerini ve "Sociology. Social Psychology. Politics" bilimsel dergisinin "Yazarlar için Kuralları"nı tam olarak karşılamalıdır.

Makaleler net bir şekilde yapılandırılmalıdır. Sırayla her makalede:

- UOT endeksleri ve PACS tipi kodları sağlanır.
- Yazarın adı ve soyadı, yazarın çalıştığı kurumun adı ve adresi, yazarın konumu, bilimsel derecesi ve bilimsel unvanı, temsil ettiği ülke ve e-posta adresi sayfanın sağ üst köşesinde görüntülenir.
- Makalenin başlığı sayfanın ortasında, büyük harflerle, kalın yazı tipinde (başlık ile metin arasında - satır atlamalı) verilir.
- Özet ve makalenin dilinde en az 5 anahtar kelime.
- Makalenin giriş kısmı yazar tarafından belirlenir.
- Ana metin alt başlıklara ayrılmıştır.
- Araştırmanın temel bilimsel sonuçları, Sonuçlar bölümünde kısa ve genelleştirilmiş bir şekilde sunulmaktadır.
- Makalelerin sonunda iki dilde "Özet" verilmektedir (Azerice makaleler Rusça ve İngilizce, Türkçe ve Rusça makaleler Azerice ve İngilizce olarak; İngilizce makaleler Azerice ve Rusça olarak)
- Anahtar kelimeler her "Özet"ten sonra sunulur.
- Tablo ve şekiller isimlendirilmeli ve numaralandırılmalıdır.
- Makalenin hacmi yukarıdaki koşullar dikkate alınarak 8 sayfadan az olmamalıdır. A4 formatı, Times New Roman yazı tipi, yazı tipi boyutu - 12, satır aralığı - 1,5, paragraf - 1 cm, kenarlıklar: sol - 2,5 cm, sağ - 1,5 cm, üst ve alt - her biri 2 cm .
- Makalede bulunan kaynaklara nasıl başvurulur:

- Makalede sadece atıfta bulunulan literatür kodlanmış ve sonunda alfabetik sıraya göre verilmiştir.
- Alıntı yapılan literatürün kodu parantez içinde yazılmıştır. (Örnek: Douglas North'a göre,
- “Kurumlar toplumu ... resmi çerçevelerle sınırlar ve sosyal ilişkileri düzenler” [76, s. 35-36].)
- Kaynakça listesi makalenin sonunda verilmiştir.
- Bibliyografya, tezler için geçerli olan ilgili kurallara uygun olarak derlenmelidir.
- Yazı İşleri Müdürlüğüne Makale Gönderme Prosedürü:

Makaleler elektronik olarak gönderilebilir. Derginin web sitesinde özel bir "Çevrimiçi makale gönderme" bölümü bulunmaktadır.

Yazarlar ayrıca derginin e-posta adresine (ssps.journal2020@gmail.com) makale gönderebilirler.

Yazarlar, makale ile birlikte derginin web sitesinin (sosiologiya-jurnali.az) Kaynaklar bölümüne gerekli bilgileri yerleştirmeli ve editörlere sunmalıdır.

III. Makalelerin değerlendirilmesi, hakem değerlendirmesi ve yayınlanması

"Sociology. Social Psychology. Politics" adlı bilimsel dergiye gönderilen makaleler ilk olarak yayın kurulu tarafından derginin yayın ilkeleri açısından değerlendirilir. Yayınlanma ilkelerine uygun olmayan yazılar, düzeltilmesi veya gözden geçirilmesi için yazarına gönderilebilir. Hakemliğe kabul edilen makalelerin değerlendirilmesinde bilimsel objektiflik ve bilimsel kalite kriterlerine özel önem verilir. İncelenmek üzere alınan yazılar, ilgili alandaki iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur. Yazarlar, hakem ve editörlerin eleştiri, yorum ve önerilerini dikkate almalıdır. Yazarlar, anlaşmazlık noktalarında nesnel olarak katılmama hakkını saklı tutar. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

IV. Komplikasyon ve intihal vakaları

Tüm makaleler olası yanlış beyan veya intihal için gözden geçirilir. İntihal durumunda makale derhal baskı sürecinden çıkarılır.

V. Telif hakkı

Dergide yayınlanan makalelerin telif hakları saklıdır ve bu makalelerin tüm yayın hakları "Sociology. Social Psychology. Politics" adlı bilimsel dergiye aittir.

Bu şartlara uymayan makaleler yayınlanmayacaktır.

Herhangi bir sayıda yayınlanan makalelerin, sonraki sayılardaki hataları belirtmesi amaçlanan bir "**DÜZELTME**" bölümü vardır.

Yayının yazarlara sunumu

Yazar, derginin ücretsiz basılı bir kopyasını editör ofisinden alabilir. Derginin ilgili sayısının elektronik versiyonu derginin internet sitesinde yer almakta ve PDF versiyonu yazarların e-posta adreslerine gönderilmektedir.

Yazı işleri müdürlüğünün adres ve iletişim numaraları:

AZ11075, Azərbaycan, Bakü, AM Juma 19/69, s.28, m.28

Tel.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-posta: ssps.journal2020@gmail.com

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

О ЖУРНАЛЕ

Научно-исследовательский журнал «Социология. Социальная психология. Политика» учрежден в 2020 году Общественным объединением социальных исследований «Резонанс». 18 июня 2020 года он был включен в реестр печатных изданий под номером 4307 в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики. 8 января 2021 года Международный стандартный серийный номер (ISSN L: 2709-7854) был присвоен научно-исследовательскому журналу «Социология. Социальная психология. Политика» Центром регистрации международных серийных изданий со штаб-квартирой в Париже, Франция.

В журнале в основном публикуются научно-аналитические статьи, отражающие общие концептуальные вопросы социальных и гуманитарных наук, таких как социология, психология, политика, философия, история, право, отражающие новые идеи и подходы авторов, дискуссионные мнения и комментарии к новым публикациям.

Это независимое рецензируемое научное издание. В год выходит 4 номера. Копии журнала предоставляются библиотекам, международным индексным организациям, подписчикам и авторам в течение 1 месяца после публикации.

Статьи публикуются на азербайджанском, турецком, русском и английском языках.

ОСНОВНЫЕ ПРАВИЛА

I. Содержание статей

Статьи, представляемые в журнал, должны быть актуальными и оригинальными, аналитическими и соответствовать академическим требованиям в той мере, в какой они вносят вклад в социальные науки и приносят инновации в социальные науки. Во вступительной части научной статьи должна быть обоснована актуальность темы, в текстовой части подробно изложены исследуемые вопросы, проблемы по разделам, в заключительной части научный вывод автора по характеру изучаемой темы. область и статья, научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и др. должны быть разъяснены, должны быть сделаны предложения и рекомендации.

II. Структура, правила и объем статей

Статьи, представляемые в редакцию, должны полностью соответствовать требованиям ВАК к периодическим изданиям (<http://aak.gov.az>) и «Правилам для авторов» научного журнала «Социология. Социальная психология. Политика».

Статьи должны быть четко структурированы. В каждой статье по порядку:

- Приведены индексы UOT и коды типов PACS.
- Имя и фамилия автора, название и адрес учреждения, в котором работает автор, должность автора, ученая степень и научное звание, страна, которую он представляет, и адрес электронной почты отображаются в правом верхнем углу страницы.
- Название статьи дается посередине страницы, прописными буквами, жирным шрифтом (между названием и текстом - пропуск строки).
- Резюме и не менее 5 ключевых слов на языке статьи.
- Вступительная часть статьи определяется автором.
- Основной текст разбит на подзаголовки.
- Основные научные результаты исследования представлены в краткой и обобщенной форме в разделе «Результаты».
- В конце статей дается «Резюме» на двух языках (статьи на азербайджанском языке на русском и английском языках, статьи на турецком и русском языках на азербайджанском и английском языках; статьи на английском языке на азербайджанском и русском языках)
- Ключевые слова представлены после каждого «Резюме».

- Таблицы и рисунки должны быть названы и пронумерованы.
- Объем статьи должен быть не менее 8 страниц с учетом вышеуказанных условий. Формат А4, шрифт Times New Roman, размер шрифта — 12, межстрочный интервал — 1,5, абзац — 1 см, поля: левое — 2,5 см, правое — 1,5 см, верхнее и нижнее — по 2 см.
- Как ссылаться на источники, встречающиеся в статье:
- Только ссылочная литература в статье кодируется и приводится в алфавитном порядке в конце.
- В скобках указывается код цитируемой литературы. (Пример: по словам Дугласа Норта,
- «Институты ограничивают общество... формальными рамками и организуют общественные отношения» [76, с. 35-36].)
- В конце статьи приводится список литературы.
- Список литературы должен быть составлен по соответствующим правилам, применимым к диссертациям.
- Порядок подачи статей в редакцию:
- Статьи могут быть представлены в электронном виде. На сайте журнала есть специальный раздел «Онлайн-подача статей». Авторы также могут присылать статьи на электронный адрес журнала (ssps.journal2020@gmail.com).
- Вместе со статьей авторы должны разместить необходимую информацию в разделе «Справочная информация» на сайте журнала (sosiologiya-jurnali.az) и представить ее в редакцию.

III. Оценка, рецензирование и публикация статей

Статьи, представляемые в научный журнал «Социология. Социальная психология. Политика», предварительно оцениваются редакционной коллегией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие принципам публикации, могут быть направлены автору для исправления или отказа от рецензирования.

В процессе рецензирования статей, принятых на рецензирование, особое внимание уделяется критериям научной объективности и научного качества. Записи, полученные на рассмотрение, отправляются двум рецензентам в соответствующем поле. Имена рецензентов держатся в секрете. Авторы должны учитывать критические замечания, замечания и предложения рецензентов и редакторов. Авторы оставляют за собой право объективно не соглашаться по пунктам разногласий. Статьи, не принятые к публикации, авторам не возвращаются.

IV. Случаи сложности и плагиата

Все статьи проверяются на возможное искажение фактов или плагиат. В случае обнаружения плагиата статья немедленно снимается с печати.

V. Авторское право

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат научному журналу «Социология. Социальная психология. Политика».

Статьи, не соответствующие этим требованиям, не будут опубликованы.

Статьи, опубликованные в любом номере, имеют раздел «ИСПРАВЛЕНИЕ», предназначенный для указания на ошибки в последующих выпусках.

Презентация публикации авторам

Автор может получить бесплатный печатный экземпляр журнала в редакции. Электронная версия соответствующего номера журнала размещается на сайте журнала и высылается в формате PDF на электронные адреса авторов.

Адрес и контактные телефоны редакции:

AZ11075, Азербайджан, Баку, А.М.Джума 19/69, стр.28, м.28
Тел.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

Электронная почта: ssps.journal2020@gmail.com

RULES FOR AUTHORS

ABOUT THE JOURNAL

"Sociology. Social psychology. Politics" scientific research journal was established in 2020 by "Resonance" Social Research Public Union. On June 18, 2020, it was included in the register of printed publications under the number 4307 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. On January 8, 2021, the International Standard Serial Number (ISSN L: 2709-7854) was assigned to the scientific research journal "Sociology. Social Psychology. Politics" by the Center for Registration of International Serial Publications, headquartered in Paris, France.

The journal mainly publishes scientific-analytical articles expressing general conceptual issues of social and humanitarian sciences such as sociology, psychology, politics, philosophy, history, law, reflecting the authors' new ideas and approaches, discussion opinions and comments on new publications. .

It is an independent, peer-reviewed, scientific publication. 4 issues are published per year. Copies of the journal are provided to libraries, international index organizations, subscribers and authors within 1 month of publication.

Articles are published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English.

GENERAL RULES

I. Content of articles

Articles to be submitted to the journal must be relevant and original, analytical and meet academic requirements to the extent that they contribute to the social sciences and bring innovation to the social sciences. In the introductory part of the scientific article the relevance of the topic should be substantiated, in the text part the researched issues, problems should be explained in detail by sections, in the concluding part the scientific conclusion of the author according to the nature of the field and article, scientific novelty, practical significance, economic efficiency, etc. should be made clear, suggestions and recommendations should be made.

II. Structure, rules and volume of articles

Articles submitted to the editorial office must fully meet the requirements of the Higher Attestation Commission to periodicals (<http://aak.gov.az>) and the "Rules for Authors" of the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics".

Articles must be clearly structured. In each article in sequence:

- UOT indices and PACS type codes are provided.
- Name and surname of the author, name and address of the institution where the author works, position of the author, scientific degree and scientific title, country he represents and e-mail address are displayed in the upper right corner of the page.
- The title of the article is given in the middle of the page, in capital letters, in bold fonts (between the title and the text - line skipping).
- Summary and at least 5 keywords in the language of the article.
- The introductory part of the article is determined by the author.
- The main text is divided into subheadings.
- The main scientific results of the research are presented in a short and generalized way in the Results section.
- At the end of the articles "Summary" is given in two languages (articles in Azerbaijani in Russian and English, articles in Turkish and Russian in Azerbaijani and English; articles in English in Azerbaijani and Russian)
- Keywords are presented after each "Summary".
- Tables and figures should be named and numbered.

- The volume of the article should not be less than 8 pages, taking into account the above conditions. A4 format, Times New Roman font, font size - 12, line spacing - 1.5, paragraph - 1 cm, borders: left - 2.5 cm, right - 1.5 cm, top and bottom - 2 cm each .
- How to refer to the sources found in the article:
- Only the referenced literature in the article is coded and given in alphabetical order at the end.
- The code of the cited literature is written in parentheses. (Example: According to Douglas North,
- “Institutions limit society ... to formal frameworks and organize social relations” [76, p. 35-36].)
- A list of references is given at the end of the article.
- The bibliography should be compiled in accordance with the relevant rules applicable to dissertations.
- Procedure for submitting articles to the editorial office:

Articles can be submitted electronically. The magazine's website has a special "Online article submission" section. Authors can also send articles to the journal's e-mail address (ssps.journal2020@gmail.com).

Along with the article, the authors must place the required information in the Reference section of the journal's website (sosiologiya-jurnali.az) and submit it to the editors.

III. Evaluation, peer review and publication of articles

Articles submitted to the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics" are first evaluated by the editorial board in terms of the principles of publication of the journal. Articles that do not comply with the principles of publication may be sent to the author for correction or refusal to be reviewed.

In the process of reviewing articles accepted for review, special attention is paid to the criteria of scientific objectivity and scientific quality. Entries received for review are sent to two reviewers in the relevant field. The names of the reviewers are kept confidential. Authors should take into account the criticisms, comments and suggestions of reviewers and editors. The authors reserve the right to objectively disagree on points of disagreement. Articles that are not accepted for publication will not be returned to the authors.

IV. Cases of complication and plagiarism

All articles are reviewed for possible misrepresentation or plagiarism. In case of plagiarism, the article is immediately removed from the printing process.

V. Copyright

Articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights to these articles belong to the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics".

Articles that do not meet these requirements will not be published.

Articles published in any issue have a "**CORRECTION**" section, which is intended to indicate errors in subsequent issues.

Presentation of the publication to the authors

The author can get a free printed copy of the magazine in the editorial office. The electronic version of the relevant issue of the magazine is placed on the website of the magazine and sent in PDF version to the e-mail addresses of the authors.

Address and contact numbers of the editorial office:

AZ11075, Azerbaijan, Baku, A.M.Juma 19/69, p.28, m.28

Tel .: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

DÜZƏLIŞLƏR